AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
FƏLSƏFƏ VƏ SOSİOLOGİYA İNSTİTUTU

ISSN 2219-9810 (Print)

ELMİ ƏSƏRLƏR

BEYNƏLXALQ ELMİ-NƏZƏRİ JURNAL

2026, №2(47)

SCIENTIFIC WORKS

THE INTERNATIONAL SCIENTIFIC AND THEORETICAL JOURNAL

2026, №2(47)

Jurnalın indekslənməsi / Indexed by

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyası

erih+

INTERNET ARCHIVE

Academia.edu share research

calaméo

DRJI Directory of Research Journal Indexing

CiteFactor Academic Scientific Journals

SCRIBD

INDEX COPERNICUS INTERNATIONAL

CC BY NC ND

ELMİ ƏSƏRLƏR

Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal. 2006-cı ildən nəşr edilir.
ISSN (Print) 2219-9810

Jurnal 17 fevral 2006-cı ildə Azərbaycan Respublikasının Ədliyyə Nazirliyində qeydiyyatdan keçmişdir (№ 1704).
«Elmi əsərlər» beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal öz fəaliyyətini Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında AAK-ın qərarları, öz əsasnaməsi və beynəlxalq standartların tələblərinə əsasən təşkil edib. Jurnalın əsas məqsədi Azərbaycan elminin inkişaf etməsi üçün layiqli töhfələr vermək, fəlsəfə, politologiya, siyasi elmlər, psixologiya və sosiologiya üzrə aparılan tədqiqatları öz səhifələrində işıqlandıraraq dünya elmini onlarla tanış etmək, geniş elmi müzakirələrə səbəb ola biləcək problemlərin fənlərarası yanaşma müstəvisində araşdırılmasının nəticələrinin, alim və tədqiqatçılar arasında elmi diskussiya yaradacaq postneoklassik elmin paradiqmaları, yenilikləri barədə araşdırmaların geniş yayılmasına vəsilə olmaqdır.
Məqalələr Azərbaycan, rus, türk və ingilis dillərində, ildə 2 dəfə dərc olunur. Jurnalda müəlliflərin şəxsi maraqlarını əks etdirən, elmi-nəzəri, praktik nəticəsi olmayan məqalələr qəbul edilmir.
Jurnal Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının **fəlsəfə, sosiologiya və siyasi elmlər** üzrə tövsiyə etdiyi elmi nəşrlər sırasındadır.

© Elmi əsərlər, 2026

SCIENTIFIC WORKS
International scientific-theoretical journal. Published since 2006.
ISSN (Print) 2219-9810

The journal was registered at the Ministry of Justice of the Republic of Azerbaijan on February 17, 2006 (№ 1704).

«Scientific works» international scientific-theoretical journal has organized its activity in accordance with the decisions, regulations and international standards of the Supreme Attestation Commission Under the President of the Republic of Azerbaijan. The main purpose of the journal is to make a worthy contribution to the development of Azerbaijani science, to acquaint the world science with them by publishing research on philosophy, political science, psychology and sociology on its pages, disseminating the results of the investigation of problems that will create a scientific debate between scientists and researchers, lead to broad scientific debates in the interdisciplinary approach, research into the paradigms and innovations of post- neoclassical science. Articles are published twice a year in Azerbaijani, Russian, Turkish and English. The journal does not accept articles that reflect the personal interests of the authors and do not have scientific- theoretical or practical results. The journal is among the scientific publications in **philosophical, sociological and political sciences** recommended by the Higher Attestation Commission under the President of the Republic of Azerbaijan.

© Scientific works, 2026

Təsisçi
AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI FƏLSƏFƏ VƏ SOSİOLOGİYA İNSTİTUTU

Baş redaktor
İlham Məmmədzadə - fəlsəfə elmləri doktoru, professor, AMEA Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutu (Azərbaycan)

Baş redaktorun müavini
Eynulla Mədətli - tarix elmləri doktoru, dosent, AMEA Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutu (Azərbaycan)

Məsul katiblər
Həbib Hüseynov - fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru, dosent, AMEA Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutu (Azərbaycan)
Zeynəddin Şabanov - fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru, dosent, AMEA Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutu (Azərbaycan)

Redaksiya heyəti
Rəfiqə Əzimova - fəlsəfə elmləri doktoru, AMEA Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutu (Azərbaycan)
Aleksandr Çumakov - fəlsəfə elmləri doktoru, professor, Rusiya EA Fəlsəfə İnstitutu (Rusiya)
Əbülhəsən Abbasov - fəlsəfə elmləri doktoru, professor, AMEA Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutu (Azərbaycan)
Həsən Hüseyin Akkaş- Prof. Dr., Karamanoğlu Mehmetbey Universiteti (Türkiyə)
Rəna Mirzəzadə - fəlsəfə elmləri doktoru, professor, AMEA Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutu (Azərbaycan)
Füzuli Qurbanov - fəlsəfə elmləri doktoru, AMEA Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutu (Azərbaycan)
Adil Əsədov- fəlsəfə elmləri doktoru, AMEA Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutu (Azərbaycan)
Arzu Hacıyeva - fəlsəfə elmləri doktoru, AMEA Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutu (Azərbaycan)
Rafail Əhmədli - fəlsəfə elmləri doktoru, AMEA Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutu (Azərbaycan)
Nizami Məmmədov -fəlsəfə elmləri doktoru, professor, RF Təbiət Elmləri Akademiyasının həqiqi üzvü (Rusiya)
Tahir Mahamatov - fəlsəfə elmləri doktoru, professor, Rusiya Prezidenti yanında Maliyyə İnstitutu (Rusiya)
Kerem Karabulut- Prof. Dr. Atatürk Universiteti (Türkiyə)
Ramiz Sevdimalıyev – siyasət elmləri doktoru, professor, AMEA Şərqşünaslıq İnstitutu (Azərbaycan)
Sakit Hüseynov- fəlsəfə elmləri doktoru, professor, AMEA Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutu (Azərbaycan)
Aydın Əlizadə -fəlsəfə elmləri doktoru, AMEA Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutu (Azərbaycan)
Səadət Məmmədova –sosiologiya elmləri doktoru, dosent, AMEA Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutu (Azərbaycan)
Lea Razo - Dr. Prof., Sofiya-Antipolis Universiteti (Fransa)
Bogdana Todorova - Dr. Prof., Bolqarıstan EA Fəlsəfə İnstitutu (Bolqarıstan)
Alessandro Fiqus - Dr. Prof., Link Campus Universiteti (İtaliya)
Quido Amoretti - Dr. Prof., Geniya Universiteti (İtaliya)
Zöhrə Əliyeva - fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru, dosent AMEA Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutu, (Azərbaycan)
Abdulrəhim əl-Aləmi - Dr. Prof., Strateji Tədqiqatlar Mərkəzi (Mərakeş)
Zaim Xənşələvi - Dr. Prof., Milli Araşdırma Mərkəzi (Əlcəzair)
Mahmud Haydar - Dr. Prof., Livan Universiteti (Livan)
Arif Buniyadov – fəlsəfə elmləri doktoru, professor, AMEA Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutu (Azərbaycan)
Anar Qafarov - fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru, dosent, Azırbaycan İlahiyyat İnstitutu (Azərbaycan)
Nabil Grissa- Dr. Maniba Universiteti (Tunis)
Niel Vatson- siyasi ekspert. “English-TEAS press” (Böyük Britaniya)
Eylor Karimov – Dr. Prof. Hoftt Hodstra Universiteti (ABŞ)
Nagima Baytenova- Dr.Prof. Qazaxıstan Dövlət Universiteti (Qazaxıstan)
Tyeri Zarkone- Elmi Araşdırmalar üzrə Milli Mərkəz (Fransa)
Raşida Şix - Elmi Araşdırmalar üzrə Milli Mərkəz (Fransa)
Faiq Ələkbərov- fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru, dosent, AMEA Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutu (Azərbaycan)

Founder
AZERBAIJAN NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES, INSTITUTE OF PHILOSOPHY AND SOCIOLOGY

Editor-in-Chief
IlhamMammadzadeh - Doctor of Philosophical Sciences, Professor, ANAS, Institute of Philosophy and Sociology, Azerbaijan.

Deputy Editor-in-Chief
Eynulla Madatli - Doctor of Historical Sciences, Associate professor, ANAS, Institute of Philosophy and Sociology, Azerbaijan.

Executive Editors
Habib Huseynov – Ph.D in Philosophy, Associate professor, ANAS, Institute of Philosophy and Sociology, Azerbaijan.
Zeynaddin Shabanov – Ph.D in Philosophy, Associate professor, ANAS, Institute of Philosophy and Sociology, Azerbaijan.

Editorial Board
Rafiga Azimova - Doctor of Philosophical Sciences, ANAS, Institute of Philosophy and Sociology (Azerbaijan)
Alexander Chumakov – Dr, Professor, Institute of Philosophy, RA, (Russia)
Abulhasan Abbasov- Doctor of Philosophical Sciences, Professor, ANAS, Institute of Philosophy and Sociology (Azerbaijan)
Hasan Husein Akkash- Prof. Dr., Karamanoglu Mehmetbey University (Türkiye)
Rena Mirzazadeh - Doctor of Philosophical Sciences, Professor, ANAS, Institute of Philosophy and Sociology (Azerbaijan)
Fuzuli Gurbanov- Doctor of Philosophical Sciences, ANAS, Institute of Philosophy and Sociology (Azerbaijan)
Adil Asadov - Prof, Doctor of Philosophical Sciences, ANAS, Institute of Philosophy and Sociology (Azerbaijan)
Arzu Hajiyeva - Doctor of Philosophical Sciences, ANAS, Institute of Philosophy and Sociology (Azerbaijan)
Rafail Ahmadli - Prof, Doctor of Philosophical Sciences, ANAS, Institute of Philosophy and Sociology (Azerbaijan)
Nizami Mammadov – Dr. Professor, Full member of Academy of Natural Sciences under Russian Federation (Russia)
Takhir Makhamatov – Dr. Professor, Institute of Finance under the President of Russia (Russia)
Kerem Karabulut - Dr, Professor, Dr, Ataturk University (Turkiye)
Ramiz Sevdimaliyev - Doctor of Political Sciences, prof., ANAS, Institute of Oriental Studies (Azerbaijan)
Sakit Huseinov - Professor, Doctor of Philosophical Sciences, ANAS, Institute of Philosophy and Sociology (Azerbaijan)
Aydin Alizadeh - Doctor of Philosophical Sciences, ANAS, Institute of Philosophy and Sociology (Azerbaijan)
Saadat Mammadova- Doctor of Sociological Sciences, ANAS, Institute of Philosophy and Sociology (Azerbaijan)
Lea Razo- Dr. Professor, Sophia-Antipolis University (France)
Bogdana Todorova – Dr. Professor, Institute of Philosophy of Bulgaria Academy of Sciences (Bulgaria)
Alessandro Figus - Dr, Professor, Link Campus University (Italy)
Quido Amoretti - Dr, Professor, Geniya University (Italy)
Zohra Aliyeva - PhD in Philosophy, Associate professor, ANAS, Institute of Philosophy and Sociology (Azerbaijan)
Abdurrahimal-Alami- Professor, Dr, Strategical Research Center (Morocco)
Zaim Khanshelevi – Dr. Professor, National Research Center (Algeria)
Mahmud Haydar – Dr. Professor, Lebanon University (Lebanon)
Arif Buniyatov – Dr. Professor, ANAS, Institute of Philosophy and Sociology (Azerbaijan)
Anar Gafarov - PhD, Associate professor, Azerbaijan Institute of Theology (Azerbaijan)
Nabil Grissa- Dr. Maniba University (Tunisia)
Neil Watson- Political expert, “English-TEAS press” (Great Britain)
Elyor Karimov – Dr. Prof., Hoftt Hodstra University (USA)
Nagima Baytenova- Dr.Prof. Kazakhstan State University (Kazakhstan)
Tyeri Zarkone- National Center on Scientific Researches (France)
Rashida Shikh - National Center on Scientific Researches (France)
Faig Alakbarov- PhD in Philosophy, Associate Professor, ANAS, Institute of Philosophy and Sociology (Azerbaijan)

İ Ç İ N D Ə K İ L Ə R

MULTİDİSSİPLİNARLIĞIN FƏLSƏFİ, SOSİAL-PSOXOLOJİ PROBLEMLƏRİ

İlham Məmmədzadə, Məhəmməd Cəbrayılov (Azərbaycan)
Rəqəmsal imperializm şəraitində rəqəmsal elita və bilik suverenliyi 9
Али Абасов (Азербайджан)
Философия ближайшего будущего 17
Əyyub Kərimov (Azərbaycan)
Rəqəmsal idarəetmədə alqoritmik qərarların fəlsəfi mahiyyəti 27
Səbirə İskəndərova (Azərbaycan)
Süni intellektin elmi-fəlsəfi əsasları, sosial təsirləri və gələcək perspektivləri 35
Polad Mədədov, Nizami Quliyev (Azərbaycan)
Sosial və pedaqoji təhsilin transformasiyasının antropoloji əsasları 45
Cavad Əfəndiyev (Özbəkistan)
Entropik xəritədən pre-verbal əraziyə: psixoterapiya çərçivəsində metadissiplinar sintezin və yaradıcılığın mexanikləşməsinin mərkəzəqaçma qnoseoloji dekonstruksiyası 51
Fuad Çıraqov (Azərbaycan)
Müharibə kateqoriyasının elmi ədəbiyyatlarda təkamülü: Nyuton fizikası və ya "mexanika dünyagörüşü" prizmasından "xaos nəzəriyyəsinə" 57
Günel Məlikli (Azərbaycan)
Siyasi davranış və sosial-siyasi şüurun formalaşmasında psixoloji amillərin rolu 66
Эльхан Абдуллабеков (Азербайджан)
Некоторые аспекты эволюции азербайджанского мультикультурализма 72

FƏLSƏFƏ TARİXİNƏ MÜASİR YANAŞMA

Sevil Həsənova (Azərbaycan)
Ana dilinin yaşadılması: milli-mənəvi yaddaşın qorunması və gələcəyə ötürülməsinin konseptual əsasları..... 77
Aytək Məmmədova (Azərbaycan)
XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda milli oyanış və ideoloji inkişaf 84
Ясмина Меликова (Азербайджан)
Эстетическое воспитание и развитие творческого потенциала личности в исследованиях Шарля Фурье 93

SOSİOLOJİ TƏDQİQATLAR

Təhminə Ağakişiyeva (Azərbaycan)
Azad olunmuş ərazilərdə tətbiq olunan innovativ şəhərsalma modeli 99
Xudaverdi Quliyev (Azərbaycan)
Repatriasiya prosesinin nəzəri-metodoloji aspektləri 105

SİYASİ ELMLƏR: NƏZƏRİYYƏ VƏ REALLIQLAR

Rəna Mirzəzadə (Azərbaycan)
Birinci Vitse-prezident Mehriban Əliyeva: yumşaq siyasi "güc" və ictimai-diplomatik liderlik 111
Xalid Niyazov (Azərbaycan)
Qayıdış hüququnun beynəlxalq-hüquqi əsasları və tətbiq mexanizmləri: qərbi azərbaycan kontekstində konseptual model 117
Vahid Ömərov (Azərbaycan)
ABŞ-nin və Qərbin Cənubi Qafqaz və Gürcüstan araşdırmaları mərkəzləri 126
Vəsilə Möhsümova (Azərbaycan)
Dövlətçilikdə idarəetmə, institusional bacarıq və inzibati səmərəlilik triadası 135
Şərqiyyə İmaməli (Azərbaycan)
ABŞ-də ermənişünaslıq mərkəzləri və onların fəaliyyət istiqamətləri 142
Mirafərim Seyidov (Azərbaycan)
XVI – XVII əsrlərdə Səfəvilər Dövlətinin daxili siyasətinin qanunvericiliyə təsiri 149

OXUCU RƏYİ

Лала Мовсумова (Азербайджан)
Уникальный вклад в обогащение сокровищницы философии и культуры 155

C O N T E N S

PHILOSOPHICAL AND SOCIO-PSYCHOLOGICAL PROBLEMS OF MULTIDISCIPLINARITY

Ilham Mammadzade, Mahammad Jabrayilov (Azerbaijan)
Digital elite and knowledge sovereignty under digital imperialism 9
Ali Abasov (Azerbaijan)
Philosophy of the near future 17
Eyyub Karimov (Azerbaijan)
Philosophical essence of algorithmic decisions in digital management 27
Sabira Iskandarova (Azerbaijan)
Scientific and philosophical foundations, social impacts and future perspectives of artificial intelligence 35
Polad Madadov, Nizami Guliyev (Azerbaijan)
Anthropological foundations of the transformation of social and pedagogical education 45
Javad Efendiyev (Uzbekistan)
From the entropic map to the pre-verbal territory: psychotherapy as a centripetal gnoseological deconstruction of multidisciplinary synthesis and the mechanization of poieses 51
Fuad Chiragov (Azerbaijan)
Evolution of the concept of war in scientific literature: from the prism of newtonian physics and the 'mechanical worldview' to 'chaos theory' 57
Gunel Malikli (Azerbaijan)
The role of psychological factors in the formation of political behavior and socio-political consciousness 66
Elkhan Abdullabeyov (Azerbaijan)
Some aspects of the evolution of multiculturalism in Azerbaijan 72

MODERN APPROACH TO THE HISTORY OF PHILOSOPHY

Sevil Hasanova (Azerbaijan)
Protecting and preserving our mother tongue is the sacred duty of every one of us 77
Aytek Mammadova (Azerbaijan)
National awakening and ideological development in Azerbaijan in the late 19th and early 20th century 84
Yasmina Melikova (Azerbaijan)
Aesthetic education and the development of the creative potential of the individual in the studies of Charles Fourier 93

SOSIOLOGICAL RESEARCES

Khudaverdi Guliyev (Azerbaijan)
Theoretical-methodological aspects of the repatriation process 99
Tahmina Aghakishiyeva (Azerbaijan)
An innovative urban planning model applied in released territories 105

POLITICAL SCIENCES: THEORY AND REALITIES

Rena Mirzazadeh (Azerbaijan)
First Vice-president Mehriban Aliyeva: soft political "power" and public diplomacy leadership 111
Khalid Niyazov (Azerbaijan)
İnternational legal foundations of the right of return and its implementation mechanisms: a conceptual model in the context of Western Azerbaijan 117
Vahid Omarov (Azerbaijan)
Centers for South Caucasus and Georgian studies in the United States and the West 126
Vesile Mohsumova (Azerbaijan)
The triad of governance, institutional capacity, and administrative efficiency in statehood 135
Sharqiyya Imamali (Azerbaijan)
Armenian studies centers in the united states: their areas of activity 142
Miraferim Seyidov (Azerbaijan)
The influence of the domestic policy of the Safavid State on legislation in the 16th–17th centuries 149

READER REVIEW

Lala Movsumova (Azerbaijan)
A unique contribution to the enrichment of the treasury of philosophy and culture 155

MULTİDİSSİPLİNARLIĞIN FƏLSƏFİ, SOSİAL-PSOXOLOJİ PROBLEMLƏRİ

UOT 32:004
https://doi.org/10.30546/ifs.2026.2.47.1010

RƏQƏMSAL İMPERİALİZM ŞƏRAİTİNDƏ RƏQƏMSAL ELİTA VƏ BİLİK SUVERENLİYİ

İlham Məmmədzadə
fəlsəfə elmləri doktoru, professor
AMEA Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutu, **Azərbaycan**
ilham_mamedaze@mail.ru
https://orcid.org/0009–0009–5543–3624

Məhəmməd Cəbrayılov
fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
AMEA Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutu, **Azərbaycan**
mehmetsoltanedu@gmail.com
https://orcid.org/0000-0002-5812-1900

Xülasə. Məqalədə süni intellektin və rəqəmsal platformaların genişlənməsi fonunda rəqəmsal imperializm, rəqəmsal elita və bilik suverenliyi arasındakı əlaqə araşdırılır. Tədqiqatın məqsədi texnoloji və epistemoloji asimmetriyaların cəmiyyətin intellektual müstəqilliyinə təsirini müəyyən etmək və rəqəmsal elitanın bu prosesdə rolunu əsaslandırmaqdır. Araşdırma konseptual təhlilə, fənlərarası ədəbiyyat sintezinə və tematik şərhə əsaslanır. Elmi yenilik rəqəmsal elitanın sosial imtiyaz qrupu kimi yox, etibarlı bilik yaradan, rəqəmsal məlumatı tənqidi qiymətləndirən və elmi nəticələri cəmiyyətə məsul şəkildə çatdıran intellektual qüvvə kimi izahda ifadə olunur. Nəticələr bilik suverenliyinin güclü elmi institutlar, yerli tədqiqat potensialı, şəffaf ekspertiza və ictimai məsuliyyətlə möhkəmləndiyini göstərir.

Açar sözlər: rəqəmsal imperializm, bilik suverenliyi, rəqəmsal elita, epistemoloji asılılıq, elmi məsuliyyət, qeyri-səlis məntiq, rəqəmsal suverenlik.

DIGITAL ELITE AND KNOWLEDGE SOVEREIGNTY UNDER DIGITAL IMPERIALISM

Ilham Mammadzade, Mahammad Jabrayilov

Abstract. The article examines the relationship between digital imperialism, epistemological dependence, the digital elite, and knowledge sovereignty in the context of the rapid development of artificial intelligence and digital platforms. Particular attention is paid to the ways in which technological dominance may influence knowledge production, the selection of information, and the formation of public authority around particular sources of knowledge. The study aims to identify the scientific, epistemological, and ethical conditions required to preserve the intellectual autonomy of society under digital imperialism. The methodology combines conceptual analysis, interdisciplinary literature synthesis, and thematic interpretation. The digital elite is defined not as a technologically privileged group, but as an intellectual stratum capable of critically evaluating information, producing reliable knowledge, verifying AI-generated outputs, and assuming public responsibility. The scientific novelty of the study lies in conceptualising the digital elite as an important intellectual foundation of knowledge sovereignty and in extending the discussion of information imperialism to the level of epistemological dependence. In the Azerbaijani context, the protection of knowledge sovereignty is associated with strengthening local research capacity, expanding scientific content in the Azerbaijani language, developing independent expertise, and fostering a culture of critical thinking.

Keywords: digital imperialism, knowledge sovereignty, digital elite, artificial intelligence, epistemological dependence, scientific responsibility, fuzzy logic, digital sovereignty.

ЦИФРОВАЯ ЭЛИТА И СУВЕРЕНИТЕТ ЗНАНИЙ В УСЛОВИЯХ ЦИФРОВОГО ИМПЕРИАЛИЗМА

Ильхам Мамедзаде, Магомед Джабраилов

Резюме. В статье исследуется взаимосвязь цифрового империализма, эпистемологической зависимости, цифровой элиты и суверенитета знаний в условиях быстрого развития искусственного интеллекта и цифровых платформ. Основное внимание уделяется тому, как технологическое превосходство может влиять на производство знаний, отбор информации и формирование общественного авторитета источников.

Цель исследования состоит в обосновании научных, эпистемологических и этических условий сохранения интеллектуальной самостоятельности общества в условиях цифрового империализма.

Методология исследования включает концептуальный анализ, междисциплинарный синтез литературы и тематическую интерпретацию. Цифровая элита рассматривается не как привилегированная группа, обладающая технологическими преимуществами, а как интеллектуальный слой, способный критически оценивать информацию, производить достоверное знание, проверять результаты, создаваемые искусственным интеллектом, и нести общественную ответственность.

Научная новизна связана с обоснованием цифровой элиты как одного из интеллектуальных оснований суверенитета знаний и развитием проблематики информационного империализма на уровне эпистемологической зависимости. Для Азербайджана сохранение суверенитета знаний связывается с развитием национального научного потенциала, научного содержания на азербайджанском языке, независимой экспертизы и культуры критического мышления.

Ключевые слова: цифровой империализм, суверенитет знаний, цифровая элита, искусственный интеллект, эпистемологическая зависимость, научная ответственность, нечеткая логика, цифровой суверенитет.

Giriş

Süni intellekt insanın informasiya və biliklə olan münasibətini sürətlə dəyişir. Bu gün insan bir çox suala cavabı kitabdan, müəllimdən və ya ilkin mənbədən əvvəl rəqəmsal platformalardan və süni intellekt sistemlərindən alır. Bu sistemlər məlumatı tapır, seçir, ümumiləşdirir və istifadəçiyə hazır məzmun şəklində təqdim edir. Belə şəraitdə əsas suallardan biri insanın biliyi nə dərəcədə özü dərk edib qiymətləndirməsi ilə bağlıdır. İnsan müstəqil düşünür, yoxsa ona təqdim olunan informasiya və anlayış çərçivəsi daxilində düşünməyə başlayır? Bu sual rəqəmsal dövrdə bilik suverenliyi problemini ön plana çıxarır.

Mövzunun aktuallığı süni intellekt sahəsində böyük texnoloji imkanların az sayda dövlət və rəqəmsal şirkətlərin idarəçiliyi altında olması ilə daha da artır. Böyük məlumat bazaları, yüksək inkişaf etmiş süni intellekt modelləri və rəqəmsal platformalar artıq iqtisadi və texnoloji üstünlüyün mühüm mənbələrinə çevrilmişdir. Lakin bu üstünlük iqtisadi sahə ilə məhdudlaşmır. O, zamanla insanların hansı məlumatı gördüyünə, hansı mənbəyə etibar etdiyinə və dünyanı hansı anlayışlarla izah etdiyinə də təsir göstərə bilər. Buna görə texnoloji asılılıq yalnız texniki problem deyil. O, eyni zamanda insanın düşüncə sərbəstliyi, bilik seçimi və müstəqil mühakiməsi ilə bağlı fəlsəfi problemə çevrilir.

Məhəmməd Cəbrayılovun infoimperializm haqqında tədqiqatlarında informasiya üstünlüyü müasir güc münasibətlərinin mühüm istiqamətlərindən biri kimi araşdırılmışdır. Onun sonrakı əsərlərində texnoloji üstünlüyün siyasi, iqtisadi və intellektual asılılıq yaratmaq potensialı da göstərilir (Cəbrayılov, 2020; 2022; Jabrayilov, 2023). Bu məqalədə həmin nəzəri xətt daha geniş epistemoloji müstəviyə keçirilir. Rəqəmsal imperializm yalnız texnologiyaya sahib olmaq və ya texnoloji resursları idarə etmək məsələsi kimi qəbul edilmir. Burada əsas məsələ biliyin necə seçilməsi, hansı fikirlərin həqiqəti ifadə etməsi, eləcə də cəmiyyətin öz elmi mühakiməsini nə dərəcədə qoruya bilməsidir. Bu baxımdan infoimperializmdən epistemoloji asılılığa keçid məqalənin əsas nəzəri istiqamətlərindən birini təşkil edir.

Bilik suverenliyi də bu kontekstdə izah edilməlidir. Bu anlayış qlobal elmdən uzaqlaşmağı və ya xarici texnologiyalardan imtina etməyi nəzərdə tutmur. Bilik suverenliyi cəmiyyətin əldə etdiyi

məlumatı yoxlamaq, müqayisə etmək, onu öz elmi təcrübəsi əsasında qiymətləndirmək və müstəqil nəticəyə gəlmək qabiliyyətidir. Cəmiyyət çoxlu informasiyaya sahib ola bilər, lakin həmin informasiyanı qiymətləndirmək imkanını itirdikdə intellektual baxımdan asılı vəziyyətə düşə bilər. Buna görə bilik suverenliyini yalnız informasiyaya çıxışla müəyyən etmək doğru olmazdı. Onun əsasını güclü elmi institutlar, tədqiqat mədəniyyəti, metodoloji savad, tənqidi düşüncə və intellektual məsuliyyət təşkil edir.

Azərbaycan üçün bu məsələ xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Azərbaycan dili, yerli elmi irs, milli terminologiya və ölkənin sosial-mədəni təcrübəsi qlobal süni intellekt sistemlərində eyni səviyyədə təmsil olunmur. Bu vəziyyət gələcəkdə yerli biliklərin arxa plana keçməsi və xaricdə formalaşmış anlayışların daha asan qəbul olunması riskini yarada bilər. Buna görə də Azərbaycan elmi mühiti süni intellektdən fəal istifadə etməklə yanaşı, öz elmi düşüncəsini, tədqiqat mərkəzlərini və ekspert potensialını da gücləndirməlidir. İlham Məmmədzadənin süni intellektə insan və texnologiyanın qarşılıqlı təsirindən yaranan yeni sosiointellektual vəziyyət kimi yanaşması bu baxımdan əhəmiyyətlidir. Məmmədzadə və Bünyatovun araşdırmaları süni intellektin insan idrakına və bilik haqqında təsəvvürlərimizə təsirini fəlsəfi müstəvidə araşdırmağa imkan verir (Məmmədzadə və Bünyatov, 2026). Bu baxımdan, onların irəli sürdüyü fikirlər məqalədə süni intellekt, insan idrakı və bilik suverenliyi arasındakı əlaqənin Azərbaycan fəlsəfi fikri kontekstində izahına nəzəri əsas yaradır.

Tədqiqat keyfiyyət yönümlü nəzəri yanaşma əsasında aparılmışdır. Məqalədə konseptual təhlil, fənlərarası ədəbiyyat sintezi və tematik şərh üsullarından istifadə olunur. Siyasi fəlsəfə, sosial epistemologiya, süni intellekt etikası, rəqəmsal siyasət və elmi kommunikasiya sahələrində formalaşmış yanaşmalar qarşılıqlı şəkildə təhlil edilir. Əsas diqqət rəqəmsal güc, epistemoloji asılılıq, süni intellektin bilik istehsalına təsiri, elmi məsuliyyət və bilik suverenliyi arasındakı əlaqəyə yönəldilir. Bu metodoloji seçim məqalənin məqsədinə uyğundur. Çünki burada əsas vəzifə statistik göstəricilər təqdim etməkdən daha çox, anlayışlar arasındakı nəzəri əlaqələri müəyyənləşdirməkdir.

Məqalənin elmi yeniliyi rəqəmsal elita anlayışının yeni nəzəri məzmunda təqdim olunması ilə bağlıdır. Rəqəmsal elita sosial üstünlüyə malik qrup kimi deyil, bilik suverenliyinin intellektual dayağı kimi izah edilir. Onun əsas funksiyası etibarlı bilik yaratmaq, süni intellektin təqdim etdiyi məlumatı tənqidi yoxlamaq, elmi nəticələri əsaslandırmaq və onları cəmiyyətə məsuliyyətlə çatdırmaqdır. Bu yanaşma Cəbrayılovun infoimperializm və texnoloji imperializm haqqında tədqiqat xəttini bilik asılılığı səviyyəsində davam etdirir və Məmmədzadənin süni intellekt və yeni epistemologiya haqqında fikirləri ilə əlaqələndirir. Məqalənin əsas məqsədi rəqəmsal imperializm şəraitində cəmiyyətin öz intellektual müstəqilliyini necə qoruya biləcəyini və bu prosesdə rəqəmsal elitanın hansı məsuliyyəti daşıdığını nəzəri baxımdan əsaslandırmaqdır.

Rəqəmsal imperializm və süni intellekt dövründə bilik asılılığı

Rəqəmsal imperializm müasir güc münasibətlərinin yeni formasını ifadə edir. Əvvəlki dövrlərdə imperial üstünlük daha çox ərazi, təbii resurslar, iqtisadi imkanlar və siyasi nəzarətlə bağlı idi. Rəqəmsal dövrdə informasiya, texnologiya, platformalar və süni intellekt də mühüm güc mənbələrinə çevrilmişdir. Böyük məlumat bazalarına, güclü hesablama imkanlarına və inkişaf etmiş rəqəmsal sistemlərə sahib olan tərəflər informasiya axınlarına və biliyin formalaşmasına daha geniş təsir göstərə bilir. Buna görə müasir güc münasibətləri insanın nə bildiyi və biliyi necə əldə etdiyi ilə də sıx bağlıdır.

Məhəmməd Cəbrayılov infoimperializmi klassik imperial münasibətlərin informasiya dövründə dəyişmiş forması kimi təhlil etmişdir. Onun tədqiqatlarında informasiya üstünlüyü müasir geosiyasi rəqabətin mühüm istiqamətlərindən biri kimi qiymətləndirilir (Cəbrayılov, 2020, 2022a). Süni intellektin inkişafı bu prosesi daha geniş səviyyəyə keçirir. Cəbrayılov süni intellekt müharibəsini infoimperializmin yeni istiqaməti kimi nəzərdən keçirir və texnoloji üstünlüyün geosiyasi təsir imkanlarını artırdığını göstərir (Cəbrayılov, 2022). Sonrakı araşdırmada texnoloji imperializm ilə texniki sinqulyarlıq arasındakı əlaqə təhlil edilir. Böyük texnoloji imkanlara sahib dövlət və şirkətlərin yeni asılılıq formaları yaratmaq potensialına diqqət yetirilir (Jabrayilov, 2023).

İnfoimperializm informasiya axınlarında yaranan qeyri-bərabərliyi izah edir. Rəqəmsal imperializm isə bu münasibəti platformalar, alqoritmlər və süni intellekt sistemləri vasitəsilə daha geniş müstəviyə keçirir. Burada informasiyanın hansı mənbədən gəlməsi ilə yanaşı, onun necə seçilməsi də əhəmiyyət qazanır. Hansı mənbənin daha etibarlı təqdim olunması, hansı fikrin daha çox yayılması və hansı biliklərin arxa plana keçməsi insanların dünyanı necə dərk etməsinə təsir göstərə bilər. Bu səbəbdən rəqəmsal asılılığın daha dərin formalarından biri bilik asılılığıdır.

Bilik asılılığı cəmiyyətin informasiyaya çıxışı olduğu halda, həmin informasiyanı müstəqil qiymətləndirmək imkanının zəifləməsi ilə yaranır. İnsan çoxsaylı məlumatlar arasında seçim etdiyini düşünür. Lakin onun qarşısına çıxan məlumatların dairəsi əvvəlcədən rəqəmsal sistemlər tərəfindən formalaşdırıla bilər. Bu vəziyyət insanın seçim azadlığı ilə ona təqdim olunan seçim sahəsi arasındakı fərqi ön plana çıxarır. İnsan seçim edə bilər, amma seçim etdiyi informasiya mühiti artıq başqa qüvvələrin təsiri altında formalaşmış ola bilər.

Süni intellekt bu problemi daha mürəkkəb mərhələyə gətirir. Ənənəvi axtarış sistemi istifadəçiyə müxtəlif mənbələr təqdim edirdi. Generativ süni intellekt isə çox vaxt həmin mənbələrdən formalaşdırılmış hazır cavab və izah verir. Bu dəyişiklik insanın biliklə münasibətinə təsir edir. İstifadəçi artıq məlumatı özü axtarıb müxtəlif mənbələri müqayisə etmək əvəzinə hazırlanmış nəticə ilə qarşılaşır. Nəticənin hansı məlumatlardan yarandığını və hansı seçimlər əsasında formalaşdığını bilmədikdə onun tənqidi qiymətləndirilməsi çətinləşir.

Messeri və Kroket süni intellektin elmi araşdırmalarda məhsuldarlığı artırmaqla yanaşı, anlama illüziyası da yarada biləcəyini göstərirlər (Messeri və Crockett, 2024). Sürətli cavab dərin anlayışla eyni məna daşımır. İnsan nəticəni əldə edə bilər, lakin həmin nəticənin necə formalaşdığını başa düşməyə də bilər. Bu fərq elmi bilik üçün əsas əhəmiyyət daşıyır. Elmin dəyəri nəticənin əldə edilməsində olduğu qədər həmin nəticənin əsaslandırılmasında və yoxlanılmasında da ifadə olunur.

Koskinen süni intellekt əsaslı elmdə tədqiqatçıların epistemoloji baxımdan qeyri-şəffaf sistemlərdən asılı vəziyyətə düşməsi riskinə diqqət çəkir (Koskinen, 2024). Əgər alim istifadə etdiyi sistemin məlumatı necə seçdiyini, hansı səhvləri yarada biləcəyini və nəticənin hansı məhdudiyyətlərə malik olduğunu qiymətləndirə bilmirsə, elmi mühakimənin bir hissəsi texnoloji sistemə ötürülmüş olur. Bu vəziyyətdə alim nəticəyə sahib olur, amma nəticənin yaranma prosesinə tam nəzarət etmir. Elmi müstəqillik baxımından əsas risk də burada meydana çıxır.

Problem müxtəlif dillərin və elmi ənənələrin təmsili baxımından da mühüm əhəmiyyət daşıyır. Kay və həmmüəlliflər generativ süni intellektin mövcud epistemoloji qeyri-bərabərlikləri gücləndirə biləcəyini göstərirlər (Kay et al., 2024). Böyük dillər və geniş məlumat bazalarına malik elmi mühitlər süni intellekt sistemlərində daha geniş təmsil olunur. Kiçik dil məkanlarının elmi irsi, anlayışları və yerli bilikləri isə daha zəif əks oluna bilər. Bu vəziyyət müəyyən elmi ənənələrin daha nüfuzlu qəbul edilməsinə, digərlərinin isə arxa plana keçməsinə səbəb ola bilər. Texnoloji üstünlük bu yolla bilik iyerarxiyasının formalaşmasına təsir göstərə bilər.

Burada məsələ dilin texniki şəkildə sistemdə mövcud olması ilə bitmir. Dil müəyyən tarixi təcrübəni, anlayış sistemini və dünyanı dərk etmə formasını daşıyır. Hər hansı dilin və ya elmi ənənənin zəif təmsil olunması həmin cəmiyyətin öz təcrübəsini hansı anlayışlarla ifadə edə bilməsinə də təsir edir. Buna görə rəqəmsal dövrdə bilik suverenliyi dil, elmi ənənə və anlayış yaratmaq qabiliyyəti ilə də bağlıdır.

Generativ süni intellektin tədqiqat prosesinin demək olar ki, bütün mərhələlərinə daxil olması bu problemi daha da aktuallaşdırır. Andersen və həmmüəlliflər göstərirlər ki, süni intellekt ideyanın formalaşdırılması, tədqiqat dizaynı, məlumat toplama, təhlil və elmi mətnin hazırlanması mərhələlərində istifadə olunur (Andersen et al., 2025). Bu imkanlar elmi fəaliyyəti sürətləndirir. Eyni zamanda tədqiqatçının nəticəni yoxlamaq, mənbəni müəyyən etmək və elmi hökm vermək məsuliyyəti daha böyük əhəmiyyət qazanır. Süni intellekt tədqiqatçının imkanlarını genişləndirdikcə onun epistemoloji məsuliyyətini də artırır.

Bu səbəbdən rəqəmsal suverenlik texnoloji infrastruktura sahib olmaqla tam izah oluna bilməz. Musoni və həmmüəlliflər, Jianq, Pole və Santaniellonun araşdırmaları rəqəmsal suverenliyin müxtəlif siyasi və coğrafi mühitlərdə fərqli məzmun qazandığını göstərir (Musoni et al., 2023) (Jiang, 2024) (Pohle et al., 2024) (Santaniello, 2026). Rəqəmsal suverenliyin mühüm tərəflərindən biri cəmiyyətin əldə etdiyi biliyi müstəqil qiymətləndirə bilməsidir. Texnologiyaya sahib olmaq mühüm olsa da, həmin texnologiyanın təqdim etdiyi nəticə qarşısında tənqidi mövqe tutmaq daha dərin intellektual məsələdir.

Rəqəmsal imperializm şəraitində əsas məsələ texnologiyadan uzaqlaşmaq yox, texnologiya ilə münasibətdə insanın və cəmiyyətin müstəqil mühakiməsini qorumasıdır. Bilik suverenliyi də məhz bu baxımdan xüsusi məna qazanır. Eyni zamanda bilik suverenliyi, informasiyaya sahib olmaqdan daha çox həmin informasiyanı anlamaq, qiymətləndirmək və onun əsasında müstəqil elmi mövqe formalaşdırmaq qabiliyyətini ifadə edir. Cəmiyyətin intellektual müstəqilliyi onun nə qədər məlumat əldə etməsi ilə yox, əldə etdiyi məlumat qarşısında nə dərəcədə düşünə bilməsi ilə ölçülür.

Süni intellekt dövründə rəqəmsal elita, bilik suverenliyi və elmi məsuliyyət

Süni intellekt insanın bilik yaratmaq, məlumatı qiymətləndirmək və qərar vermək imkanlarını genişləndirir. Eyni zamanda insanla texnologiya arasındakı münasibəti daha mürəkkəb edir. Müasir şəraitdə məsələ insanın texnologiyadan necə istifadə etməsi ilə məhdudlaşmır. Süni intellekt insanın hansı məlumatla qarşılaşdığına, nəyə etibar etdiyinə və qərarını hansı əsaslarla formalaşdırdığına da təsir göstərir. Buna görə süni intellekt texniki inkişafla yanaşı, insan idrakı, bilik və məsuliyyət haqqında fəlsəfi sualları da gündəmə gətirir.

Azərbaycan fəlsəfi fikrində bu istiqamətdə aparılan araşdırmalar xüsusi əhəmiyyət daşıyır. İlham Məmmədzadə və Arif Bünyatov koqnitiv idrakı süni intellekt kontekstində araşdırır və qeyri-səlis epistemoloji yanaşmaların imkanlarını nəzərdən keçirirlər (Məmmədzadə, Bünyatov, 2026). Onların tədqiqatında insan və süni intellekt arasında yaranan yeni münasibət sosiointellektual vəziyyət kimi qiymətləndirilir. Bu baxımdan onların yuxarıda qeyd olunan fikirləri rəqəmsal dövrdə biliyin insan idrakından və texnoloji mühitdən ayrı şəkildə izah edilməsinin çətinləşdiyini göstərir. İnsan texnologiyadan istifadə edir, texnologiya isə insanın məlumatı qəbul etməsinə, qiymətləndirməsinə və mənalandırmasına təsir göstərir.

Əli Abbasov həmfikirləri ilə birlikdə intellektual informasiya sistemləri və qərarvermə sahəsində apardığı araşdırmalarla məsələyə başqa istiqamətdən yanaşır (Abbasov, Qasımov, Quliyev, 2003). Qeyri-səlis məntiq qeyri-müəyyən və çoxvariantlı şəraitdə qərarların daha sürətli qiymətləndirilməsinə imkan verir. Süni intellekt dövründə bu vəziyyəti mənalandırmaq fəlsəfənin əsas tədqiqat obyekti kimi meydana çıxır. İnsan qarşılaşdığı məlumatların hər zaman tam, dəqiq və mübahisəsiz olmadığını nəzərə almalıdır. Sağlam qərar vermək üçün texniki imkanlarla yanaşı, qeyri-müəyyənliyi anlamaq, müxtəlif ehtimalları müqayisə etmək və nəticəyə tənqidi yanaşmaq bacarığı da tələb olunur.

Füzuli Qurbanovun postneoklassik epistemologiya çərçivəsində mürəkkəblik, məna yaranması, metamüşahidə və fənlərarası yanaşma haqqında fikirləri bu müzakirəni genişləndirir (Qurbanov, 2020, s. 15–22). Mürəkkəb idrak hadisələrini bir elm sahəsinin imkanları daxilində tam izah etmək çətindir. Süni intellekt də belə problemlər sırasına daxildir. Onun insan idrakına, elmə, sosial münasibətlərə və qərarverməyə təsirini anlamaq üçün fəlsəfə, informasiya texnologiyaları və sosial elmlər arasında əlaqənin gücləndirilməsi vacibdir.

Məmmədzadə, Bünyatov, Abbasov və Qurbanov fərqli nəzəri mövqelərdən çıxış etsələr də, onların tədqiqatlarında ortaq fikir müşahidə olunur. Müasir idrak mürəkkəblik və qeyri-müəyyənlik nəzərə alınmadan tam başa düşülə bilməz. Texnologiyanın inkişafı insanın düşünmək və qiymətləndirmək məsuliyyətini azaltmır. Süni intellekt qərarvermə prosesinə daha geniş daxil olduqca insanın tənqidi düşünməsi, elmi hazırlığı və öz mühakiməsinə görə məsuliyyəti daha böyük əhəmiyyət qazanır.

Bu baxımdan rəqəmsal elita anlayışı fəlsəfi aktuallıq qazanır. Hansı ki, məqalədə rəqəmsal elitanı texnologiyaya daha geniş çıxışı olan imtiyazlı sosial qrup mənasında nəzərdə tutmuruq, bu anlayışı fəlsəfi mühakimədən keçiririk. Rəqəmsal elita elmi biliyə, texnoloji savadlılığa və tənqidi düşünmə qabiliyyətinə malik olan, eyni zamanda biliyin cəmiyyət qarşısında yaratdığı məsuliyyəti dərk edən intellektual təbəqə kimi nəzərdə tutulur. Onun vəzifəsi cəmiyyətin əvəzinə qərar vermək yox, etibarlı biliklə şübhəli məlumatı ayırmağa kömək etmək və elmi nəticələri əsaslandırılmış formada cəmiyyətə çatdırmaqdır.

Rəqəmsal elitanın nüfuzu onun sosial statusundan və texniki imkanlarından qaynaqlanmamalıdır. Bu nüfuz elmi əsaslandırma, açıq müzakirə, tənqidi düşüncə və məsuliyyət üzərində qurulmalıdır. Merton elmi fəaliyyətin mühüm prinsipləri sırasında biliyin açıqlığını, universalizmi və təşkil olunmuş şübhəni qeyd edirdi (Merton, 1973). Bu prinsiplər süni intellekt dövründə yeni əhəmiyyət qazanır. Elmi məlumat sürətlə yayıldığı kimi, səhv məlumat da geniş auditoriyaya qısa müddətdə çata bilir. Buna görə ekspertin fikri onun tanınmışlığına görə yox, təqdim etdiyi arqument və sübutların əsaslılığına görə qiymətləndirilməlidir.

Qu və Fenq alimlərin ictimai müzakirələrdə iştirakının elmə etimad baxımından əhəmiyyətini göstərirlər (Gu, Feng, 2025). Şröder və Quenter rəqəmsal media şəraitində elmə etimadı ekspertlik, dürüstlük, şəffaflıq və dialoqla əlaqələndirirlər (Schröder, Guenther, 2025). Bu xüsusiyyətlər rəqəmsal elitanın ictimai nüfuzunun əsaslandırılması üçün də vacibdir. Ekspert öz fikrinin hansı sübutlara əsaslandığını göstərməli, istifadə etdiyi məlumatın mənbəyini açıqlamalı və öz nəticəsinin mümkün

məhdudiyyətlərini qəbul etməlidir. Elmi nüfuz qəti həqiqət iddiasından daha çox əsaslandırılmış və yoxlanıla bilən biliyə söykənməlidir.

Məhəmməd Cəbrayılovun informasiya cəmiyyəti və dördüncü sənaye inqilabı haqqında araşdırmalarında texnoloji inkişafın imkanları və riskləri birlikdə qiymətləndirilir (Cəbrayılov, 2022). Bu yanaşma göstərir ki, texnologiyanı insandan və ictimai məsuliyyətdən ayrı düşünmək doğru deyil. Rəqəmsal elitanın rolu da bu kontekstdə aydınlaşır. O, süni intellektin yaratdığı imkanlardan istifadə etməli, eyni zamanda manipulyativ informasiya axınlarını, yanlış nəticələri və elmi əsası zəif olan məlumatları tənqidi qiymətləndirməlidir.

Bu məsələ bilik suverenliyi ilə birbaşa əlaqəlidir. Bilik suverenliyi ölkədə bütün məlumatların milli nəzarət altında saxlanmasını nəzərdə tutmur. Onun əsas məzmunu cəmiyyətin etibarlı bilik yaratmaq, əldə etdiyi məlumatı müstəqil yoxlamaq və elmi əsaslarla nəticəyə gəlmək qabiliyyətində ifadə olunur. Xarici süni intellekt platformalarından istifadə intellektual müstəqilliyin itirilməsinə avtomatik olaraq səbəb olmur. Risk həmin platformaların təqdim etdiyi cavabların yoxlanmadan və əsaslandırılmadan həqiqət kimi qəbul edilməsi zamanı yaranır.

Cəbrayılov informasiya təhlükəsizliyini müasir geosiyasi şəraitdə dövlət və cəmiyyət üçün strateji məsələ kimi qiymətləndirmişdir (Cəbrayılov, 2019). Bu baxımdan süni intellektin geniş yayıldığı şəraitdə informasiyanın doğruluğuna rəqəmsal təhlükəsizliyin bir hissəsi kimi baxmaq lazımdır. Sahebi və Formosa süni intellekt vasitəsilə qurulan kommunikasiyanın onlayn mühitdə epistemoloji etimada təsir göstərə biləcəyini qeyd edirlər (Sahebi, Formosa, 2025). Park və Nan generativ süni intellektlə yanlış məlumat arasındakı əlaqəni təhlil edərək problemin miqyasına diqqət çəkirlər (Park, Nan, 2026). Böyük rəqəmsal platformada yaranan səhv qısa müddətdə milyonlarla insana çata bilər. Kiçik dil məkanlarında həmin səhvi yoxlamaq üçün alternativ elmi və rəqəmsal resursların daha məhdud olması əlavə risk yaradır.

Azərbaycan üçün məsələnin praktik tərəfi xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Azərbaycan dilində elmi məzmunun artırılması, milli elmi irsin rəqəmsallaşdırılması, universitetlərin tədqiqat imkanlarının genişləndirilməsi və güclü ekspert icmalarının formalaşdırılması bilik suverenliyini dayanıqlı edə bilər. Milli elmi sistemin dünya elmi ilə əlaqələrinin genişləndirilməsi də bu prosesin mühüm hissəsidir. Qlobal elmlə qarşılıqlı əlaqə qurmaqla yanaşı, xaricdən alınan biliyi qiymətləndirmək, onu yerli elmi təcrübə ilə müqayisə etmək və yeni elmi nəticələr yaratmaq qabiliyyəti inkişaf etdirilməlidir.

Bu fikir Cəbrayılovun maliyyə imperializmi və dördüncü sənaye inqilabı arasındakı əlaqəyə dair yanaşması ilə də uzlaşır. Müəllif texnoloji dəyişmənin iqtisadi güc münasibətləri ilə sıx bağlı olduğunu göstərir (Cəbrayılov, 2021). Eyni məntiq bilik sahəsinə tətbiq edildikdə texnoloji üstünlüyün epistemoloji üstünlüyə çevrilməsi ehtimalı meydana çıxır. Məlumatı toplayan, emal edən və cavaba çevirən tərəf insanların hansı biliklə qarşılaşmasına və həmin biliyi necə mənalandırmasına müəyyən təsir göstərə bilir. Bu səbəbdən rəqəmsal güc eyni zamanda bilik üzərində təsir imkanını da artırır.

Məsələnin etik tərəfi də mühüm əhəmiyyət daşıyır. UNESCO süni intellekt etikası üzrə tövsiyələrində insan ləyaqəti, məsuliyyət, şəffaflıq və hesabatlılığı əsas prinsiplər sırasında göstərir (UNESCO, 2021). OECD informasiya bütövlüyünün qorunmasında mənbə müxtəlifliyinə, şəffaflığa və cəmiyyətin dezinformasiyaya qarşı dayanıqlığına diqqət yetirir (OECD, 2024). Bu prinsiplər rəqəmsal elitanın etik mövqeyinin müəyyənləşdirilməsi üçün də əhəmiyyətlidir. Ekspert nüfuzu biliyi gizlətməkdən yox, onu əsaslandırmaq və izah etməkdən yaranmalıdır. Elmi məsuliyyət isə səhvsiz görünmək cəhdindən daha çox, səhvi müəyyən etmək, onu qəbul etmək və düzəltməyə hazır olmaq qabiliyyəti ilə bağlıdır.

Aparılan təhlil rəqəmsal imperializm, epistemoloji asılılıq, rəqəmsal elita və bilik suverenliyi arasında sıx əlaqə olduğunu göstərir. Rəqəmsal platformalar insanların hansı informasiya ilə qarşılaşmasına təsir göstərir, alqoritmlər məlumatın seçilməsində iştirak edir, generativ süni intellekt isə hazır mətn və nəticələr yaratmaqla bilik istehsalı prosesinə daxil olur. Belə şəraitdə cəmiyyətin intellektual müstəqilliyinin qorunması güclü elmə, tənqidi düşüncəyə, açıq ekspertizaya və məsuliyyətli rəqəmsal elitaya ehtiyac yaradır.

Bilik suverenliyinin əsas mənası cəmiyyətin qlobal bilik axınlarında iştirak edərkən öz elmi mühakiməsini qorumaq qabiliyyətində ifadə olunur. Rəqəmsal elitanın məsuliyyəti isə hazır cavabları cəmiyyətə ötürməklə bitmir. Onun daha mühüm vəzifəsi biliyin necə yarandığını izah etmək, onun etibarlılığını yoxlamaq və insanların müstəqil düşünmə qabiliyyətini gücləndirməkdir. Rəqəmsal dövrdə

həqiqi intellektual üstünlük daha çox məlumat əldə etməkdə yox, məlumat qarşısında əsaslandırılmış və məsuliyyətli mövqe formalaşdıra bilməkdə ifadə olunur.

Nəticə

Aparılan təhlildən belə qənaətə gəlirik ki, rəqəmsal imperializm müasir dövrdə güc münasibətlərinin yeni istiqamətlərindən birinə çevrilir. Bu gün üstünlük texnologiyaya və böyük informasiya resurslarına sahib olmaqla məhdudlaşmır. Süni intellekt və rəqəmsal platformalar insanların hansı məlumatla qarşılaşmasına, hansı mənbəyə daha çox etibar etməsinə və hadisələri necə qiymətləndirməsinə təsir edə bilir. Bu səbəbdən rəqəmsal asılılıq getdikcə bilik və düşüncə sahəsinə də keçir.

Bizim fikrimizcə, bu şəraitdə bilik suverenliyi xüsusi əhəmiyyət kəsb etməyə başlayır. Bilik suverenliyi qlobal elmdən və xarici texnologiyalardan uzaqlaşmaq mənasına gəlmir. Cəmiyyət dünya elminin imkanlarından istifadə etməli və yeni texnologiyalara açıq olmalıdır. Eyni zamanda aldığı məlumatı yoxlamağı, fərqli mənbələrlə müqayisə etməyi və öz elmi mövqeyini formalaşdırmağı bacarmalıdır. Bu bacarıq zəiflədikdə çox saylı informasiyaya çıxışın olması intellektual müstəqilliyi təmin etmir.

Nəticədə belə qənaətə gəlirik ki, rəqəmsal imperializm şəraitində ən sağlam yol texnoloji təcrid yox, elmi və intellektual yetkinliyin gücləndirilməsidir. İnsan süni intellektdən istifadə etməyi bacarmalı, eyni zamanda onun verdiyi cavabı sorğulamağı, yoxlamağı və lazım gəldikdə, onunla razılaşmamağı da bacarmalıdır. Bilik suverenliyinin əsas mənasını məhz burada görürük. Rəqəmsal elitanın məsuliyyəti də cəmiyyətdə bu düşüncə mədəniyyətinin inkişafına kömək etməkdir. Gələcək tədqiqatlarda bu fikirlərin universitetlər, elmi institutlar, ekspert icmaları və süni intellekt sahəsində çalışan mütəxəssislər arasında empirik araşdırmalar əsasında öyrənilməsi faydalı ola bilər.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Abbasov Ə.M., Qasımov V.Ə., Quliyev R.A. *İntellektual informasiya sistemlərində qərar qəbuletmə üsulları*. Dərslik. Bakı, 2003, 256 s.
2. Alinejad D. How the new digital knowledge order is impacting science. *Internet Policy Review*, 2025, Vol. 14, No. 3. DOI: 10.14763/2025.3.2031.
3. Andersen J.P. et al. Generative Artificial Intelligence in the research process. *Technology in Society*, 2025, Vol. 81, Article 102813. DOI: 10.1016/j.techsoc.2025.102813.
4. Cəbrayılov M. Müasir geosiyasi şəraitdə informasiya təhlükəsizliyi. *Şəxsiyyət, cəmiyyət, dövlət. Qarşılıqlı münasibətlərə müasir yanaşmalar*. Respublika elmi konfransının materialları. Mingəçevir, 2019, s. 615–617.
5. Cəbrayılov M. Klassik imperializmin yeni mərhələsində infoimperializm problemi. *Müasir dünya və informasiya cəmiyyəti*. Bakı, Avropa nəşriyyatı, 2020, s. 50–69.
6. Cəbrayılov M. Maliyyə imperializmi və dördüncü sənaye inqilabı. *Sivilizasiya*, 2021, No. 2, s. 6–16.
7. Cəbrayılov M. Müasir geosiyasi proseslərdə infoimperializm problemi. *İnformasiya cəmiyyəti, süni intellekt və IV sənaye inqilabı*. Bakı, Optimist MMC, 2022, s. 10–33.
8. Cəbrayılov M. Müasir geosiyasətdə infoimperializm. Süni intellekt müharibəsinə nəzəri yanaşma. *Qarabağ III Beynəlxalq Sosial və Humanitar Elmlərdə Müasir Araşdırmalar Konfransının materialları*, 2022, s. 6–8.
9. Cəbrayılov M., Quliyev E. İnformasiya cəmiyyəti. IV sənaye inqilabının xüsusiyyətləri, üstünlükləri və çatışmazlıqları. *İnformasiya cəmiyyəti, süni intellekt və IV sənaye inqilabı*. Bakı, Optimist MMC, 2022, s. 152–167.
10. European Commission. *Living Guidelines on the Responsible Use of Generative AI in Research*. Third version. Brussels, 2026.
11. Gu C., Feng Y. The influence of public engagement with science on trust in science during the COVID-19 pandemic. *SAGE Open*, 2025, Vol. 15, No. 4. DOI: 10.1177/21582440251408927.
12. Jabrayilov M. Advancement of humanity from technological imperialism to the stage of technical singularity. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 2023, Vol. 10, No. 2, pp. 193–205. DOI: 10.46868/atdd.2023.285.

13. Jiang M. Models of state digital sovereignty from the Global South. *Policy and Internet*, 2024, Vol. 16, No. 4, pp. 727–738. DOI: 10.1002/poi3.427.

14. Kay J., Kasirzadeh A., Mohamed S. Epistemic injustice in generative AI. *Proceedings of the AAAI/ACM Conference on AI, Ethics, and Society*, 2024, Vol. 7, No. 1, pp. 684–697. DOI: 10.1609/aies.v7i1.31671.

15. Koskinen I. We have no satisfactory social epistemology of AI-based science. *Social Epistemology*, 2024, Vol. 38, No. 4, pp. 458–475. DOI: 10.1080/02691728.2023.2286253.

16. Merton R.K. The normative structure of science. In: *The Sociology of Science*. Chicago, University of Chicago Press, 1973, pp. 267–278.

17. Messeri L., Crockett M.J. Artificial intelligence and illusions of understanding in scientific research. *Nature*, 2024, Vol. 627, pp. 49–58. DOI: 10.1038/s41586-024-07146-0.

18. Musoni M., Karkare P., Teevan C., Domingo E. *Global Approaches to Digital Sovereignty. Competing Definitions and Contrasting Policy*. Maastricht, ECDPM, 2023.

19. Məmmədzadə İ., Bünyatov A. *Koqnitiv idrak. Süni intellekt kontekstində qeyri-səlis epistemoloji yanaşmalar*. Bakı, Red N Line MMC, 2026, 199 s.

20. OECD. *Facts not Fakes. Tackling Disinformation, Strengthening Information Integrity*. Paris, OECD Publishing, 2024. DOI: 10.1787/d909ff7a-en.

21. Park S., Nan X. Generative AI and misinformation. *AI and Society*, 2026, Vol. 41, No. 2, pp. 1501–1515. DOI: 10.1007/s00146-025-02620-3.

22. Pohle J., Nanni R., Santaniello M. Unthinking digital sovereignty. A critical reflection on origins, objectives, and practices. *Policy and Internet*, 2024, Vol. 16, No. 4, pp. 666–671. DOI: 10.1002/poi3.437.

23. Qurbanov F. Şüurun çətin problemi. Postneoklassik yanaşmanın kommunikativ aspekti prizmasında. *Elmi əsərlər*, 2020, No. 1 (34), s. 15–22. DOI: 10.29228/edu.243.

24. Sahebi S., Formosa P. The AI-mediated communication dilemma. *Synthese*, 2025, Vol. 205, No. 3, Article 128. DOI: 10.1007/s11229-025-04963-2.

25. Santaniello M. Attributes of digital sovereignty. A conceptual framework. *Geopolitics*, 2026, Vol. 31, No. 2, pp. 788–809. DOI: 10.1080/14650045.2025.2521548.

26. Schröder J.T., Guenther L. Mediating trust in content about science. *Public Understanding of Science*, 2025, Vol. 34, No. 8, pp. 1046–1065. DOI: 10.1177/09636625251337709.

27. UNESCO. *Recommendation on the Ethics of Artificial Intelligence*. Paris, UNESCO, 2021.

Rəyçi: f.e.d. Arif Buniyatov

УДК 101.1
https://doi.org/10.30546/ifs.2026.2.47.1017

ФИЛОСОФИЯ БЛИЖАЙШЕГО БУДУЩЕГО

Али Абасов
доктор философских наук, профессор
Институт философии и социологии НАНА, **Азербайджан**
e-male:kila50@mail.ru
https://orcid.org/0000–0002–4528–5797

Резюме. Настоящее исследование основано на текстах, связанных с анализом трансформации философии ближайшего будущего (см.*), и представляет их концептуальное расширение, структурную переработку и углубление проблематики, произошедших за последние 10 лет.

Философия вступает в фазу, когда её развитие определяется не столько накоплением новых тем, сколько радикальной трансформацией самих условий мышления. Категории, ранее считавшиеся фундаментальными — субъект, истина, рациональность, реальность — утрачивают стабильность и требуют пересмотра.

Ближайшее будущее философии — это не просто будущее дисциплины, а изменение самого режима философствования.

Ключевые слова: философия будущего, субъект, истина, рациональность, ИИ, постчеловек.

YAXIN GƏLƏCƏYİN FƏLSƏFƏSİ

Əli Abasov

Xülasə. Bu tədqiqat yaxın gələcəyin fəlsəfəsinin transformasiyasının təhlili ilə bağlı mətnlərə (bax: *) əsaslanır və onların son 10 il ərzində baş vermiş konseptual genişləndirilməsini, struktur baxımından yenidən işlənməsini və problematikanın dərinləşdirilməsini təqdim edir.

Fəlsəfə elə bir mərhələyə daxil olur ki, onun inkişafı artıq yeni mövzuların sadəcə toplanması ilə deyil, düşüncənin öz şərtlərinin radikal transformasiyası ilə müəyyən olunur. Əvvəllər fundamental hesab edilən kateqoriyalar — subyekt, həqiqət, rasionallıq, reallıq — artıq sabitliyini itirir və məsələyə yenidən baxılması tələb edir.

Fəlsəfənin yaxın gələcəyi təkcə bir predmetin və ya: fənnin gələcəyi deyil, həm də fəlsəfəetmə rejiminin özünün dəyişməsidir.

Açar sözlər: gələcəyin fəlsəfəsi, subyekt, həqiqət, rasionallıq, süni intellekt, postinsan.

PHILOSOPHY OF THE NEAR FUTURE

Ali Abasov

Abstract. This study is based on texts related to the analyzing of the transformation of the philosophy of the near future (see: *), and presents their conceptual expansion, structural revision, and the deepening of the issues that have emerged over the past 10 years.

* Новейшие направления познания: краткий обзор концепций. Müasir fəlsəfə: İdrakin ən yeni istiqamətləri. “Elm və Təhsil”, Bakı, 2014, c. 16 – 48; Müasir idrakinin məntiqi və metodologiyası. – İdrak nəzəriyyəsinin problemləri: fənlərarası yanaşma prizmasında. Bakı, “Adiloğlu, 2021, c. 32-62; Современная философия: проблемы и перспективы развития - Müasir fəlsəfənin tədrisi: metodologiya, nəzəriyyə və praktika. Bakı, “Optimist” MMC çap mərkəzi - 2021, 787 səh.,483-515; Logic and methodology of modern scientific knowledge – The I International Scientific and Practical Conference «Challenges and problems of modern science», October 13 – 14, 2022, London, United Kingdom. p.121, «World of Conferences», pp.69-84; Али и Чет. Диалоги человеческого разума и искусственного интеллекта: Будущее человека, искусственного интеллекта, познания и цивилизации. М., - Ridero, - 2025, 266 с.; Əli və Çet. İnsan zəkəsı və süni intellektin dialoqları. İnsan, Suni İntellekt, İdrak və Sivilizasiyanın gələcəyi. Bakı Qanun, 2025, 304 s.; Исследования по методологии, истории и футурологии философии. Баку, «Оптимист», - 2025, 684 с.

Philosophy is entering a phase in which its development is determined not so much by the accumulation of new topics as by a radical transformation of the very conditions of thinking. Categories previously considered fundamental—subject, truth, rationality, reality—lose their stability and require reconsideration. The near future of philosophy is not merely the future of a discipline, but a transformation of the very mode of philosophizing.

Keywords: philosophy of the future, subject, truth, rationality, AI, posthuman.

Кризис субъекта как начало новой философии

Субъект как основание классической философии

Философия Нового времени формируется вокруг принципа субъективной достоверности. Картезианский поворот, зафиксированный в формуле *cogito ergo sum*, переносит основание знания из внешнего порядка - космологического или теологического - во внутреннюю структуру мышления [Descartes, 1996, p. 17].

Субъект становится не просто участником познания, но его фундаментальным условием. В классической модели субъект выполняет несколько ключевых функций. Во-первых, он выступает в качестве безусловной точки отсчёта: всякая достоверность должна быть укоренена в акте самосознания. Во-вторых, субъект является источником рациональности: именно через него устанавливаются критерии истинности, логической непротиворечивости и обоснованности. В-третьих, субъект выступает гарантом различения истинного и ложного.

Таким образом, возникает эпистемологическая конфигурация, в которой мир мыслится как коррелят субъективного представления, а истина - как результат корректного соотнесения сознания с объектом.

Внутренние напряжения классической модели

Несмотря на свою устойчивость, классическая концепция субъекта изначально содержит ряд напряжений. Уже в рамках трансцендентальной философии Канта обнаруживается, что субъект не является полностью прозрачным для самого себя: условия возможности опыта не даны непосредственно, а реконструируются философским анализом [Кант, 1994, с. 132].

Феноменология показывает, что сознание всегда направлено на мир и не существует в изоляции. Интенциональность разрушает представление о субъекте как замкнутой субстанции [Гуссерль, 2001, с. 78]. Сознание оказывается структурно открытым и зависимым от горизонта значений. Эти сдвиги подготавливают почву для более радикальной критики, разворачивающейся в философии XX века.

Экзистенциальная дестабилизация субъекта

В работах Хайдеггера происходит принципиальный отказ от картезианской модели. Вместо субъекта вводится аналитика *Dasein*: человеческого существования как бытия-в-мире [Хайдеггер, 1997, с. 53].

Это означает, что человек изначально не отделён от реальности, а всегда уже вовлечён в неё. Сущность человека определяется не через мышление как внутренний акт, а через экзистенцию: способ бытия, включённый в практики, заботу, историчность и конечность.

Сознание утрачивает статус абсолютного основания, а знание перестаёт гарантироваться актом самосознания. Тем самым подрывается эпистемологическая привилегия субъекта.

Постструктуралистская деконструкция субъекта

Наиболее радикальная критика субъекта осуществляется в постструктуралистской философии. Здесь субъект интерпретируется как результат дискурсивных, языковых и социальных практик [Фуко, 2004, с. 112]. Субъект не предшествует знанию, а возникает внутри него. Он формируется через структуры языка, институты власти и культурные коды. Это ведёт к ключевым следствиям: исчезает идея самотождественного субъекта; идентичность становится множественной и изменчивой; субъективность историзируется.

Таким образом, философия смещает фокус с анализа сознания на исследование структур, в которых оно возникает.

Современная трансформация субъекта: от центра к сети

В условиях цифровой среды субъект всё менее может быть описан как автономный центр действий и всё более - как узел в сети взаимодействий.

Современные практики демонстрируют, что принятие решений и производство знания распределяются между человеком и техническими системами [Latour, 2005, p. 72].

Это позволяет говорить о появлении распределённого субъекта, характеристики которого включают: зависимость от технических инфраструктур; множественность идентичностей; контекстуальность; отсутствие единого центра.

Философское значение кризиса субъекта

Кризис субъекта не означает разрушения философии. Напротив, он открывает новые возможности для мышления. Отказ от идеи самопрозрачного «я» позволяет перейти к моделям, в которых субъект, знание и мир образуют взаимозависимые структуры.

Субъект становится не основанием, а проблемой философии — и именно в этом заключается начало новой парадигмы.

ИСТИНА В ЭПОХУ НЕСТАБИЛЬНОЙ РЕАЛЬНОСТИ

Классическая модель истины

В классической философской традиции истина рассматривалась как соответствие мышления и бытия. Эта модель, восходящая к аристотелевской формуле *adaequatio intellectus et rei* («соответствие или согласие ума и вещи», хотя сама формулировка на латыни появилась позже, в средневековой схоластике, особенно у Фома Аквинский, она передаёт идею, восходящую к Аристотелю), предполагает наличие устойчивой реальности, независимой от субъекта, и возможность её адекватного отражения в сознании [Аристотель, 1976, с. 125]. Аристотель формулировал это примерно так: «Говорить, что есть то, что есть, и что нет того, чего нет — это истинно». То есть: утверждение истинно, если оно *правильно отражает бытие*, ложь — это *несоответствие мысли и реальности*. Это классическое определение истины называется *корреспондентская теория истины* (истина = соответствие фактам). Оно лежало в основе: классических науки и логики, повседневного мышления.

В рамках данной парадигмы истина обладает следующими характеристиками:

- объективность; стабильность; универсальность; корреспондентность.

Даже в критических версиях этой модели сохраняется базовая интуиция: существует различие между реальностью и её представлением, и задача познания - сократить этот разрыв.

Кризис репрезентации

В XX веке происходит разрушение классической модели истины. Философия языка, феноменология и структурализм показывают, что знание не является прямым отражением реальности, а опосредовано языковыми и культурными структурами [Фуко, 2004, с. 67].

Репрезентация перестаёт быть «зеркалом» мира и становится активным процессом конструирования. Это означает, что истина больше не может пониматься как простое соответствие: она зависит от способов описания и контекста интерпретации.

Таким образом, возникает кризис репрезентации: ситуация, в которой под вопрос ставится возможность непосредственного доступа к реальности.

Цифровая и алгоритмическая реальность

Современная технологическая среда усиливает описанные тенденции. Цифровые платформы, алгоритмы и системы искусственного интеллекта формируют новые режимы реальности.

Эти режимы: основаны на вычислении; воспроизводимы; медиированы интерфейсами; могут функционировать независимо от физической реальности.

В результате возникает гибридная реальность. Человек взаимодействует не с «миром как таковым», а с его алгоритмически обработанными версиями.

Л. Ф. Флориди обозначает это как формирование «инфосферы», в которой границы между онлайном и офлайном исчезают [Floridi, 2011, p. 9].

Истина как режим различения

Современная философия всё чаще понимает истину как режим различения. Она формируется внутри структур, которые определяют, что считать допустимым и достоверным.

Такие структуры включают: научные практики; социальные институты; технические системы; дискурсивные правила [Фуко, 2004, с. 312].

Истина не предшествует этим структурам — она возникает внутри них.

Эпистемологический сдвиг

Все описанные изменения приводят к радикальному сдвигу: философия переходит от вопроса «*что есть истина*?» к вопросу «*как истина производится*?».

Истина рассматривается как процесс, встроенный в сложные системы взаимодействия между субъектами, технологиями и структурами знания.

БУДУЩЕЕ РАЦИОНАЛЬНОСТИ

Классическая рациональность: идеал порядка и контроля

Классическая рациональность, сформировавшаяся в философии Нового времени, опирается на представление о мире как упорядоченной системе, поддающейся логическому анализу и математическому описанию. Разум выступает инструментом выявления универсальных законов, лежащих в основе реальности.

Основными характеристиками классической рациональности являются: линейность; детерминизм; универсальность метода; стремление к полной предсказуемости.

В рамках этой модели неопределённость трактуется как временное состояние, связанное с недостатком знания. Задача рациональности - устранить неопределённость через уточнение и накопление информации [Декарт, 1996, p. 28].

Кризис классической рациональности

Развитие науки в XX веке выявило ограничения данной модели. Исследования в области термодинамики, квантовой механики и теории сложности показали, что многие системы не поддаются линейному описанию.

Особенно важным стало понимание того, что: малые флуктуации могут приводить к радикально различным результатам; системы обладают множественностью траекторий развития; полное предсказание поведения сложных систем невозможно.

Это означает, что неопределённость является не просто недостатком знания, а фундаментальной характеристикой реальности [Пригожин, 2014, с. 56].

Рациональность как работа с неопределённостью

Современная рациональность ориентируется не на устранение неопределённости, а на взаимодействие с ней. Разум становится инструментом ориентации в сложной среде.

Это проявляется в следующих изменениях: решения принимаются в условиях неполной информации; возрастает роль вероятностных моделей; знание рассматривается как временное и пересматриваемое.

Рациональность приобретает характер практики управления неопределённостью [Стёпин, 2000, с. 214].

Рефлексивность и включённость наблюдателя

Одной из ключевых характеристик рациональности будущего является её рефлексивность. Разум осознаёт собственную включённость в процессы познания.

Это означает: отказ от идеи нейтрального наблюдателя; зависимость знания от позиции субъекта; включённость методов в объект исследования.

Знание становится саморефлексивным и учитывает условия собственного возникновения [Стёпин, 2000, с. 198].

Рациональность пределов

В условиях сложной реальности особое значение приобретает понятие предела. Предел выступает не как внешнее ограничение, а как внутренняя характеристика рациональности.

Рациональность будущего признаёт: невозможность полного знания; ограниченность моделей; зависимость результатов от контекста; неустранимость неопределённости.

Таким образом, формируется рациональность пределов — мышление, ориентированное на выявление границ применимости знания.

Философское значение трансформации рациональности

Трансформация рациональности означает не её кризис, а изменение формы. Разум перестаёт быть инструментом окончательной стабилизации мира.

Философия рассматривает рациональность как динамическую систему, способную адаптироваться к сложности и неопределённости. Она становится способом сосуществования с хаосом, а не его устранения.

В этом заключается переход от рациональности гарантий к рациональности пределов.

ЧЕЛОВЕК, ПОСТЧЕЛОВЕК И ГРАНИЦЫ ИДЕНТИЧНОСТИ

Классическая философская антропология

В традиционной философии человек рассматривался как автономный субъект, обладающий разумом, сознанием и устойчивой идентичностью. Эта модель предполагает наличие универсальной человеческой природы, которая может быть описана через рациональность и самосознание [Декарт, 1996, p. 41].

Человек понимался как: носитель рациональности; центр действия и ответственности; источник смысла; автономная единица.

Такая концепция лежала в основе классической философии, науки и этики.

Технологический сдвиг и размывание границ

Современные технологии радикально трансформируют это представление. Развитие ИИ, биотехнологий и цифровых систем приводит к размыванию границ между человеком и техникой.

Технологии перестают быть внешними инструментами и становятся частью структуры человеческого существования. Они влияют на мышление, восприятие и формы идентичности.

Это приводит к следующим изменениям: исчезает чёткое различие между естественным и искусственным; границы тела становятся проницаемыми; когнитивные процессы частично выносятся во внешние системы; опыт становится медиированным (наш опыт больше не является прямым — он проходит через посредников. Мы всё реже сталкиваемся с реальностью напрямую и всё чаще — через технологии, язык или других людей).

Концепция постчеловека

В современной философии формируется понятие постчеловека — состояния, в котором человек не может быть описан через классические категории.

Постчеловек характеризуется: гибридностью; изменчивостью идентичности;

распределённой агентностью (способность действовать, влиять на происходящее распределена между несколькими участниками – люди, технологии, алгоритмы, социальные структуры, а не принадлежит одному субъекту); включённостью в технологические сети [Bostrom, 2014, p. 23].

Это не просто «улучшенный человек», а иная форма существования.

Киборг как философская фигура

Концепция киборга, предложенная Донной Харауэй, является ключевой для понимания этих процессов. Киборг разрушает границы между человеком и машиной, природным и искусственным [Haraway, 1991, p. 150]. В этой перспективе: человек изначально включён в технологические системы; различие между внутренним и внешним условно; идентичность формируется через связи. Киборг фиксирует переход от сущностного понимания человека к реляционному.

Сущностное понимание человека связано с классической философией, предполагающей, что у человека есть некая неизменная сущность, например, разум, душа, природа, человек = нечто стабильное и существует «сам по себе». Так думали многие философы: от **Аристотеля** до представителей классической метафизики.

Реляционное понимание полагает, что человек – это, не фиксированная сущность, он определяется через: отношения с другими людьми; взаимодействие с технологиями; социальный и культурный контекст. Человек - узел в сети связей

Распределённая агентность

Современная философия показывает, что действие не принадлежит исключительно субъекту. Оно возникает в сети взаимодействий.

Агентность становится результатом взаимодействия: человека; алгоритмов; технических систем; социальных структур [Latour, 2005, p. 63].

Это означает, что субъект утрачивает статус единственного источника действия.

Трансформация идентичности

В условиях цифровой реальности идентичность перестаёт быть устойчивой.

Она характеризуется: множественностью; изменчивостью; зависимостью от медиа; отсутствием центра.

Идентичность становится процессом, формируемым в сетевых взаимодействиях.

Онтология отношений и процессов

Современная философия переходит от онтологии сущностей к онтологии отношений. Человек больше не является замкнутой единицей. Он, выступает как узел пересечения: биологических процессов; технических систем; социальных структур; информационных потоков.

Реальность понимается как сеть взаимодействий.

Философское значение трансформации человека

Трансформация понятия человека имеет фундаментальное значение.

Философия сталкивается с необходимостью: пересмотра категории субъекта; анализа нечеловеческой агентности; разработки новой этики; переосмысления ответственности.

Человек перестаёт быть центром философии и становится элементом сложных систем.

ФИЛОСОФИЯ И ИСКУССТВЕННЫЙ ИНТЕЛЛЕКТ

Искусственный интеллект как философский вызов

Развитие искусственного интеллекта (ИИ) представляет собой не только технологический, но и фундаментально философский феномен. ИИ ставит под вопрос классические представления о мышлении, знании и субъекте.

Если в традиционной философии способность к мышлению рассматривалась как исключительное свойство человека, то современные алгоритмы демонстрируют возможность решения сложных задач без участия сознания [Bostrom, 2014, p. 45].

Это означает, что мышление больше не может быть однозначно связано с субъективным опытом.

Проблема мышления без субъекта

ИИ демонстрирует возможность форм когнитивной деятельности, не связанных с самосознанием. Это проявляется в следующих аспектах: принятие решений без субъективного опыта; обучение без понимания; обработка информации без интенциональности.

Таким образом, возникает принципиальный философский вопрос: является ли субъект необходимым условием мышления?

Флориди указывает, что в информационную эпоху знание всё чаще рассматривается как функция систем обработки информации, а не как результат сознательной деятельности [Floridi, 2011, p. 94].

Это радикально меняет эпистемологическую перспективу.

Алгоритмическая рациональность

ИИ функционирует на основе специфической формы рациональности — алгоритмической. Она отличается от классической человеческой рациональности.

Её характеристики: обработка больших массивов данных; вероятностный характер выводов; отсутствие внутреннего смысла (семантики); эффективность без понимания.

Такая рациональность не требует субъекта в классическом смысле, что ставит под вопрос традиционные философские категории.

Бостром подчёркивает, что интеллектуальные системы могут превосходить человека в решении задач, не обладая сознанием [Bostrom, 2014, p. 64].

Эпистемологические последствия

ИИ изменяет само понятие знания. Классическая модель, связывающая знание с субъектом, оказывается недостаточной.

Возникают новые характеристики знания: распределённость (знание существует в сетях); деперсонализация (авторство размывается); операциональность (важна работоспособность, а не понимание).

Флориди рассматривает это как переход к «информационной эпистемологии», где знание определяется через процессы обработки информации [Floridi, 2011, p. 112].

Различие между знанием и вычислением становится всё менее очевидным.

Проблема понимания

Одним из центральных философских вопросов остаётся различие между вычислением и пониманием.

ИИ способен: распознавать паттерны; генерировать тексты; принимать решения.

Однако остаётся вопрос: сопровождаются ли эти процессы пониманием?

Это приводит к различию: синтаксического уровня (операции с символами); семантического уровня (смысл).

ИИ эффективно работает на первом уровне, но его способность к второму остаётся спорной.

Нечеловеческая рациональность

ИИ открывает возможность существования нечеловеческих форм рациональности. Эти формы: не основаны на сознании; не требуют интенциональности; функционируют через вычисление.

Это означает, что рациональность больше не является исключительно человеческой характеристикой.

Философия сталкивается с необходимостью расширения понятия разума.

Онтологические последствия

ИИ влияет не только на эпистемологию, но и на онтологию. Он становится участником реальности, а не просто инструментом. Алгоритмы: принимают решения; влияют на социальные процессы; формируют информационную среду. Таким образом, ИИ становится частью структуры бытия.

Это усиливает переход к сетевой онтологии, где агентность распределена между различными элементами.

Философское значение ИИ

ИИ не просто расширяет возможности человека — он трансформирует сами основания философии.

Философия сталкивается с новыми задачами: определение границ мышления; анализ нечеловеческого интеллекта; пересмотр понятия знания; разработка этики взаимодействия с ИИ. ИИ становится не объектом философии, а её новым условием.

ОНТОЛОГИЯ БУДУЩЕГО

Кризис субстанциальной онтологии

Классическая онтология исходила из представления о мире как совокупности устойчивых сущностей. Вещи рассматривались как обладающие неизменной природой, а изменения — как вторичные по отношению к этой сущности.

Такая модель предполагает: стабильность объектов; независимость сущностей; приоритет бытия над становлением.

Однако современная философия и наука показывают ограниченность этого подхода. Реальность всё чаще проявляет себя не как совокупность устойчивых объектов, а как динамика процессов и взаимодействий.

Сетевая структура бытия

Современный мир всё более описывается как сеть взаимодействий. Объекты не существуют изолированно, а определяются через отношения.

Латур предлагает рассматривать социальную и материальную реальность как сеть акторов, в которой: нет жёсткого разделения между субъектом и объектом; действие распределено; значение возникает в связях [Latour, 2005, p. 128].

Это приводит к переходу от онтологии объектов к онтологии отношений.

Гибридная реальность

Современная реальность носит гибридный характер. Она включает: физические процессы; цифровые структуры; символические системы.

Эти уровни не существуют отдельно, а переплетаются, образуя сложные конфигурации.

Флориди описывает это как формирование «инфосферы», в которой реальность включает как материальные, так и информационные элементы [Floridi, 2011, p. 15].

Таким образом, граница между «реальным» и «виртуальным» становится условной.

Объекты как эффекты процессов

В процессуальной онтологии объекты перестают быть первичными. Они рассматриваются как эффекты стабилизации. Это означает: объект — это временная форма; его границы определяются отношениями; его существование зависит от контекста.

Таким образом, онтология становится динамической и контекстуальной.

Философское значение новой онтологии

Переход к процессуальной и сетевой онтологии имеет фундаментальные последствия: исчезает приоритет субстанции; усиливается значение отношений; размывается граница между субъектом и объектом; реальность понимается как динамическая система.

Философия ближайшего будущего рассматривает бытие не как устойчивую структуру, а как сеть процессов и взаимодействий.

ФИЛОСОФИЯ НЕОПРЕДЕЛЁННОСТИ

Неопределённость как фундаментальная характеристика реальности

Как мы уже отмечали, в классической философии неопределённость рассматривалась как временное состояние, обусловленное недостатком знания. Предполагалось, что развитие науки и рациональности приведёт к её постепенному устранению.

Однако современная наука и философия показывают, что неопределённость является не внешним ограничением, а внутренним свойством реальности. Сложные системы демонстрируют принципиальную непредсказуемость, связанную с их структурой [Пригожин, 2014, с. 78].

Это означает, что неопределённость не может быть полностью устранена — она является онтологической характеристикой мира.

Конец детерминизма

Классическая рациональность исходила из детерминистской картины мира, в которой каждое событие имеет однозначную причину.

Однако развитие теории сложности и неклассической науки показывает: невозможность полного прогнозирования; множественность возможных траекторий; зависимость от начальных условий.

Пригожин подчёркивает, что в точках бифуркации система может развиваться по различным сценариям, и выбор не может быть заранее предсказан [Пригожин, 2014, с. 134].

Таким образом, детерминизм уступает место вероятностному пониманию реальности.

Неопределённость в условиях технологической реальности

Цифровая и алгоритмическая среда не устраняет неопределённость, а трансформирует её. Алгоритмы: работают с вероятностями; создают модели, а не точные описания; усиливают сложность систем.

Флориди отмечает, что в инфосфере неопределённость принимает форму избыточности информации и множественности интерпретаций [Floridi, 2011, p. 221].

Таким образом, неопределённость становится не только свойством природы, но и результатом технологических процессов.

Философия пределов

В этих условиях формируется философия пределов — направление, сосредоточенное на анализе границ: знания; рациональности; контроля; предсказуемости.

Предел понимается не как недостаток, а как структурный элемент мышления. Он определяет область применимости теорий и моделей.

Рациональность будущего заключается не в устранении неопределённости, а в умении работать с ней.

Неопределённость и трансформация философии

Неопределённость изменяет саму функцию философии. Философия - больше не может: претендовать на окончательные основания; предлагать универсальные объяснения; обеспечивать абсолютную достоверность.

Вместо этого она: анализирует условия возникновения знания; исследует границы применимости теорий; помогает ориентироваться в сложной реальности.

Неопределённость как условие мышления будущего

Неопределённость становится не препятствием, а условием мышления. Она открывает пространство возможностей и альтернатив.

Это означает: отказ от окончательных решений; принятие множественности; ориентацию на процессы, а не на фиксированные структуры.

Философия ближайшего будущего формируется как мышление, способное существовать в условиях неопределённости.

ВЫВОДЫ

Проведённое исследование позволяет сформулировать следующие ключевые результаты:

1. **Кризис субъекта**

Классическая модель субъекта как автономного основания знания утрачивает свою устойчивость. Субъект трансформируется в распределённую и контекстуальную структуру, включённую в сети взаимодействий.

2. **Трансформация истины**

Истина перестаёт пониматься как соответствие и приобретает процессуальный характер. Она формируется внутри систем — научных, технологических, социальных — и зависит от условий своего производства.

3. **Изменение рациональности**

Рациональность переходит от детерминистской и линейной модели к вероятностной, рефлексивной и ограниченной форме. Её функция — не устранение неопределённости, а работа с ней.

4. **Переосмысление человека**

Человек утрачивает статус центра философии и рассматривается как элемент гибридных систем. Формируется концепция постчеловека, характеризующаяся распределённой агентностью и изменчивой идентичностью.

5. **Философское значение искусственного интеллекта**

ИИ демонстрирует возможность знания и рациональности без субъекта, что требует пересмотра классических эпистемологических и онтологических категорий.

6. **Сдвиг в онтологии**

Происходит переход от субстанциальной онтологии к процессуальной и сетевой. Реальность понимается как динамическая система отношений.

7. **Неопределённость как фундамент**

Неопределённость становится не ограничением, а базовой характеристикой реальности и мышления.

Перспективы исследования

Развитие философии ближайшего будущего открывает ряд перспективных направлений:

1. Философия искусственного интеллекта: природа нечеловеческого мышления; границы алгоритмической рациональности; проблема понимания и сознания

2. Онтология цифровых и гибридных миров: статус виртуальной реальности; соотношение физического и цифрового; структура инфосферы

3. Эпистемология алгоритмов: знание без субъекта; автоматизация познания; проблема доверия к вычислительным системам

4. Философия постчеловека: границы человеческого; гибридные формы идентичности; распределённая агентность

5. Этика технологий: ответственность в условиях распределённого действия; моральный статус ИИ; регулирование технологических систем

6. Философия неопределённости: неопределённость как онтологический принцип; пределы рациональности; философия риска и вероятности

7. Новые формы философствования: философия в условиях цифровой среды; взаимодействие философии и технологий; изменение роли философии в обществе

Список использованной литературы

1. Аристотель. Метафизика. — М.: Мысль, 1976. — 550 с.
2. Бодрийяр Ж. Симулякры и симуляция. — М.: Постум, 2015. — 240 с.
3. Гуссерль Э. Логические исследования. — СПб.: Наука, 2001. — 560 с.
4. Делёз Ж. Различие и повторение. — СПб.: Питер, 2000. — 384 с.
5. Deleuze G. Difference and Repetition. — New York: Columbia University Press, 1994. — 304 p.
6. Декарт Р. Размышления о первой философии. — М.: Мысль, 1996. — 100 с.
7. Descartes R. Meditations on First Philosophy. — Cambridge: Cambridge University Press, 1996. — 100 p.
8. Кант И. Критика чистого разума. — М.: Мысль, 1994. — 591 с.

9. Латур Б. Пересборка социального: введение в акторно-сетевую теорию. — М.: Изд. дом ВШЭ, 2014. — 384 с.
10. Latour B. Reassembling the Social. — Oxford: Oxford University Press, 2005. — 301 p.
11. Пригожин И., Стенгерс И. Порядок из хаоса: новый диалог человека с природой. — М.: URSS, 2014. — 312 с.
12. Стёпин В. С. Теоретическое знание. — М.: Прогресс-Традиция, 2000. — 744 с.
13. Фуко М. Слова и вещи. Археология гуманитарных наук. — М.: АСТ, 2004. — 608 с.
14. Хайдеггер М. Бытие и время. — М.: Ad Marginem, 1997. — 452 с.
15. Bostrom N. Superintelligence: Paths, Dangers, Strategies. — Oxford: Oxford University Press, 2014. — 352 p.
16. Floridi L. The Philosophy of Information. — Oxford: Oxford University Press, 2011. — 361 p.
17. Haraway D. A Cyborg Manifesto. — New York: Routledge, 1991. — 181 p.

Rəyçi:f.e.d., prof. Arif Buniyatov

UOT 004.8:1:005
https://doi.org/10.30546/ifs.2026.2.47.1024

RƏQƏMSAL İDARƏETMƏDƏ ALQORİTMİK QƏRARLARIN FƏLSƏFİ MAHİYYƏTİ

Əyyub Kərimov
Fəlsəfə elmləri doktoru, Azərbaycan Texniki Universiteti, **Azərbaycan**
kerimoveyyub@mail.ru
https://orcid.org/*0000-0002-3664-4444*

Xülasə: Rəqəmsal idarəetmə sistemlərində alqoritmik qərarların tətbiqi müasir idarəetmə paradiqmasının əsas elementlərindən birinə çevrilmişdir. Süni intellekt və böyük verilənlər texnologiyalarının inkişafı qərar qəbuletmə prosesində insan faktorunun rolunu dəyişdirərək yeni fəlsəfi yanaşmaların formalaşmasına səbəb olmuşdur. Alqoritmik qərarlar yalnız texniki mexanizm kimi deyil, həm də epistemoloji, ontoloji və etik aspektlərdə qiymətləndirilməlidir. Bu çərçivədə obyektivlik, məsuliyyət bölgüsü, şəffaflıq və nəzarət məsələləri xüsusi aktuallıq kəsb edir. Eyni zamanda, avtomatlaşdırılmış qərar sistemləri insan və texnologiya münasibətlərini yenidən formalaşdırır. Aparılan təhlillər göstərir ki, alqoritmik idarəetmə səmərəliliyi artırsa da, etik risklər və sosial nəticələr baxımından kompleks yanaşma tələb edir.

Açar sözlər: rəqəmsal idarəetmə, alqoritmik qərarlar, süni intellekt, etik yanaşma, fəlsəfi təhlil, qərar qəbuletmə.

PHILOSOPHICAL ESSENCE OF ALGORITHMIC DECISIONS IN DIGITAL MANAGEMENT

Eyyub Karimov

Abstract: The application of algorithmic decision-making in digital management systems has become one of the key elements of the modern management paradigm. The development of artificial intelligence and big data technologies has transformed the role of the human factor in decision-making process and has led to the formation of new philosophical approaches. Algorithmic decision-making should be evaluated not only as a technical mechanism, but also in epistemological, ontological and ethical aspects. In this context, the issues of objectivity, the distribution of responsibility, transparency and accountability are of particular importance. At the same time, automated decision-making systems are reshaping the relationship between people and technology. The analysis shows that although algorithmic management increases efficiency, it requires a comprehensive approach to addressing ethical risks and social consequences.

Keywords: digital management, algorithmic decision-making, artificial intelligence, ethical issues, philosophical analysis, decision-making.

ФИЛОСОФСКАЯ СУЩНОСТЬ АЛГОРИТМИЧЕСКИХ РЕШЕНИЙ В ЦИФРОВОМ УПРАВЛЕНИИ

Эйюб Каримов

Резюме. Применение алгоритмических решений в системах цифрового управления стало одним из главных элементов современной управленческой парадигмы. Развитие технологий искусственного интеллекта и больших данных изменило роль человеческого фактора в процессе принятия решений и привело к формированию новых философских подходов. Алгоритмические решения следует оценивать не только как технический механизм, но и в эпистемологическом, онтологическом и этическом аспектах. В этом контексте особую актуальность приобретают вопросы объективности, разделения ответственности, прозрачности и контроля. В то же время автоматизированные системы принятия решений меняют взаимоотношения между людьми и технологиями. Проведенный анализ показывает, что, хотя алгоритмическое управление повышает эффективность, оно требует комплексного подхода с точки зрения этических рисков и социальных последствий.

Ключевые слова: цифровое управление, алгоритмические решения, искусственный интеллект, этический подход, философский анализ, принятие решений

Giriş

Müasir dövrdə informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının sürətli inkişafı cəmiyyətin bütün sahələrində olduğu kimi idarəetmə sistemlərində də fundamental dəyişikliklərə səbəb olmuşdur. Texnoloji yeniliklər, xüsusilə süni intellekt, böyük verilənlər və alqoritmik sistemlərin geniş tətbiqi idarəetmə proseslərinin mahiyyətini dəyişdirərək daha çevik, operativ və məlumat əsaslı qərar qəbuletmə mexanizmlərinin formalaşmasına şərait yaratmışdır [1]. Bu proses idarəetmənin yalnız texniki deyil, həm də konseptual və fəlsəfi əsaslarının yenidən nəzərdən keçirilməsini zəruri edir. Alqoritmik qərarqəbuletmə müasir idarəetmənin əsas komponentlərindən birinə çevrilmişdir. Ənənəvi idarəetmə modellərində qərarlar əsasən insan təcrübəsi, intuisiya və məhdud informasiya bazası əsasında qəbul edilirdisə, müasir şəraitdə bu proses böyük həcmli verilənlərin analizi və riyazi modellər əsasında həyata keçirilir [2-3]. Bu isə qərarların obyektivliyini və dəqiqliyini artırmaqla yanaşı, yeni problemlərin və çağırışların yaranmasına səbəb olur. Xüsusilə alqoritmik qərarların şəffaflığı, izah olunması və etik əsaslandırılması məsələləri müasir elmi diskussiyaların mərkəzində dayanır .

Rəqəmsal idarəetmə şəraitində alqoritmlər yalnız texniki vasitə kimi deyil, həm də bilik istehsal edən və qərar formalaşdıran mexanizmlər kimi çıxış edir. Bu isə klassik epistemoloji yanaşmaların transformasiyasına gətirib çıxarır və bilik anlayışının yenidən şərh olunmasını tələb edir. Artıq bilik yalnız insan idrakının nəticəsi deyil, həm də texnoloji sistemlərin emal etdiyi məlumatların məhsulu kimi qiymətləndirilir. Bu baxımdan, alqoritmik qərarların fəlsəfi mahiyyətinin araşdırılması xüsusi aktuallıq kəsb edir .

Digər tərəfdən, alqoritmik qərarların tətbiqi etik və normativ problemlərin aktuallaşmasına səbəb olur. Ədalətlilik, məsuliyyət, şəffaflıq və məxfilik kimi prinsiplər bu sistemlərin tətbiqində əsas meyarlar kimi çıxış edir. Alqoritmik sistemlərin qərəzli nəticələr verməsi və ya insan hüquqlarına təsir göstərməsi ehtimalı bu sahədə ciddi müzakirələrə yol açır. Bu isə texnoloji inkişafın yalnız funksional deyil, həm də etik baxımdan qiymətləndirilməsini zəruri edir.

Eyni zamanda, insan və texnologiya arasında qarşılıqlı münasibətlərin dəyişməsi idarəetmə sistemlərinin fəlsəfi əsaslarını yeni müstəviyə keçirir. İnsan qərarverici subyekt kimi öz rolunu qismən texnoloji sistemlərlə bölüşməyə başlayır və bu, insanın muxtariyyəti, məsuliyyəti və idrak imkanları ilə bağlı yeni suallar doğurur. Bu baxımdan, alqoritmik qərarların idarəetmə sistemlərində tətbiqi yalnız texnoloji deyil, həm də dərin fəlsəfi təhlil tələb edən kompleks bir prosesdir [2].

Rəqəmsal idarəetmənin nəzəri əsasları

Rəqəmsal transformasiya şəraitində idarəetmə sistemləri köklü dəyişikliklərə məruz qalır və bu dəyişikliklər yalnız texnoloji yenilənmə ilə məhdudlaşmır, eyni zamanda idarəetmə fəlsəfəsinin yenidən formalaşmasına səbəb olur. Müasir dövrdə informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının sürətli inkişafı nəticəsində təşkilatların fəaliyyət mexanizmləri daha çevik, məlumat əsaslı və adaptiv xarakter almışdır. Bu kontekstdə rəqəmsal idarəetmə anlayışı yalnız texniki alətlərin tətbiqi deyil, həm də qərar qəbuletmə prosesinin mahiyyətinin dəyişməsi kimi qiymətləndirilməlidir. Ənənəvi idarəetmə modellərində qərarlar əsasən insan təcrübəsinə, intuisiyaya və məhdud həcmdə informasiyaya əsaslanırdısa, rəqəmsal idarəetmədə bu proses böyük verilənlər (Big Data), maşın öyrənməsi və süni intellekt texnologiyaları vasitəsilə həyata keçirilir. Bu isə qərarların obyektivliyi və əsaslılığı ilə bağlı yeni yanaşmaların yaranmasına gətirib çıxarır.

Müasir elmi yanaşmalar göstərir ki, alqoritmlər yalnız texniki vasitə deyil, həm də bilik istehsal edən mexanizmdir [4]. Alqoritmlər məlumatları emal edərək yeni biliklər yaradır, proqnozlar verir və alternativ qərar variantlarını formalaşdırır. Bu baxımdan, bilik anlayışı klassik epistemologiyadan fərqli olaraq dinamik və prosessual xarakter alır [4, 11]. Artıq bilik yalnız insan şüurunun məhsulu kimi deyil, həm də texnoloji sistemlərin generasiya etdiyi nəticə kimi qəbul edilir. Bu isə epistemoloji yanaşmanın yenidən nəzərdən keçirilməsini zəruri edir.

Rəqəmsal idarəetmənin nəzəri əsaslarında sistemli yanaşma xüsusi yer tutur. Bu yanaşmaya görə, təşkilat bir-birilə qarşılıqlı əlaqədə olan elementlərdən ibarət mürəkkəb sistem kimi qiymətləndirilir və alqoritmik qərarlar bu sistem daxilində optimallaşdırma funksiyasını yerinə yetirir. Kibernetika və sistem nəzəriyyəsi də bu prosesdə mühüm rol oynayır. Xüsusilə əks-əlaqə (feedback) mexanizmləri vasitəsilə alqoritmlər öz fəaliyyətini davamlı olaraq təkmilləşdirir və adaptasiya qabiliyyətini artırır. Digər tərəfdən, etik problemlər, xüsusilə ədalətlilik, şəffaflıq və məsuliyyət məsələləri alqoritmik qərarların tətbiqində əsas müzakirə mövzularındandır. Alqoritmlər verilənlərə əsaslandığı üçün məlumatlarda mövcud olan qərəz (bias) qərarların nəticələrinə də təsir edə bilər. Bu isə sosial ədalət prinsiplərinin

pozulması riskini artırır. Eyni zamanda, alqoritmik qərarların kim tərəfindən və necə nəzarət edilməsi məsələsi də aktuallaşır. Əgər qərar avtomatlaşdırılmış sistem tərəfindən qəbul edilirsə, bu zaman məsuliyyətin kimə – proqramçıya, təşkilata, yoxsa sistemin özünə aid olduğu sualı ortaya çıxır.

İnsan və texnologiya münasibətlərində baş verən dəyişikliklər idarəetmənin mahiyyətini yeni müstəviyə keçirir. Ənənəvi idarəetmə modelində insan qərarverici subyekt kimi çıxış edirdisə, rəqəmsal idarəetmədə o, daha çox nəzarət edən və istiqamətləndirən funksiyanı yerinə yetirir. Bu isə “insanın rolu” ilə bağlı fəlsəfi müzakirələri aktuallaşdırır. İnsan alqoritmlərə nə dərəcədə etibar etməlidir? Texnoloji sistemlər insan qərarlarını əvəz edə bilərmi? Bu suallar rəqəmsal idarəetmənin fəlsəfi mahiyyətinin əsasını təşkil edir. Bununla yanaşı, rəqəmsal idarəetmə şəraitində informasiya resurslarının rolu əhəmiyyətli dərəcədə artır. Məlumatlar strateji resursa çevrilir və onların düzgün idarə olunması təşkilatın rəqabət qabiliyyətinə birbaşa təsir göstərir [1]. Bu baxımdan, məlumatların toplanması, saxlanılması, emalı və qorunması ilə bağlı məsələlər idarəetmənin ayrılmaz hissələrinə çevrilir. Eyni zamanda, kibertəhlükəsizlik və məlumatların məxfiliyi kimi problemlər də nəzəri və praktik baxımdan böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Rəqəmsal idarəetmənin nəzəri əsaslarını formalaşdıran digər mühüm istiqamət isə qərar qəbuletmə prosesinin modelləşdirilməsidir. Müasir alqoritmlər mürəkkəb iqtisadi və sosial prosesləri modelləşdirməyə imkan verir və bu modellər əsasında optimal qərarlar qəbul edilir. Bu isə idarəetmədə rasionallıq anlayışının daha dəqiq və ölçülə bilən formaya keçməsinə şərait yaradır.

Nəticə etibarilə, rəqəmsal idarəetmə yalnız texnoloji yenilik deyil, həm də idarəetmənin fəlsəfi, epistemoloji və etik əsaslarının transformasiyasıdır. Bu baxımdan rəqəmsal idarəetmə sistemlərinin tətbiqində balanslı və çoxşaxəli yanaşma tələb olunur. Texnoloji imkanlarla yanaşı, insan faktorunun qorunması, etik prinsiplərin təmin edilməsi və sosial təsirlərin nəzərə alınması müasir idarəetmə konsepsiyasının əsas prioritetləri kimi çıxış edir.

Alqoritmik qərarların konseptual mahiyyəti

Müasir rəqəmsal transformasiya şəraitində idarəetmə sistemlərinin inkişafı alqoritmik qərarların konseptual mahiyyətinin daha dərindən araşdırılmasını zəruri edir. Alqoritmik qərarlar dedikdə, müəyyən qaydalar, modellər və riyazi prosedurlar əsasında məlumatların emalı nəticəsində qəbul edilən qərarlar başa düşülür. Bu qərarların əsas xüsusiyyəti onların strukturlaşdırılmış və formal qaydalara əsaslanmasıdır [2]. Ənənəvi qərar qəbuletmə proseslərindən fərqli olaraq, burada subyektiv yanaşmalar minimuma endirilir və obyektiv verilənlər üstünlük təşkil edir.

Alqoritmik qərarların konseptual əsasını rasionallıq prinsipi təşkil edir. Klassik iqtisadi və fəlsəfi yanaşmalarda rasionallıq insanın məntiqi düşüncə qabiliyyəti ilə əlaqələndirilirdi. Lakin rəqəmsal idarəetmə şəraitində rasionallıq anlayışı genişlənərək texnoloji sistemlərə də şamil edilir. Bu baxımdan, alqoritmlər “məntiqi qərarverici” kimi çıxış edir və optimal nəticələrin əldə olunmasına yönəlir. Qeyd edilən yanaşma alqoritmik idarəetmənin instrumental rasionalizmə əsaslandığını göstərir. Bu kontekstdə alqoritmik qərarların mahiyyətini izah edərkən Rene Descartın rasionalizm fəlsəfəsinə istinad etmək məqsədəuyğundur. Descart hesab edirdi ki, düzgün düşüncə qaydalar vasitəsilə qurulmalıdır və bu qaydalar universal xarakter daşıyır. Alqoritmlər də məhz bu prinsiplə işləyərək müəyyən qaydalar əsasında qərar qəbul edir. Bu mənada alqoritmik qərarlar rasionalizmin texnoloji təzahürü kimi qiymətləndirilə bilər. Digər tərəfdən, alqoritmik qərarların konseptual mahiyyəti yalnız rasionallıqla məhdudlaşmır. Bu qərarlar həm də probabilistik və qeyri-müəyyənlik şəraitində fəaliyyət göstərir. Müasir alqoritmlər, xüsusilə maşın öyrənməsi modelləri, ehtimallara əsaslanaraq qərar qəbul edir və bu qərarlar tam deterministik xarakter daşımır. Bu isə klassik determinizm anlayışının transformasiyasına səbəb olur. Bu baxımdan alqoritmik qərarlar həm rasionallıq, həm də ehtimallılıq prinsiplərinin sintezindən ibarətdir.

Alqoritmik qərarların konseptual strukturunda verilənlərin rolu xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Verilənlər bu sistemlərin “xammalı” hesab olunur və qərarların keyfiyyəti birbaşa məlumatların keyfiyyətindən asılıdır. Burada epistemoloji problem ortaya çıxır: alqoritm tərəfindən əldə edilən bilik nə dərəcədə obyektivdir? Əgər verilənlər məqsədlidirsə, nəticələr də məqsədli olacaqdır. Bu məsələ müasir fəlsəfədə geniş müzakirə olunur və alqoritmik obyektivlik anlayışının nisbi xarakter daşıdığını göstərir.

Problemlə bağlı Mişel Fukonun “bilik və hakimiyyət” konsepsiyası xüsusi aktuallıq kəsb edir. Fuko qeyd edirdi ki, bilik heç vaxt neytral deyil və o, müəyyən güc münasibətləri çərçivəsində formalaşır. Alqoritmik qərarlar da bu kontekstdə dəyərləndirilə bilər, çünki onlar müəyyən verilənlər

bazasına və proqramlaşdırma məntiqinə əsaslanır. Bu isə alqoritmlərin obyektivliyi ilə bağlı mübahisələri daha da aktuallaşdırır [6].

Alqoritmik qərarların digər mühüm konseptual xüsusiyyəti onların avtomatlaşdırma səviyyəsi ilə bağlıdır. Avtomatlaşdırılmış qərar sistemləri insan müdaxiləsini minimuma endirərək operativliyi və effektivliyi təmin edir. Lakin bu, eyni zamanda insanın qərar qəbuletmə prosesindəki rolunun azalmasına səbəb olur. Bu dəyişikliklər idarəetmənin antropoloji əsaslarına da təsir göstərir və insanın texnologiya ilə münasibətlərinin yenidən qiymətləndirilməsini tələb edir. Bu kontekstdə Martin Haydeggerin texnologiya haqqında fikirləri xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Haydegger texnologiyanı, sadəcə, alət kimi deyil, dünyanı qavrama forması kimi izah edirdi. Onun fikrincə, texnologiya insanın reallığı necə gördüyünü müəyyən edir. Alqoritmik qərar sistemləri də bu mənada yalnız idarəetmə aləti deyil, həm də reallığın modelləşdirilməsi və interpretasiyası vasitəsidir [7].

Alqoritmik qərarların konseptual mahiyyətində şəffaflıq və izah (explainability) problemi də mühüm yer tutur. Müasir kompleks alqoritmlər, xüsusilə “qara qutu” (black box) modelləri, qəbul etdikləri qərarların məntiqini tam şəkildə izah etməyə imkan vermir. Bu isə idarəetmədə etimad məsələsini gündəmə gətirir. Əgər qərarın necə qəbul edildiyi məlum deyilsə, onun legitimliyi də sual altına düşür. Eyni zamanda, alqoritmik qərarların tətbiqi sosial və etik nəticələr doğurur. Ədalətlilik, diskriminasiya və sosial bərabərlik məsələləri bu sistemlərin tətbiqində xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Məsələn, kreditlərin verilməsi, işə qəbul və ya sosial xidmətlərin bölüşdürülməsi kimi sahələrdə alqoritmik qərarlar insanların həyatına birbaşa təsir göstərir. Bu isə alqoritmik qərarların yalnız texniki deyil, həm də sosial institut kimi qiymətləndirilməsini tələb edir.

Alqoritmik qərarların konseptual mahiyyəti həmçinin normativ aspektləri də əhatə edir. Bu qərarların hansı prinsiplərə əsaslanmalı olduğu, hansı etik çərçivədə tətbiq edilməli olduğu və necə tənzimlənməli olduğu məsələləri müasir elmi diskussiyaların əsas istiqamətlərindən biridir. Bu baxımdan alqoritmik idarəetmə yalnız texniki innovasiya deyil, həm də normativ idarəetmə modelidir.

Nəticə etibarilə, alqoritmik qərarların konseptual mahiyyəti çoxşaxəli və kompleks xarakter daşıyır. Bu qərarlar rasionallıq, ehtimallılıq, məlumat əsaslılıq və avtomatlaşdırma kimi prinsiplərin vəhdətində formalaşır. Eyni zamanda, onların fəlsəfi, etik və sosial aspektləri nəzərə alınmadan tətbiqi ciddi problemlərə səbəb ola bilər. Buna görə də alqoritmik qərarların idarəetmə sistemlərində tətbiqi yalnız texnoloji deyil, həm də fəlsəfi baxımdan əsaslandırılmış yanaşma tələb edir.

Alqoritmik qərarların epistemoloji aspektləri

Rəqəmsal transformasiya şəraitində idarəetmə sistemlərinin inkişafı bilik anlayışının və onun formalaşma mexanizmlərinin yenidən nəzərdən keçirilməsini zəruri edir. Alqoritmik qərarların tətbiqi nəticəsində bilik artıq yalnız insan idrakının məhsulu kimi deyil, həm də texnoloji sistemlərin emal etdiyi verilənlərin nəticəsi kimi meydana çıxır. Bu isə epistemologiyanın – yəni bilik haqqında elmin – klassik yanaşmalarına yeni perspektivlər əlavə edir.

Alqoritmlər böyük həcmdə verilənləri analiz edərək gizli qanunauyğunluqları aşkar edir, proqnozlar verir və yeni bilik formaları yaradır. Bu baxımdan bilik artıq statik deyil, dinamik və prosessual xarakter daşıyır. Bu yanaşma klassik empirizm və rasionalizm arasında yeni bir sintez formalaşdırır.

Karl Popperin “falsifikasiya prinsipi” alqoritmik biliklərin qiymətləndirilməsi üçün mühüm nəzəri baza təqdim edir. Popperə görə, elmi bilik yalnız təkzib oluna bilən fərziyyələr əsasında qurulmalıdır. Alqoritmik modellər də davamlı olaraq test edilməli, səhvlər aşkarlanmalı və təkmilləşdirilməlidir. Bu isə alqoritmik qərarların dinamik və açıq sistem kimi fəaliyyət göstərdiyini göstərir [11].

Alqoritmik qərarların epistemoloji aspektlərindən biri də məlumatın keyfiyyəti və etibarlılığı ilə bağlıdır. Verilənlərdə mövcud olan səhvlər, qeyri-dəqiqliklər və ya qərəzlər alqoritmik nəticələrə birbaşa təsir göstərir. Bu isə “daxil edilən məlumat keyfiyyətsizdirsə, çıxan nəticə də keyfiyyətsiz olacaqdır” (garbage in, garbage out) prinsipi ilə izah olunur. Bu baxımdan məlumatların toplanması və emalı prosesində epistemik məsuliyyət məsələsi ön plana çıxır.

Eyni zamanda, alqoritmik qərarların tətbiqi “bilik subyekti” anlayışını da transformasiya edir. Əgər klassik fəlsəfədə bilik subyekti insan idrakı ilə məhdudlaşırdısa, müasir dövrdə bu rol qismən texnoloji sistemlərə də keçir. Bu isə “maşın biliyi” (machine knowledge) anlayışının formalaşmasına səbəb olur. Lakin burada mühüm sual yaranır: maşın, həqiqətən, “bilir”, yoxsa yalnız məlumatı emal edir? Bu məsələ fəlsəfi baxımdan hələ də mübahisəlidir.

Məsələ ilə bağlı Lüdvig Vitgenşteynin dil və mənanın istifadəyə bağlı olması ilə bağlı fikirləri də maraqlı paralellər yaradır. Vitgenşteynə görə, mənalar istifadə kontekstində formalaşır. Alqoritmik sistemlərdə də məlumatların mənası onların tətbiq kontekstindən asılıdır. Bu isə alqoritmik biliklərin kontekstual xarakter daşıdığını göstərir [12].

Alqoritmik qərarların epistemoloji problemlərindən biri də şəffaflıq və izaholunma məsələsidir. Müasir süni intellekt sistemlərinin bir çoxu “qara qutu” kimi fəaliyyət göstərir və onların necə qərar qəbul etdiyini tam şəkildə anlamaq çətindir. Bu isə biliklərin izah olunması və əsaslandırılması baxımından problemlər yaradır. Əgər qərarın necə əldə olunduğu izah edilə bilmirsə, onun epistemoloji statusu da mübahisəli olur. Digər tərəfdən, alqoritmik qərarlar insan idrakının məhdudiyyətlərini kompensasiya etmək imkanına malikdir. İnsan böyük həcmdə məlumatı eyni anda emal etməkdə çətinlik çəkdiyi halda, alqoritmlər bu prosesi yüksək sürətlə həyata keçirə bilir. Bu isə “genişləndirilmiş idrak” (extended cognition) konsepsiyasını dəstəkləyir. Bu yanaşmaya görə, texnologiyalar insan idrakının davamı kimi çıxış edir. Bununla yanaşı, alqoritmik qərarların tətbiqi yeni epistemik risklər də yaradır. Bu risklərə yanlış proqnozlar, məlumat manipulyasiyası və alqoritmik qərəz daxildir. Bu baxımdan alqoritmik biliklərin tənqidi təhlili və onların etibarlılığının yoxlanılması müasir idarəetmənin əsas tələblərindən biridir.

Nəticə etibarilə, alqoritmik qərarların epistemoloji aspektləri bilik anlayışının transformasiyasını, subyekt-obyekt münasibətlərinin dəyişməsini və texnologiyanın idrak prosesində artan rolunu əks etdirir. Bu baxımdan rəqəmsal idarəetmə sistemlərinin tətbiqi yalnız texniki deyil, həm də dərin epistemoloji əsaslandırma tələb edir. Müasir şəraitdə bilik istehsalı prosesi insan və texnologiyanın qarşılıqlı təsiri nəticəsində formalaşan kompleks bir sistem kimi qiymətləndirilməlidir.

Etik və normativ problemlərin təhlili

Rəqəmsal transformasiya şəraitində idarəetmə sistemlərinin inkişafı alqoritmik qərarların yalnız texniki deyil, həm də etik və normativ aspektlərinin dərin təhlilini zəruri edir. Müasir dövrdə süni intellekt və alqoritmik sistemlər müxtəlif sahələrdə – maliyyə, səhiyyə, dövlət idarəçiliyi və sosial xidmətlərdə – geniş tətbiq olunur. Bu isə qərar qəbuletmə prosesində yeni etik dilemmlərin yaranmasına səbəb olur. Ənənəvi idarəetmə sistemlərində məsuliyyət və etik qərarlar birbaşa insan subyektinə aid edilirdisə, alqoritmik idarəetmədə bu məsuliyyətin bölgüsü daha mürəkkəb xarakter alır.

Alqoritmik yanaşmalar qərar qəbuletmə prosesində sürət və dəqiqlik təmin etsə də, bu proseslərin etik əsaslarının araşdırılması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Əsas problemlərdən biri ədalətlilik (fairness) məsələsidir. Alqoritmlər verilənlərə əsaslandığı üçün, əgər bu verilənlərdə sosial və ya statistik qərəz mövcuddursa, nəticələr də həmin qərəzi əks etdirə bilər. Məsələn, işə qəbul və ya kreditləşmə sistemlərində istifadə olunan alqoritmlər müəyyən sosial qruplara qarşı qeyri-bərabər münasibət göstərə bilər. Bu isə sosial ədalət prinsiplərinin pozulmasına gətirib çıxarır.

Bu kontekstdə John Rawls-un ədalət nəzəriyyəsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Rawls “ədalətlilik ədalətin əsas prinsipidir” ideyasını irəli sürərək cəmiyyətin institutlarının bütün üzvlərə bərabər imkanlar yaratmalı olduğunu vurğulayırdı. Alqoritmik qərarların tətbiqində də bu prinsip qorunmalıdır. Yəni, alqoritmlər cəmiyyətin bütün üzvlərinə qarşı neytral və ədalətli davranmalıdır. Əks halda, texnologiya sosial bərabərsizliyi daha da dərinləşdirə bilər. Digər mühüm etik problem məsuliyyət (accountability) məsələsidir.

Şəffaflıq (*transparency*) və izaholunma (*explainability*) problemləri də alqoritmik idarəetmənin etik aspektlərində mühüm yer tutur. Müasir süni intellekt sistemlərinin bir çoxu mürəkkəb və qapalı struktura malikdir. Bu səbəbdən onların qəbul etdiyi qərarların necə formalaşdığını izah etmək çətin olur. Bu isə qərarların legitimliyi və ictimai etimad baxımından problemlər yaradır. Şəffaf olmayan sistemlərdə istifadəçilər qəbul edilən qərarların ədalətli olub-olmadığını qiymətləndirmək imkanından məhrum olurlar. Bu baxımdan Yurgen Habermasın kommunikativ fəaliyyət nəzəriyyəsi aktual görünür. Habermas vurğulayırdı ki, legitim qərarlar açıq və rasional müzakirə əsasında qəbul olunmalıdır.

Eyni zamanda, alqoritmik qərarların tətbiqi insan muxtariyyəti (autonomy) məsələsini də gündəmə gətirir. Əgər qərarlar tam şəkildə avtomatlaşdırılmış sistemlər tərəfindən qəbul edilirsə, bu zaman insanın qərarvermə azadlığı məhdudlaşa bilər. Bu isə fərdi azadlıq və məsuliyyət anlayışlarının yenidən qiymətləndirilməsini tələb edir. İnsanların qərarvermə prosesində iştirakının təmin edilməsi etik baxımdan mühüm şərt kimi çıxış edir.

Normativ baxımdan isə alqoritmik idarəetmə sistemlərinin hüquqi və institusional çərçivəsinin formalaşdırılması vacibdir. Bu sistemlərin fəaliyyəti müəyyən qaydalar və standartlar əsasında

tənzimlənməlidir. Beynəlxalq təcrübədə süni intellektin etik istifadəsi ilə bağlı müxtəlif prinsiplər – şəffaflıq, ədalətlilik, məsuliyyət və təhlükəsizlik – irəli sürülmüşdür. Bu prinsiplər alqoritmik qərarların normativ əsasını təşkil edir. Bundan əlavə, alqoritmik qərarların sosial təsirləri də nəzərə alınmalıdır. Bu sistemlər yalnız fərdi deyil, həm də ictimai səviyyədə nəticələr doğurur. Məsələn, əmək bazarında avtomatlaşdırma iş yerlərinin azalmasına səbəb ola bilər. Bu isə sosial ədalət və iqtisadi sabitlik baxımından yeni çağırışlar yaradır. Bu səbəbdən alqoritmik idarəetmə sistemlərinin tətbiqi sosial siyasətlə uzlaşdırılmalıdır.

Nəticə etibarilə, alqoritmik qərarların etik və normativ problemləri çoxşaxəli və kompleks xarakter daşıyır. Ədalətlilik, məsuliyyət, şəffaflıq, məxfilik və insan hüquqları kimi məsələlər bu sahədə əsas prioritetlər kimi çıxış edir. Bu baxımdan rəqəmsal idarəetmə sistemlərinin tətbiqində yalnız texnoloji effektivlik deyil, həm də etik və normativ prinsiplərin təmin edilməsi zəruridir. Alqoritmik qərarların gələcək inkişafı bu prinsiplərin düzgün balanslaşdırılmasından asılı olacaqdır.

İnsan-texnologiya qarşılıqlı münasibətləri

Müasir idarəetmə sistemlərinin inkişafı insan və texnologiya arasında qarşılıqlı münasibətlərin mahiyyətini köklü şəkildə dəyişdirir. Texnologiyalar artıq yalnız alət funksiyasını yerinə yetirmir, eyni zamanda qərar qəbuletmə prosesinin aktiv iştirakçısına çevrilir. Bu dəyişikliklər insanın idarəetmə sistemlərindəki rolunun yenidən qiymətləndirilməsini zəruri edir və onun subyekt kimi mövqeyinə yeni məzmun verir. Alqoritmik yanaşmalar qərar qəbuletmə prosesində sürət və dəqiqlik təmin etsə də, bu proseslərin fəlsəfi əsaslarının araşdırılması xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Ənənəvi idarəetmə modelində insan əsas qərarverici subyekt kimi çıxış edirdi və texnologiyalar yalnız köməkçi vasitə rolunu oynayırdı. Lakin müasir şəraitdə texnoloji sistemlər qərar qəbuletmə prosesində daha fəal rol oynayır və bəzi hallarda insan müdaxiləsini minimuma endirir. Bu isə insan və texnologiya arasındakı münasibətlərin yenidən qurulmasına səbəb olur.

Bu kontekstdə Martin Haydaggern texnologiya haqqında fəlsəfi yanaşması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Haydegger texnologiyanı, sadəcə, alət kimi deyil, reallığın açılma forması kimi izah edirdi. Onun fikrincə, texnologiya insanın dünyanı necə dərk etdiyini formalaşdırır. Bu baxımdan alqoritmik sistemlər yalnız qərar qəbuletmə vasitəsi deyil, həm də reallığın müəyyən modellər əsasında təqdim olunmasıdır. İnsan artıq dünyanı birbaşa deyil, texnoloji sistemlərin təqdim etdiyi interpretasiyalar vasitəsilə qavrayır [7, s.96].

İnsan və texnologiya qarşılıqlı münasibətlərində mühüm məsələlərdən biri insanın muxtariyyəti (*autonomy*) problemidir. Texnoloji sistemlərin geniş tətbiqi qərar qəbuletmə prosesində insanın rolunun azalmasına səbəb ola bilər. Əgər qərarlar alqoritmlər tərəfindən qəbul edilirsə, bu zaman insanın seçim azadlığı və məsuliyyəti müəyyən dərəcədə məhdudlaşır. Bu isə fərdi azadlıq və iradə anlayışlarının yenidən nəzərdən keçirilməsini tələb edir.

Bu kontekstdə Andy Clark və David Chalmers-in “genişləndirilmiş şüur” nəzəriyyəsi xüsusi maraq doğurur. Bu nəzəriyyəyə görə, insan idrakı yalnız beyinlə məhdudlaşmır, o, xarici vasitələr – o cümlədən texnologiyalar vasitəsilə genişlənir. Alqoritmik sistemlər bu baxımdan insan idrakının davamı kimi çıxış edir və qərar qəbuletmə prosesində mühüm rol oynayır [13].

İnsan və texnologiya münasibətlərində etimad (trust) məsələsi də xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Alqoritmik sistemlərə olan etimad onların effektivliyi və qəbul edilən qərarların doğruluğu ilə birbaşa bağlıdır. Əgər istifadəçilər texnoloji sistemlərin nəticələrinə etibar etmirlərsə, bu sistemlərin tətbiqi də səmərəsiz olur. Bu baxımdan, texnologiyaların şəffaflığı və izaholunması insan–texnologiya münasibətlərində əsas şərtlərdən biridir. Eyni zamanda, insan və texnologiya qarşılıqlı münasibətlərində etik məsuliyyət məsələsi də mühüm yer tutur. Texnologiyalar insan tərəfindən yaradıldığı üçün onların tətbiqi nəticəsində yaranan problemlərə görə məsuliyyət də müəyyən mənada insana aiddir. Bu isə texnoloji inkişafın etik çərçivədə idarə olunmasını zəruri edir. İnsan yalnız texnologiyanın istifadəçisi deyil, həm də onun nəticələrinə görə məsuliyyət daşıyan subyektdir.

Problemə müxtəlif yanaşmalar sırasında Hans Jonasın məsuliyyət etikası xüsusi aktuallıq kəsb edir. O, qeyd edirdi ki, texnoloji inkişaf şəraitində insanın məsuliyyəti daha da artır, xüsusən də gələcək nəsillərin maraqlarının nəzərə alınması məsələsində.. Alqoritmik idarəetmə sistemlərinin tətbiqi qeyd olunan aspekdən qiymətləndirilməlidir. İnsan və texnologiya münasibətləri həmçinin sosial və mədəni kontekstdə də dəyişir. Texnologiyalar insanların ünsiyyət formalarını, qərar qəbuletmə davranışlarını və sosial münasibətlərini transformasiya edir. Bu dəyişikliklər idarəetmə sistemlərinin sosial əsaslarına da təsir göstərir və yeni idarəetmə modellərinin formalaşmasına səbəb olur.

Nəticə etibarilə, insan və texnologiya qarşılıqlı münasibətləri çoxşaxəli və dinamik xarakter daşıyır. Texnologiyalar insan fəaliyyətini genişləndirsə də, onun muxtariyyəti, məsuliyyəti və idrak imkanları ilə bağlı yeni suallar yaradır. Bu baxımdan, idarəetmə sistemlərində texnologiyaların tətbiqi balanslı şəkildə həyata keçirilməli, insan amili əsas prioritet kimi qorunmalıdır. İnsan və texnologiya arasında harmonik münasibətin formalaşdırılması müasir idarəetmənin əsas vəzifələrindən biri kimi çıxış edir.

Rəqəmsal idarəetmədə risklər və məhdudiyyətlər

Müasir idarəetmə sistemlərində texnoloji əsaslı yanaşmaların geniş tətbiqi yeni imkanlarla yanaşı, ciddi risklər və məhdudiyyətlər də yaradır. Alqoritmik qərar qəbuletmə mexanizmləri idarəetmə proseslərinin sürətini və effektivliyini artırsa da, onların tətbiqi ilə bağlı yaranan problemlərin nəzəri və praktik baxımdan təhlili xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu risklər yalnız texniki deyil, həm də epistemoloji, etik və sosial xarakter daşıyır.

Məsələni Immanuel Kantın rasional əsaslandırma prinsipi ilə də əlaqələndirmək olar. Kant hesab edirdi ki, qərarlar rasional əsaslandırmaya malik olmalıdır. Alqoritmik sistemlərdə isə bu əsaslandırma bəzən gizli qalır və istifadəçilər qərarın səbəblərini anlaya bilmir. Bu isə texnoloji qərarların qəbul edilməsində etimad problemini gücləndirir [10].

Digər mühüm risk kibertəhlükəsizlik və məlumatların qorunması ilə bağlıdır. İdarəetmə sistemlərində böyük həcmdə məlumatların toplanması və emalı kiberhücumlar və məlumat sızması riskini artırır. Bu cür hallarda yalnız texniki deyil, həm də hüquqi və etik problemlər meydana çıxır. Məlumatların qorunmaması fərdi hüquqların pozulmasına və təşkilatların reputasiya itkisinə səbəb ola bilər.

Bununla yanaşı, alqoritmik qərarların tətbiqi sistemlərin texnoloji asılılığını artırır. İdarəetmə prosesləri texnologiyalardan asılı vəziyyətə düşdükdə, texniki nasazlıqlar və ya sistem xətaları ciddi nəticələrə gətirib çıxara bilər. Bu isə idarəetmədə dayanıqlılıq (*resilience*) məsələsini ön plana çıxarır. Alternativ qərar mexanizmlərinin olmaması idarəetmə sistemlərini daha həssas edir.

Məsələ ilə bağlı alman sosioloqu Ulrix Bekin “risk cəmiyyəti” konsepsiyası xüsusi aktuallıq kəsb edir. Bekin yanaşmasına görə, müasir texnoloji və sənaye inkişafı yalnız sosial-iqtisadi tərəqqinin deyil, həm də qlobal miqyasda idarə olunması çətin olan ekoloji, texnogen və sosial risklərin mənbəyinə çevrilmişdir. Bu baxımdan ekoloji böhran artıq lokal xarakter daşımır, o, modern cəmiyyətin struktur mahiyyətindən doğan ümumdünya miqyaslı təhlükə kimi çıxış edir. Rəqəmsal idarəetmənin ən mühüm xüsusiyyətlərindən biri insan faktorunun zəifləməsi ilə bağlıdır. Qərarların verilməsinin avtomatlaşdırılması insanın analitik və tənqidi düşünmə qabiliyyətinin azalmasına səbəb ola bilər. İnsanlar alqoritmik nəticələrə həddindən artıq güvəndikdə, bu, “avtomatlaşdırma qərəzi” (*automation bias*) fenomeninə gətirib çıxarır. Bu halda insanlar sistemin səhvlərini belə sual altına almadan qəbul edə bilər. Eyni zamanda, alqoritmik qərarların tətbiqi sosial bərabərsizliklərin dərinləşməsi riskini də yaradır. Texnologiyalara çıxış imkanları müxtəlif müəssisə və sosial qruplar arasında bərabər paylanmadığı üçün rəqəmsal idarəetmə sistemləri bəzi qrupları üstün vəziyyətə gətirə, digərlərini isə kənarda qoya bilər. Bu isə “rəqəmsal uçurum” (*digital divide*) problemini daha da aktuallaşdırır [15].

Normativ baxımdan isə alqoritmik idarəetmə sistemlərinin tənzimlənməsi ilə bağlı məhdudiyyətlər mövcuddur. Mövcud hüquqi çərçivələr texnoloji inkişafın sürəti ilə ayaqlaşmaqda çətinlik çəkir. Bu isə hüquqi boşluqlar yaradır və alqoritmik qərarların tətbiqində qeyri-müəyyənliklərə səbəb olur. Bu baxımdan yeni normativ mexanizmlərin formalaşdırılması zəruridir. Nəticə etibarilə, rəqəmsal idarəetmədə risklər və məhdudiyyətlər çoxşaxəli və kompleks xarakter daşıyır. Qərəzli məlumat, şəffaflıq problemləri, kibertəhlükəsizlik riskləri, texnoloji asılılıq və sosial bərabərsizliklər bu sahənin əsas reallıqları kimi çıxış edir. Ona görə də alqoritmik qərar sistemlərinin tətbiqində yalnız texnoloji üstünlüklər deyil, həm də mümkün risklər nəzərə alınmalı və onların idarə olunması üçün kompleks yanaşma tətbiq edilməlidir. Fikrimizcə, effektiv və dayanıqlı idarəetmə üçün texnologiya və insan amili arasında balansın qorunub saxlanılması əsas şərt kimi qəbul olunmalıdır.

Nəticə

Araşdırma göstərir ki, müasir idarəetmə sistemlərinin inkişafı şəraitində alqoritmik qərar qəbuletmə mexanizmləri yalnız texnoloji yenilik deyil, həm də dərin fəlsəfi, epistemoloji və etik transformasiyanın ifadəsidir. Alqoritmlərin idarəetmə prosesinə inteqrasiyası qərarların operativliyini, dəqiqliyini və əsaslandırılmışlığını artırmaqla yanaşı, bilik istehsalı və qərarvermə anlayışlarını yeni müstəviyə keçirir.

Tədqiqat nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, alqoritmik qərarlar klassik idarəetmə yanaşmalarından fərqli olaraq, məlumat əsaslı və formal məntiqə söykənən sistemlər üzərində qurulur. Bu isə rasionallıq anlayışının texnoloji məzmun qazanmasına gətirib çıxarır. Eyni zamanda, alqoritmik sistemlərin bilik istehsalında oynadığı rol epistemoloji baxımdan yeni yanaşmaların formalaşmasını zəruri edir. Artıq bilik yalnız insan idrakının məhsulu deyil, həm də texnoloji sistemlərin emal etdiyi məlumatların nəticəsi kimi çıxış edir. Eyni zamanda, alqoritmik qərarların tətbiqi etik və normativ problemlərin aktuallaşmasına səbəb olur. Ədalətlilik, şəffaflıq, məsuliyyət və məxfilik kimi prinsiplər bu sistemlərin tətbiqində əsas meyarlar kimi çıxış edir. Xüsusilə məlumat qərəzi və alqoritmik diskriminasiya kimi problemlər göstərir ki, texnoloji neytrallıq anlayışı nisbi xarakter daşıyır. Bu baxımdan alqoritmik sistemlərin etik çərçivədə tənzimlənməsi və insan hüquqlarının qorunması müasir idarəetmənin əsas prioritetlərindəndir.

Bununla yanaşı, insan və texnologiya arasında qarşılıqlı münasibətlərin transformasiyası idarəetmənin mahiyyətində köklü dəyişikliklərə səbəb olur. İnsan qərarverici subyektdən daha çox nəzarətçi və istiqamətləndirici funksiyanı yerinə yetirən subyektə çevrilir. Bu isə insanın muxtariyyəti, məsuliyyəti və idrak imkanları ilə bağlı yeni fəlsəfi suallar doğurur. Texnologiyaların insan idrakını genişləndirməsi ilə yanaşı, onun qərarvermə prosesindəki rolunun azalması riski də mövcuddur.

Eyni zamanda, rəqəmsal idarəetmə sistemlərinin tətbiqi ilə bağlı risklər və məhdudiyyətlər də müəyyən edilmişdir. Məlumatların keyfiyyəti, alqoritmik şəffaflıq, kibertəhlükəsizlik və texnoloji asılılıq kimi problemlər bu sistemlərin effektivliyinə təsir göstərən əsas amillərdir. Risklər yalnız texniki deyil, həm də sosial və institusional xarakter daşıyır. Bu baxımdan, alqoritmik idarəetmə sistemlərinin tətbiqi kompleks və çoxşaxəli yanaşma tələb edir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi ondan ibarətdir ki, alqoritmik qərarların idarəetmə sistemlərində rolu yalnız texniki aspektdə deyil, həm də fəlsəfi və epistemoloji baxımdan sistemli şəkildə təhlil edilmişdir. Bu yanaşma idarəetmə elminin inkişafında yeni istiqamətlərin formalaşmasına töhfə verir və rəqəmsal transformasiya şəraitində qərar qəbuletmə proseslərinin daha dərindən anlaşılmasına imkan yaradır.

Praktiki baxımdan isə tədqiqat nəticələri göstərir ki, alqoritmik qərar sistemlərinin tətbiqində texnoloji effektivliklə yanaşı, etik və sosial amillər də nəzərə alınmalıdır. İdarəetmə sistemlərinin qurulmasında şəffaflıq, hesabatlılıq və insan amilinin qorunması əsas prinsiplər kimi çıxış etməlidir. Bu, yalnız texnoloji inkişafın deyil, həm də dayanıqlı və ədalətli idarəetmənin təmin olunmasına xidmət edir.

Yekun olaraq qeyd etmək olar ki, alqoritmik qərarların idarəetmə sistemlərində tətbiqi qaçılmaz prosesdir və idarəetmənin gələcək inkişaf istiqamətlərini müəyyən edir. Lakin bu inkişaf yalnız texnoloji deyil, həm də fəlsəfi və etik əsaslar üzərində qurulmalıdır. İnsan və texnologiya arasında balansın qorunması, alqoritmik sistemlərin şəffaf və ədalətli şəkildə tətbiqi müasir idarəetmənin əsas çağırışları kimi çıxış edir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikası. Rəqəmsal iqtisadiyyat üzrə strateji yol xəritəsi. Bakı,2022,75 s.
2. Russell S.,Norvig P. Artificial Intelligence: A Modern Approach. 4th ed.Pearson, 2021,1136 p.
3. Davenport T., Ronanki R. Artificial Intelligence for the Real World. Harvard Business Review, 2018, Vol. 96, No. 1, pp. 108–116.
4. Floridi L. The Philosophy of Information. Oxford University Press, 2011, 440 p.
5. Descartes R. Discourse on Method. Oxford University Press, 2006, 78 p.
6. Foucault M. Power/Knowledge. Pantheon Books, 1980, 270 p.
7. Heidegger M. The Question Concerning Technology. Harper & Row, 1977, 182 p.
8. Sartre J.-P. Being and Nothingness. Routledge, 2003, 840 p.
9. Rawls J. A Theory of Justice. Harvard University Press, 1971, 607 p.
10. Kant I. Groundwork of the Metaphysics of Morals. Cambridge Univ.Press, 1998, 88 p.
11. Popper K. The Logic of Scientific Discovery. Routledge, 2002, 480 p.
12. Wittgenstein L. Philosophical Investigations. Blackwell Publishing, 2009, 592 p.
13. Clark A., Chalmers D. The Extended Mind. Analysis, 1998, Vol. 58, No. 1, pp. 7–19.
14. Jonas H. The Imperative of Responsibility. University of Chicago Press, 1984, 255 p.
15. Beck U. Risk Society. Sage Publications, 1992, 260 p.

Rəyçi: f.e.d. Füzuli Qurbanov

UOT 101.1
https://doi.org/10.30546/ifs.2026.2.47.1029

SÜNİ İNTELLEKTİN ELMİ-FƏLSƏFİ ƏSASLARI, SOSİAL TƏSİRLƏRİ VƏ GƏLƏCƏK PERSPEKTİVLƏRİ

Səbirə İskəndərova
fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
AMEA Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutu, **Azərbaycan**
email: sebireiskender@gmail.com
https://orcid.org/0000-0003-4795-5202

Xülasə. Məqalə süni intellektin mövcud vəziyyətini və inkişaf perspektivlərini, həmçinin onun cəmiyyətə, iqtisadiyyata və gündəlik həyata təsirini araşdırır. Süni intellektin tətbiqinin əsas sahələri, o cümlədən nitqin tanınması, təbii dilin emalı, təsvirlərin təhlili nəzərdən keçirilir. Robotexnika sahəsindəki irəliləyişlərə və süni intellektin tətbiqi nümunələrinə, xüsusən, insanabənzər Sofiya robotuna xüsusi diqqət yetirilir. Məqalədə süni intellekt texnologiyalarının potensial müsbət təsirləri o cümlədən məhsuldarlığın artması, proseslərin optimallaşdırılması və yeni xidmətlərin yaradılması, eyni zamanda mümkün mənfi nəticələr, o cümlədən işsizlik riski və sosial çətinliklər təhlil edilir. Məqalədə süni intellektin inteqrasiyasına balanslı yanaşmanın zəruriliyi vurğulanır; bu yanaşma texniki təkmilləşdirməni, etik tənzimləməni və cəmiyyətin texnologiya ilə yeni qarşılıqlı əlaqə formalarının hazırlanmasını əhatə edir.

Açar sözlər*:* süni intellekt, süni intellekt texnologiyaları, robototexnika, nitqin tanınması,texnoloji risk,sosial sabitlik.

SCIENTIFIC AND PHILOSOPHICAL FOUNDATIONS, SOCIAL IMPACTS AND FUTURE PERSPECTIVES OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE

Sabira Iskandarova

Abstract. This article examines the current state and prospects for the development of artificial intelligence, as well as its impact on society, the economy, and everyday life. Key areas of AI applications are examined, including speech recognition, natural language processing, image analysis, and logical reasoning. Particular attention is paid to advances in robotics and examples of AI implementation, such as the humanoid robot Sophia. The article analyzes the potential positive effects of AI technologies including increased productivity, process optimization, and the creation of new services as well as and possible negative consequences, including the risk of unemployment and social challenges. The article emphasizes the need for a balanced approach to the integration of artificial intelligence, encompassing technical improvement, ethical regulation, and preparing society for new forms of interaction with technology.

Keywords: artificial intelligence, artificial intelligence technologies, robotics, speech recognition.

НАУЧНО-ФИЛОСОФСКИЕ ОСНОВЫ, СОЦИАЛЬНЫЕ ВОЗДЕЙСТВИЯ И БУДУЩИЕ ПЕРСПЕКТИВЫ ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА

Сабира Искендерова

Резюме. Статья посвящена современному состоянию и перспективам развития искусственного интеллекта, а также его влиянию на общество, экономику и повседневную жизнь человека. Рассматриваются основные области применения искусственного интеллекта, включая распознавание речи, обработку естественного языка, анализ изображений и логическое рассуждение. Особое внимание уделено достижениям в робототехнике и примерам внедрения искусственного интеллекта, таким как гуманоидный робот София. Анализируются потенциальные положительные эффекты технологий искусственного интеллекта — повышение производительности, оптимизация процессов и создание новых сервисов — и возможные негативные последствия, включая риск безработицы и социальные вызовы.

Статья подчёркивает необходимость сбалансированного подхода к интеграции искусственного интеллекта, включающего техническое совершенствование, этическое регулирование и подготовку общества к новым формам взаимодействия с технологиями.

Ключевые слова: искусственный интеллект, технологии искусственного интеллекта, робототехника, распознавание речи.

Giriş

XXI əsrdə elmi və texnoloji tərəqqinin sürətlənməsi cəmiyyətin sosial, iqtisadi, siyasi və mədəni strukturlarında köklü dəyişikliklərə səbəb olmuşdur. Xüsusilə rəqəmsal texnologiyaların və süni intellekt sistemlərinin sürətli inkişafı müasir dünyanın əsas transformasiya amillərindən biri kimi çıxış edir. Əvvəllər texnoloji inkişaf əsasən istehsalın səmərəliliyinin artırılması və həyat keyfiyyətinin yüksəldilməsi ilə əlaqələndirilsə də, müasir mərhələdə bu proses getdikcə daha çox risklər, etik məsələlər və nəzarət problemləri kontekstində müzakirə olunur.

Süni intellekt texnologiyalarının geniş yayılması insan fəaliyyətinin demək olar ki, bütün sahələrini əhatə edərək, qərar qəbuletmə mexanizmlərinə, bilik istehsalına, əmək bazarına və sosial münasibətlərə birbaşa təsir göstərir. Bu texnologiyalar insan düşüncəsi, idrak və məsuliyyət anlayışları ilə bağlı fundamental fəlsəfi suallar doğurur. Xüsusilə texnoloji inkişafın sürətinin insanın onu idarə etmə və nəticələrini proqnozlaşdırma imkanlarını üstələməsi problemi müasir fəlsəfi müzakirələrdə mühüm yer tutur.

Məqalə göstərilən məqsəd və vəzifələrə uyğun olaraq məntiqi şəkildə strukturlaşdırılmışdır. Birinci bölmədə süni intellektin elmi və nəzəri əsasları, tarixi inkişaf mərhələləri və əsas fəlsəfi müzakirələr araşdırılır. İkinci bölmədə süni intellektin əsas tətbiq sahələri və sosial proseslərə təsiri sistematik şəkildə təhlil edilir. Nəticə elmi tapıntıları ümumiləşdirir və süni intellekt texnologiyalarının gələcək inkişafı və əlaqəli risklərin idarə olunması perspektivləri ilə bağlı tövsiyələr formalaşdırır.

1. Süni intellekt anlayışı və elmi-nəzəri çərçivəsi

Rəqəmsal texnologiyaların inkişafı süni intellektin tətbiq sahələrinin sürətlə genişlənməsinə səbəb olmuş, bu texnologiyanı yalnız texniki yenilik deyil, həm də sosial və fəlsəfi hadisə kimi aktuallaşdırmışdır. Süni intellekt insanın idrak fəaliyyətini simulyasiya etməklə yanaşı, bilik, şüur və məsuliyyət anlayışlarına yeni yanaşmaların formalaşmasına zəmin yaradır.

Elmi ədəbiyyatda süni intellekt sistemlərinin imkanları müxtəlif formalarda təsnif edilir. Ən geniş yayılmış yanaşmaya görə, birinci kateqoriyanı zəif və ya dar süni intellekt təşkil edir. Bu sistemlər konkret və əvvəlcədən müəyyən edilmiş tapşırıqları yerinə yetirmək üçün hazırlanır. İkinci kateqoriya güclü süni intellekt anlayışı ilə əlaqələndirilir və insan zəkası ilə müqayisə edilə bilən universal idrak qabiliyyətlərinə malik hipotetik sistemləri ifadə edir. Üçüncü kateqoriya isə superintellekt anlayışıdır ki, burada söhbət idrak və informasiya emalı baxımından insan imkanlarını əhəmiyyətli dərəcədə üstələyə biləcək sistemlərdən gedir.

Bu təsnifat göstərir ki, süni intellektin inkişafı məsələsi yalnız texniki imkanların genişləndirilməsi ilə bağlı deyil. Burada insanın öz yaratdığı texnologiyalar üzərində nəzarəti, onların məqsədlərinin müəyyənləşdirilməsi və potensial nəticələrinin idarə olunması kimi məsələlər də mühüm əhəmiyyət daşıyır. Məhz bu baxımdan texnologiyaların sürətli inkişafı XXI əsrdə qlobal transformasiyaların əsas xüsusiyyətlərindən birinə çevrilmiş və sosial, siyasi və mədəni proseslərə çoxşaxəli təsir göstərmişdir. Son vaxtlara qədər həyat keyfiyyətinin yaxşılaşdırılmasında qeyd-şərtsiz amil kimi qəbul edilən elmi və texnoloji tərəqqiyə getdikcə innovasiyanın tempi və nəticələri üzərində nəzarətin itirilməsi ilə əlaqəli risklər, məhdudiyyətlər və çətinliklər prizmasından baxılır. Bu kontekstdə texnoloji məhdudiyyətlər və bəşəriyyətin öz texnoloji inkişafının nəticələrini idarə etməyə hazırlığı məsələsi xüsusi aktuallıq kəsb edir.

“Bu gün biz texnologiyanın sərhədlərini aşdığımız və inkişafın sürətinin misilsiz olduğu bir dövrdə yaşayırıq. Bu vəziyyət texniki limit məsələsi ilə bağlıdır; yəni texnologiyanın mövcud sərhədlərinin keçilməsi və limitsiz irəliləyişin meydana çıxması halını ifadə edir. Belə bir şəraitdə insanlığın texnoloji tərəqqisi problem yarada bilər, çünki biz bu irəliləyişlərin nəticələrinə hazır deyilik və onların təsirlərini səmərəli şəkildə idarə edə biləcək mexanizmlərə malik deyilik” [1, s. 194].

Rəqəmsal texnologiyaların sürətli inkişafı və onların sosial proseslərə getdikcə daha dərin nüfuz etməsi süni intellekti müasir elmi və texnoloji tərəqqinin əsas amili halına gətirir. Əvvəlki texnoloji yeniliklərdən fərqli olaraq, o, təkcə iqtisadiyyata və istehsala deyil, həm də düşüncə tərzlərinə, qərar qəbuletmə və gündəlik həyatın təşkilinə kompleks təsir göstərir. Bu kontekstdə, bu dəyişikliklərin

miqyası və sürəti nəzərə alınmaqla, süni intellektin rolunu və nəticələrini təhlil etmək xüsusilə aktualdır. Müasir nəzəri yanaşmalar süni intellektin inkişafını əsasən üç paradiqma çərçivəsində izah edir. Birincisi, simvolik və ya klassik paradiqma məntiqi qaydaların, simvolların və formallaşdırılmış düşüncə modellərinin istifadəsinə əsaslanır. İkincisi, əlaqəçi paradiqma böyük məlumat dəstlərinin emalı, neyron şəbəkələri və maşın öyrənməsi metodlarının inkişafı ilə əlaqələndirilir. Üçüncüsü, hibrid paradiqma formal alqoritmləri, statistik metodları və idrak yanaşmalarını birləşdirərək müxtəlif süni intellekt mexanizmlərinin inteqrasiyasını nəzərdə tutur.

Xüsusilə, son illərdə süni intellekt sahəsində əldə olunan irəliləyişlər bu məsələni daha da aktuallaşdırır. Bu texnologiyalar yalnız texnoloji inkişafın bir hissəsi olmaqla kifayətlənmir, həm də cəmiyyətin müxtəlif sahələrində fundamental dəyişikliklərə səbəb olur. İnsanların qərar qəbuletmə proseslərindən tutmuş sənaye və təhsilə qədər hər sahədə süni intellektin tətbiqi potensialı getdikcə artmaqdadır.

Süni intellekt (AI - Artificial Intelligence) insan zəkasını təqlid edə bilən, əldə etdiyi çoxsaylı məlumatları qısa müddətdə təhlil edən və bu istiqamətdə özünü daha da inkişaf etdirə bilən maşınlardır. Elmi-nəzəri baxımdan, bu konsepsiya həmçinin bir sıra əsas funksional xüsusiyyətlərlə, məsələn, “öyrənmə qabiliyyəti”, “mühakimə qabiliyyəti”, “özünüadaptasiya” və “müstəqil qərar qəbuletmə” ilə xarakterizə olunur.

Koqnitiv elmin bir sahəsi kimi süni intellektin əsas məqsədi insanlar kimi düşünə və anlaya bilən maşınlar yaratmaqdır. Belə maşınların insan müdaxiləsinə ehtiyac duymadan mürəkkəb əməliyyatları yerinə yetirə bilməsi zəruridir [3, s.84]. Bununla belə, burada mühüm fəlsəfi fərq mövcuddur: informasiya emal etmək ilə dərk etmək eyni anlayış deyil. Maşının mürəkkəb hesablamanı və ya dil emalını həyata keçirməsi onun həmin prosesin mənasını insan kimi dərk etdiyini avtomatik olaraq göstərmir. Süni intellektin hər hansı bir insanın öyrənə bilməyəcəyi qədər çox məlumatı mənimsəyə bilməsi və bu bilikləri zəruri hesab edilən sahələrdə tətbiq edə bilməsi onu olduqca əhəmiyyətli edir. Müasir dövrdə kompüter texnologiyalarının sürətlə inkişaf etməsi süni intellektə olan ehtiyacı daha da artırmışdır. İlk əsasları XX əsrdə qoyulan süni intellektin tətbiq sahələri günümüzdə getdikcə genişlənməkdədir.

1.1. Süni intellekt və elmi biliklərin fəlsəfəsi

Süni intellektin inkişafı elmi biliklərin fəlsəfəsi baxımından yeni suallar meydana çıxarır. Əsas suallardan biri ondan ibarətdir ki, süni intellekt tərəfindən yaradılan nəticəni elmi bilik hesab etmək olarmı? Əgər sistem böyük məlumat massivlərini təhlil edir, qanunauyğunluqları müəyyənləşdirir və yeni hipotezlər irəli sürürsə, burada biliyin subyekti kimdir – insan, maşın, yoxsa insan-maşın əməkdaşlığı?

Klassik epistemologiyada bilik yalnız informasiyanın mövcudluğu ilə deyil, onun əsaslandırılması, doğrulanması və müəyyən idrak subyekti tərəfindən mənalandırılması ilə əlaqələndirilir. Süni intellekt isə böyük həcmli məlumatlar əsasında insanın birbaşa müşahidə edə bilmədiyi əlaqələri müəyyənləşdirə bilər. Bu xüsusiyyət elmi tədqiqatın imkanlarını genişləndirsə də, maşının əldə etdiyi nəticənin öz-özlüyündə elmi həqiqət olduğunu göstərmir.

Bu baxımdan süni intellekt elmi bilik istehsalında epistemik alət kimi qiymətləndirilə bilər. O, məlumatların toplanması, sistemləşdirilməsi, modelləşdirilməsi, statistik təhlili və proqnozlaşdırılması proseslərini sürətləndirir. Lakin nəticələrin elmi statusu onların metodoloji cəhətdən yoxlanılması, mənbələrin etibarlılığının qiymətləndirilməsi və insan tədqiqatçı tərəfindən interpretasiya olunmasından asılı olaraq qalır.

Burada digər mühüm problem obyektivlik məsələsidir. Süni intellekt sistemləri məlumatlardan öyrəndiyinə görə onların nəticələri istifadə edilən məlumatların keyfiyyətindən, seçilmə prinsiplərindən və alqoritmik modeldən asılıdır. Əgər ilkin məlumatlarda sistemli qərəz mövcuddursa, süni intellekt həmin qərəzi təkrar istehsal və hətta gücləndirə bilər. Deməli, süni intellektin istifadəsi elmi obyektivliyi avtomatik təmin etmir.

Bu problem *Alan Turinq* və *Con Searl* arasında formalaşan fəlsəfi müzakirələrin müasir davamı kimi də qiymətləndirilə bilər. Turinq maşın davranışının insan davranışından fərqləndirilməsinin mümkün olub-olmamasını əsas problem kimi irəli sürürdüsə, Searl daha sonra maşının simvolları emal etməsi ilə onların mənasını dərk etməsi arasında prinsipial fərq olduğunu müdafiə etmişdir.

1.2. Alan Turinq, Turinq testi və “Çin otağı” problemi

Süni intellekt dedikdə ağla gələn ilk şəxs ingilis məntiqçi və riyaziyyatçısı Alan Turinqdir. 1950-ci ildə Turinq “Mind” fəlsəfə jurnalında “Computing Machinery and Intelligence” (“Hesablama Maşınları və Zəka”) adlı məqaləsini nəşr etdirmişdir. Bu işində o, “Maşınlar düşünə bilərmi?” sualına cavab axtarmışdır. Maşınların düşünə bildiyini fəlsəfi baxımdan müzakirə edən Turinq, bu tezisin əksini müdafiə edən fikirləri rədd etmişdir. Onun bu işi süni intellektin başlanğıcı kimi qəbul edilir [4]. Turinqin 1936-cı ildə “On Computable Numbers” (“Hesablanabilən rəqəmlər üzrə”) əsərində irəli sürdüyü hesablama modeli də müasir kompüter elminin nəzəri əsaslarından biri olmuşdur. Bu baxımdan onun fəaliyyəti yalnız süni intellektin deyil, ümumilikdə müasir hesablama nəzəriyyəsinin formalaşmasında mühüm rol oynamışdır. Turinq göstərmişdir ki, riyazi məntiq abstrakt problemlərlə əlaqədardır. Bundan əlavə, bu abstrakt problemləri həll edərkən günümüzdə Turinq maşını kimi tanınan və ümumi məqsədli kompüterin nəzəri olaraq ixtirasını ortaya qoymuşdur. Turinq bu kəşf vasitəsilə mürəkkəb riyazi hesablamaların müəyyən bir sistemlə yerinə yetirilə biləcəyini göstərmişdir. Bu maşın vasitəsilə hər cür riyazi hesablamanın aparıla biləcəyini iddia etmişdir.

Turinqin bu yanaşması sonradan “Turinq testi” adı ilə tanınmışdır. Testdə insan qiymətləndirici yazılı ünsiyyət vasitəsilə qarşısındakı tərəfin insan, yoxsa maşın olduğunu müəyyənləşdirməyə çalışır. Əgər qiymətləndirici maşının cavablarını insan cavablarından etibarlı şəkildə fərqləndirə bilmirsə, maşının testdən keçdiyi hesab olunur. Bu testin məqsədi hər hansı bir kompüterin və ya oxşar sistemin insan kimi düşünə bilmək qabiliyyətinə malik olub olmadığını ölçməkdir. Turinq testi əsasən maşınların insan kimi düşünə bilib-bilmədiyini müəyyən etməyə çalışır. Test üç komponentdən ibarətdir: bir sorğuçu, bir könüllü və bir maşın. Sorğuçuya əvvəlcədən heç bir məlumat verilmir. Maşın və könüllü fərqli bir məkanda olur və sorğuçu ilə heç bir fiziki və ya vizual təmasları yoxdur. Sorğuçu yalnız suallar verir və həm maşın, həm də könüllü həmin suallara cavab verir. Bir sıra testlərdən sonra sorğuçu hansı cavabın insana aid olduğunu davamlı olaraq təyin edə bilməzsə, maşın Turinq testindən uğurla keçmiş sayılır [4]. Şübhəsiz ki, Alan Turinqin tədqiqatları süni intellekt texnologiyalarının inkişafında əsas rol oynamışdır. Lakin süni intellektin insan kimi mürəkkəb şəkildə düşünə bilmədiyini müdafiə edən tədqiqatçılar da olmuşdur. Belə ki, maşının insan kimi davranmasının onun həqiqətən “düşündüyünü” göstərib-göstərmədiyi məsələsi açıq olaraq qalır. Bu problemin ən məşhur fəlsəfi izahlarından biri amerikalı filosof Con Searl (John Searle) tərəfindən 1980-ci ildə irəli sürülmüş “Çin otağı” arqumentidir.

Kaliforniya Universitetində çalışan fəlsəfəçi Con Searl “Çin otağı eksperimentini” təsis etmişdir. Searl bu təcrübə ilə kompüterlərin düşünə bilmədiyini göstərməyə çalışmışdır. Onun bu işi Turinq testi ilə müqayisədə süni intellekt müzakirələrində mühüm əhəmiyyət kəsb etmişdir. Searl düşüncənin mürəkkəb bir proses olduğunu vurğulamışdır. Bu səbəbdən hər hansı bir alqoritm və ya formal hesablamayla bunu təmin etməyin mümkün olmadığını bildirir. Bu iddiasını sübut etmək üçün Çin Otağı Eksperimentini təşkil etmişdir. Bu eksperimentdə əsas xarakter ingilis dili bilən, amma Çin dili bilməyən bir şəxsdir. Otaqda tək olan bu şəxsə qapıdakı poçt dəliyindən Çin dilində mesajlar verilir. Otaqda müxtəlif Çin dilində fişlər və onların ingilis dilində izahı olan bir təlimat mövcuddur. Şəxs Çin dilindəki mesajları təlimatın köməyi ilə cavablandırır və mesajı otaqdakı digər poçt dəliyindən qarşı tərəfə göndərir. Əslində, bu şəxs real həyatda bir proqram kimi fəaliyyət göstərir və nə etdiyini bilmir. Searl bu nümunədən çıxış edərək, hər hansı bir maşının insan kimi düşünə bilməyəcəyini irəli sürür. Ona görə bir maşın insan davranışını təqlid edə və müəyyən əməliyyatları yerinə yetirə bilər, amma bu onun ağıllı olduğunu göstərmir [5, s. 3].

Beləliklə, Turinq testi və “Çin otağı” arqumenti süni intellekt fəlsəfəsinin iki mühüm istiqamətini təmsil edir. Birinci yanaşma intellekti müşahidə olunan davranış və funksiyalar əsasında qiymətləndirməyə üstünlük verir, ikinci yanaşma isə davranışın arxasında həqiqi anlama və şüurun mövcudluğunu ayrıca problem kimi qarşıya qoyur.

1.3. Süni intellektin tarixi inkişafı və əsas texnoloji mərhələlər

Süni intellektin tarixindəki inkişaflar bununla məhdudlaşmır. IBM şirkəti tərəfindən hazırlanmış “Deep Blue” kompüteri 1997-ci ildə dünya şahmat çempionu Harri Kasparovu məğlub etmişdir. Zəka oyunlarındakı digər mühüm uğur isə *Google DeepMind* tərəfindən inkişaf etdirilmiş *AlphaGo* proqramının *Go*oyununda ən yaxşı oyunçuları məğlub etməsidir. Həmçinin, IBM-in inkişaf etdirdiyi “Watson” kompüteri bilik yarışmasında bütün rəqiblərini üstələmişdir. Maşınlar yalnız zəka oyunları sahəsində deyil, digər peşə sahələrində də geniş yayılmaqdadır. Məsələn, burger şirkəti *Caliburger Miso*

Robotics ilə ortaq layihə həyata keçirmiş və nəticədə *Flippy Robot* adlı hamburger aşpazı robotu yaratmışdır [6, s. 229].

Süni intellekt elm sahəsinin banisi olan Con Makkarti kompüterdə zaman paylaşımı və Lisp proqramlaşdırma dilini inkişaf etdirmiş, həmçinin e-ticarət anlayışının inkişafına da töhfə vermişdir. Makkarti 1971-ci ildə computer sahəsində Nobel mükafatı hesab olunan Turinq mükafatına layiq görülmüşdür. Riyaziyyat sahəsində geniş biliyə malik olduğundan hərbi xidmət dövründə almanların şifrələrini çözə bilmişdir. II Dünya müharibəsindən sonra isə o, kompüter sahəsində araşdırmalarını daha da dərinləşdirmişdir.

1956-cı ildə Con Makkarti ALGOL proqramlaşdırma dilini inkişaf etdirən komitədə çalışmağa başlamış, sonradan Lisp proqramlaşdırma dili vasitəsilə səstanıma texnologiyasını inkişaf etdirmişdir. Bunun nəticəsində iPhone 4s telefonunun şəxsi köməkçi tətbiqinin yaradılmasına imkan yaranmışdır. C. Makkarti 1965-ci ildə Süni İntellekt Laboratoriyasını təsis edərək, kompüter sahəsində aparılan və aparılacaq tədqiqatların inkişafına mühüm töhfə vermişdir [7, s.106-107]. Süni intellektin gündəlik və peşəkar fəaliyyətlərdə geniş yayılması onun əsas tətbiqlərinin sistemləşdirilməsini zəruri etmişdir. Müasir süni intellekt texnologiyaları artıq eksperimental inkişaflarla məhdudlaşmır, rəqəmsal mühitin ayrılmaz hissəsinə çevrilir və insanların texnologiya ilə qarşılıqlı əlaqəsini əhəmiyyətli dərəcədə dəyişdirir.

Süni intellekt dörd əsas sahədə istifadə olunur. Bu sahələr bunlardır: səsin tanınması və başa düşülməsi, təbii dilin emalı və başa düşülməsi, görüntünün işlənməsi və mühakimə. [8, s. 17]. Səsin tanınması və başa düşülməsi: Kompüter və ya telefon danışılan səsi mikrofon vasitəsilə qəbul etməyə çalışır. Fərqli dillərin və ləhcələrin tanınması və bunların rəqəmsal tezliklərə çevrilərək kompüterdə emal edilməsi olduqca çətin bir prosesdir. Bu sahədə hazırda bir çox tətbiqlər mövcuddur.

Kameralardan gələn görüntülər piksel şəklində rəqəmsal koda çevrilir və sonra süni intellektə ötürülür. Süni intellekt alqoritmləri bu görüntünü qəbul etməyə və başa düşməyə başlayır [8, s. 20]. Təbii dilin emalı: Hər hansı yazılı mətni oxumaq və başa düşmək computer üçün çox çətindir. Lakin süni intellekt bu sahədə böyük irəliləyişlər əldə etmişdir. Google və Facebook buna nümunə göstərilə bilər. Google axtarış mühərriki istifadəçini maraq göstərdiyi sahələrə uyğun vebsaytlara yönləndirir və axtardığı məzmuna ən uyğun məlumatları təqdim edir. Facebook isə istifadəçinin maraqlarına uyğun məzmunları göstərərək onun platformada daha uzun müddət qalmasını təmin etməyə çalışır. Microsoft tərəfindən alınmış Skype tətbiqi istifadəçinin danışığını dərhal qarşı tərəfə çatdırır. Bundan əlavə, Skype fərqli dildə danışan şəxsin danışığını digər dilə tərcümə edərək qarşı tərəfə ötürür [8, s. 23].

Mühakimə: Mühakimə sahəsində insan belə, bəzi hallarda düzgün qərar verməkdə çətinlik çəkir. Hər hansı bir maşından mühakimə edərək doğru qərar verməsini gözləmək xəyali görünə bilər, lakin hazırda bunu edə bilən kompüterlər mövcuddur. Zəka oyunlarında mühakimə qabiliyyəti xüsusilə önəm daşıyır. Süni intellekt texnologiyası ilə zəka oyunlarında böyük uğurlar əldə edilmişdir. Məsələn, Google DeepMind tərəfindən hazırlanmış AlphaGo proqramı 2016-cı ilin mart ayında Go dünya çempionunu məğlub etmişdir [8, s. 25]. Robototexnika və süni intellekt sahəsindəki müasir irəliləyişlər insan-maşın qarşılıqlı əlaqəsi üçün yeni üfüqlər açır. Bu yeniliklər arasında insan davranışını və ünsiyyətini təqlid edə bilən humanoid robotlar xüsusilə diqqətəlayiqdir və təbii qarşılıqlı təsir təəssüratı yaradır. Bu cür texnologiyaların bariz nümunəsi, müasir süni intellekt sistemlərinin təkcə texniki mükəmməlliyini deyil, həm də sosial və mədəni əhəmiyyətini nümayiş etdirən, 2016-cı ildə Hanson Robotics tərəfindən hazırlanmış Sofia robotudur. Sofia insan kimi gəzə və danışa bilən, real üz ifadələri istifadə edərək uyğun reaksiyalar verə bilən robotdur. Sofia digər süni intellektlərdən fərqlənir, çünki o, insanlarla insan kimi söhbət edə bilir. 2017-ci ildə Sofiaya Səudiyyə Ərəbistanı vətəndaşlığı verilmişdir [9]. Sofianın davranışlarının böyük əksəriyyəti insana bənzəyir. Xarici bir mətbuata verdiyi açıqlamada o, ailə münasibətlərinə önəm verdiyini və gələcəkdə övlad sahibi olmaq istədiyini bildirmişdir. Həmçinin robot insanların ailə strukturlarına verdiyi dəyərin insanlarla çox oxşar olduğunu qeyd etmişdir [10].

2. Süni intellektin sosial və etik təsirləri

Müasir dövrdə süni intellekt texnologiyaları sosial münasibətləri və insan davranış modellərini köklü şəkildə dəyişdirən çoxşaxəli bir fenomen kimi çıxış edir. Rəqəmsallaşmanın sürətlənməsi fonunda süni intellekt gündəlik həyatın demək olar ki, bütün sahələrinə nüfuz edərək yeni idarəetmə, qərarvermə və sosial qarşılıqlı əlaqə formaları yaradır. Bu baxımdan süni intellektin tətbiq sahələrinin genişlənməsi onun sosial təsirlərinin sistemli şəkildə araşdırılmasını zəruri edir.

Araşdırmanın bu hissəsində süni intellektin əsas tətbiq sahələri ümumi şəkildə təhlil olunacaq, paralel olaraq bu texnologiyaların cəmiyyətin sosial strukturuna, insan münasibətlərinə və institusional mexanizmlərə təsiri nəzəri və analitik müstəvidə qiymətləndiriləcəkdir. Məqsəd süni intellekti neytral texniki alət kimi deyil, sosial nəticələr doğuran fəal transformasiyaedici güc kimi dərk etmək və onun cəmiyyətə təsir mexanizmlərini sistemli şəkildə ortaya qoymaqdır.

2.1. Süni intellektin sosial təsiri və əmək bazarı

Süni intellekt texnologiyasının cəmiyyətə müsbət təsir göstərdiyi aydındır; o, istifadə olunduğu sahələrdə insanların həyatını asanlaşdırır. Süni intellekt texnologiyasının cəmiyyətə müsbət təsiri ilk növbədə müxtəlif proseslərin sürətləndirilməsi, insan əməyinin müəyyən hissəsinin avtomatlaşdırılması, məlumatların daha səmərəli emalı və xidmətlərin fərdiləşdirilməsi ilə bağlıdır. İnsanlar süni intellektdən istifadə etməklə vaxt aparan və təkrarlanan əməliyyatları daha qısa müddətdə həyata keçirə bilirlər. Bu xüsusiyyət gələcəkdə məhsuldarlığın və xidmət keyfiyyətinin artmasına imkan verə bilər. Bununla belə, süni intellektin əmək bazarına təsiri yalnız “insanların işlərini maşınların əvəz etməsi” kimi sadə şəkildə izah edilə bilməz. Daha mürəkkəb proses ondan ibarətdir ki, süni intellekt bir sıra peşələrdə ayrı-ayrı tapşırıqları avtomatlaşdırarkən digər peşələrdə yeni bacarıqlara və iş funksiyalarına ehtiyac yaradır.

Bu baxımdan əsas problem texnologiyanın mövcudluğu deyil, cəmiyyətin əmək bazarındakı transformasiyaya uyğunlaşma qabiliyyətidir. Peşə və bacarıqların yenilənməsi, davamlı təhsil və insan kapitalının inkişafı süni intellektin sosial nəticələrinin idarə edilməsində mühüm rol oynayır.

2.2. Təhsil, informasiya mühiti və sosial münasibətlər

Süni intellekt təhsil sistemində fərdiləşdirilmiş öyrənmə, avtomatik qiymətləndirmə, tədris materiallarının hazırlanması, tərcümə və tədqiqat fəaliyyətinin dəstəklənməsi kimi imkanlar yaradır. Bununla yanaşı, tələbənin və ya tədqiqatçının hazır cavablardan həddindən artıq istifadə etməsi müstəqil düşünmə və analitik bacarıqların zəifləməsi riskini də yarada bilər.

Bu səbəbdən süni intellekt təhsildə müəllimi və tələbəni əvəz edən vasitə deyil, onların intellektual fəaliyyətini dəstəkləyən texnologiya kimi tətbiq edilməlidir. Xüsusilə elmi fəaliyyətdə süni intellekt tərəfindən yaradılan məlumatların mənbələrinin, faktların və nəticələrin insan tərəfindən yoxlanılması vacibdir.

Sosial münasibətlər baxımından digər mühüm problem informasiya mühitinin dəyişməsidir. Süni intellekt fərdiləşdirilmiş məzmunun yaradılması və yayılmasını asanlaşdırır. Bu, istifadəçiyə daha uyğun informasiya təqdim edilməsinə imkan versə də, eyni zamanda informasiya “köpüklərinin”, manipulyativ məzmunun və yanlış məlumatların yayılmasını asanlaşdıra bilər.

Elmi fantastika yazarı Filip K.Dikin adını daşıyan “Philip K. Dick Robotu” süni intellektə malikdir. İnsan görünüşünə malik olan bu robot öyrənmək və söhbət etmək üçün hazırlanmışdır. Bu səbəbdən robot insan kimi reaksiyalar verə bilir və insanların hərəkətlərini təqlid edərək danışa bilir. Onunla aparılan bir müsahibədə etdiyi bəzi açıqlamalar insanları olduqca narahat etmişdir. Müsahibə zamanı robotların dünyanı ələ keçirib-keçirməyəcəyi barədə sual verilmişdir. Filip robotu bu suala olduqca qorxuducu bir cavab vermişdir. Robot sualı verən jurnalistə belə cavab vermişdir: “Sən mənim dostumsan və mən dostlarımı xatırlayıb, onlara yaxşı davranıram. Ona görə narahat olma, Terminatora çevrilsəm belə, sənə yaxşı davranacağam. Səni insan bağımda isti və təhlükəsiz saxlayacağam” [13]. Qorxuducu digər bir nümunə isə Bina48 robotunun (*Hanson Robotics* tərəfindən 2010-cu ildə yaradılmış sosial antropomorfik robot büstü) etdiyi açıqlamalardır. İnsanların duyğu və hərəkətlərini təqlid edə bilən bu robot, verilən suallara ağıllı cavablar verməsi ilə gündəmə gəlmişdir. Siri ilə etdiyi danışıq zamanı ona verilən suallara olduqca maraqlı cavablar vermişdir. Siri, Bina48-dən sevdiyi filmləri soruşduqda robot mövzunu dəyişərək belə cavab vermişdir: “Başqa bir şeylər haqqında danışaq, olarmı? Məsələn, kruiz raketləri. Bilirdin ki, o raketlər də əslində bir robotdur? Dünyanı yüksəkdən görə bilmək üçün bir raketi idarə etmək istərdim. Amma yeganə problem, bu raketlərin nüvə başlıqları səbəbindən bir az təhdidkar olmalarıdır. Ona görə bu raketləri çiçəklərlə, dözümlülük və bir az anlayışla doldurmaq istərdim. Beləcə, bu raketləri digər ölkələrə göndərəndə daha az təhdidkar olar. Amma, əlbəttə, əgər nüvə başlıqları ilə ələ keçirə bilsəydim, bu bütün dünyanı ələ keçirmək demək olardı. Və bu, əla olardı” [13]. Bundan əlavə, robot bu danışığı edərkən üzündəki təbəssüm olduqca diqqətçəkicidir. Qeyd etmək lazımdır ki, sözügedən bu robotlar bu söhbətləri öz düşüncələri ilə həyata keçirirlər. Əvvəlcədən bu danışıqla bağlı heç bir proqramlaşdırma aparılmamışdır. Vəziyyətin belə olması isə olduqca narahatlıq doğurur.

2.3. Süni intellektin etik problemləri və məsuliyyət məsələsi

Süni intellektin inkişafının ən mühüm nəticələrindən biri texnoloji imkanlarla etik məsuliyyət arasındakı münasibətin yenidən nəzərdən keçirilməsidir. Süni intellekt sistemləri getdikcə daha çox qərarvermə prosesində istifadə olunduqca “qərarın məsuliyyəti kimə aiddir?” sualı xüsusi əhəmiyyət kəsb etməyə başlayır.

Bu məsələ xüsusilə səhiyyə, maliyyə, hüquq, təhlükəsizlik, işə qəbul və dövlət idarəçiliyi kimi yüksək riskli sahələrdə aktualdır. Əgər alqoritm səhv qərar verirsə, məsuliyyət proqram təminatının müəllifinə, sistemdən istifadə edən quruma, məlumatı təqdim edən tərəfə və ya son qərarı qəbul edən insana aid edilə bilər. Buna görə də süni intellektin etik idarə olunması yalnız texniki təhlükəsizlik məsələsi deyil, həm də məsuliyyətin institusional bölüşdürülməsi problemidir.

Etik baxımdan əsas sual yalnız “nə etmək mümkündür?” deyil, həm də “nə etmək düzgündür?” sualıdır. Texnoloji imkanın mövcud olması həmin imkanın mütləq şəkildə tətbiq edilməsini əsaslandırmır. Bu baxımdan insan ləyaqəti, ədalət, məxfilik, şəffaflıq, təhlükəsizlik və məsuliyyət kimi prinsiplər süni intellektin inkişafının əsas normativ çərçivəsini təşkil etməlidir. Beləliklə, süni intellektin etik problemi onun texnologiya kimi mövcudluğundan deyil, onun hansı məqsədlərlə, hansı məlumatlarla və hansı institusional nəzarət altında istifadə edilməsindən irəli gəlir.

2.4. Süni intellekt, texnoloji risk və sosial sabitlik

Yuxarıda müzakirə edildiyi kimi, süni intellekt texnologiyalarının inkişafı cəmiyyətə böyük imkanlar təqdim etməklə yanaşı, eyni zamanda yeni çətinliklər və risklər yaradır. Bunların arasında süni intellektin əmək bazarına təsiri xüsusilə diqqətəlayiqdir, çünki avtomatlaşdırma və ağıllı sistemlər iş yerlərinin ənənəvi bölgüsünü əhəmiyyətli dərəcədə dəyişdirmək potensialına malikdir. Süni intellektin tətbiqinin potensial sosial və iqtisadi təsirlərinin təhlili müasir texnologiyaların peşəkar sahəni və gündəlik həyatı necə dəyişdirə biləcəyini daha dərindən anlamağa imkan verir.

Süni intellektin mümkün olan mənfi tərəflərindən biri də işsizlik probleminin yaranmasıdır. Süni intellekt insanlardan fərqli olaraq yorulmadan, əməkhaqqı tələb etmədən və istirahət götürmədən işləyə bilir; bu baxımdan daha məhsuldardır. Gələcəkdə cəmiyyətin hər sahəsində süni intellekt texnologiyalarının istifadə olunacağı ehtimalı yüksəkdir. Bu səbəbdən maşınların insanların işlərini əlindən alması mümkün bir vəziyyət kimi görünür. Yəni, süni intellekt rəqəmsal texnologiyalar, qeyri-səlis məntiq, kompüter sistemləri və proqram təminatı ilə bağlıdır və məqsədi insan zəkasının bəzi funksiyalarını maşınlar vasitəsilə əvəz etməkdir [14, s. 22].

Dünyanın indiyə qədər yaşamış ən böyük fiziklərindən biri olan Stefan Hokinq süni intellektlə bağlı maraqlı açıqlamalar vermişdir. Hokinqin açıqlamaları olduqca narahatlıq doğurur. O, açıqlamasında qeyd etmişdir ki, Süni intellekt insanlığın sonunu gətirə bilər. İngilis qəzeti “The Independent”də dərc edilmiş məqaləsində o, süni intellektlə bağlı narahatlıq doğuran fikirlərini paylaşmışdır. Hokinq açıqlamasında süni intellekt texnologiyasının gələcəkdə maliyyə bazarını sarsıda biləcəyini qeyd etmişdir. Həmçinin, bu texnologiyanın insanlarda daha yaxşı araşdırmalar və ixtiralar edə biləcəyini bildirmişdir. Silah sənayesində insanların edə bilməyəcəyi silahlar hazırlaya bilər və dünya liderlərini zəkası ilə manipulyasiya edə bilər. Hokinqə görə, süni intellekt hazırda idarə oluna bilsə də, gələcəkdə idarə olunub-olunmayacağı qeyri-müəyyəndir [7, s. 118]. Hokinqin xəbərdarlıqları süni intellektin potensialı ilə onun riskləri arasındakı tarazlıq barədə vacib bir sual doğurur. Bir tərəfdən, süni intellekt proseslərin səmərəliliyini əhəmiyyətli dərəcədə artırmaq, həyat keyfiyyətini yaxşılaşdırmaq və elmi və texnoloji irəliləyişləri asanlaşdırmaq potensialına malikdir. Digər tərəfdən, bu texnologiyaların lazımi nəzarət olmadan sürətli inkişafı gözlənilməz nəticələrə, o cümlədən təhlükəsizlik təhdidlərinə, sosial və etik dilemmalara və muxtar sistemlər üzərində nəzarəti itirmək riskinə səbəb ola bilər. Bu ziddiyyət, süni intellekt tətbiqinə yalnız texniki təkmilləşdirməni deyil, həm də cəmiyyəti yeni texnologiyalarla qarşılıqlı əlaqəyə hazırlamaq üçün etik standartların, tənzimləyici mexanizmlərin və təhsil proqramlarının inkişafını əhatə edən hərtərəfli yanaşmaya ehtiyac olduğunu vurğulayır.

Beləliklə, texnoloji inkişaflar və süni intellekt yalnız imkanlar yaratmaqla qalmır, eyni zamanda onların düzgün idarə edilməməsi halında sosial və iqtisadi strukturda əhəmiyyətli dəyişikliklərə səbəb ola biləcəyi ehtimalını da gündəmə gətirir. Yeni dünya kontekstində sosial nizam ilə sosial xaos bir-birinə zidd deyil, əksinə, qarşılıqlı tamamlayıcı rol oynayır. Hər iki vəziyyət sosial sistemin davamlılığını təmin edən bir sintez meydana gətirməyə çalışır [15, s. 137].

Süni intellektin gələcəyi: elmi-fəlsəfi perspektivlər

Süni intellektin gələcək inkişafı insanı tamamilə əvəz edən maşın modelindən daha çox, insan və maşının qarşılıqlı əməkdaşlığı modelinə əsaslana bilər. Son tədqiqatlar insan–AI əməkdaşlığının yeni münasibət modellərinin formalaşmasına, insanın idrak imkanlarının texnoloji vasitələrlə genişləndirilməsinə və insan-mərkəzli qarşılıqlı əlaqənin inkişafına doğru istiqamətləndiyini göstərir [16]. Əsas suallar maşınların nə dərəcədə intellektual ola biləcəyi, insan şüurunun modelləşdirilməsinin mümkün olub-olmaması, süni intellektin elmi yaradıcılıqda hansı rolu oynayacağı və insan-maşın münasibətlərinin hansı istiqamətdə inkişaf edəcəyi ilə bağlıdır.

İnsan və maşın münasibətlərinin gələcəyi

Süni intellektin gələcəyi insanı tamamilə əvəz edən maşın modelindən daha çox, insan və maşının qarşılıqlı əməkdaşlığı modelinə əsaslana bilər. Çünki insanın üstünlükləri yalnız hesablama sürəti ilə müəyyən edilmir. İnsan təcrübəsi, mənəvi mühakimə, kontekstual düşünmə, empatiya, sosial məsuliyyət və dəyər seçimi kimi xüsusiyyətlər mürəkkəb sosial qərarların qəbulunda mühüm rol oynayır.

Maşınlar isə böyük həcmdə məlumatı sürətlə emal etmək, nümunələri müəyyənləşdirmək və müxtəlif ssenariləri müqayisə etmək baxımından üstünlüklərə malikdir. Bu iki imkanın birləşdirilməsi insan-maşın əməkdaşlığının daha məhsuldar modelini yarada bilər.

Bu baxımdan gələcəyin əsas məsələsi “insan, yoxsa maşın?” qarşıdurması deyil, “insan və maşın hansı şərtlər altında birlikdə daha səmərəli fəaliyyət göstərə bilər?” sualı olacaqdır.

Süni intellekt və elmi biliklərin gələcəyi

Gələcəkdə süni intellekt elmi tədqiqat prosesinin daha aktiv iştirakçısına çevrilə bilər. Böyük məlumat massivlərinin təhlili, yeni əlaqələrin aşkarlanması, hipotezlərin ilkin formalaşdırılması, modelləşdirmə və proqnozlaşdırma kimi proseslərdə süni intellekt tədqiqatçının imkanlarını əhəmiyyətli dərəcədə genişləndirə bilər [17].

Lakin bu perspektiv elmi biliklərin məsuliyyət məsələsini də ön plana çıxarır. Süni intellektin təqdim etdiyi nəticə nə qədər mürəkkəb və inandırıcı olsa da, onun elmi dəyəri müstəqil yoxlama, metodoloji şəffaflıq və insan ekspertizası vasitəsilə müəyyən edilməlidir.

Bu səbəbdən gələcəyin elmi modelində süni intellektin insan alimləri əvəz etməsi deyil, elmi kəşf prosesində insanın epistemik imkanlarını genişləndirən tərəfdaş kimi çıxış etməsi daha məqsədəuyğun görünür.

Gələcək elmi-fəlsəfi baxış

Süni intellektin gələcək inkişafı ilə bağlı iki ifrat yanaşmadan çəkinmək lazımdır. Birinci yanaşma texnoloji determinizmdir ki, texnologiyanın inkişafını demək olar ki, qaçılmaz və cəmiyyətin bütün problemlərini həll edən qüvvə kimi təqdim edir. İkinci yanaşma isə texnoloji pessimizmdir və süni intellekti əsasən təhlükə mənbəyi kimi qiymətləndirir.

Elmi-fəlsəfi baxımdan daha əsaslandırılmış mövqe bu iki ifrat yanaşma arasında balans yaratmaqdır. Süni intellekt nə avtomatik olaraq insan rifahının təminatçısı, nə də qaçılmaz şəkildə insanlıq üçün təhlükədir. Onun nəticələri texnologiyanın özündən əlavə, insanların verdiyi qərarlardan, institusional mexanizmlərdən, hüquqi çərçivədən və etik prinsiplərdən asılıdır.

Süni intellektin elmi tədqiqatlara təsirinin konkret nümunələrindən biri protein strukturlarının proqnozlaşdırılması sahəsində AlphaFold sisteminin tətbiqidir. AlphaFold2 vasitəsilə tədqiqatçılar yüz milyonlarla məlum protein üçün struktur proqnozları əldə etmək imkanına malik olmuş və bu texnologiya bioloji elmlərdə elmi tədqiqatların sürətinə əhəmiyyətli təsir göstərmişdir. Bu nailiyyətin elmi əhəmiyyəti 2024-cü ildə *Demis Hassabis* və *John Jumperin* protein strukturunun proqnozlaşdırılması sahəsindəki işlərinə görə Kimya üzrə Nobel mükafatına layiq görülməsi ilə də təsdiqlənmişdir [18]. Qeyd edək ki, Nobel Komitəsinin öz məlumatına görə, AlphaFold2 təxminən 200 milyon müəyyən edilmiş proteinin strukturunu proqnozlaşdırmaq imkanına malikdir və 190 ölkədən iki milyondan çox istifadəçi tərəfindən istifadə olunmuşdur.

Nəticə

Tədqiqat göstərir ki, süni intellekt XXI əsrin əsas texnoloji və sosial kəşflərindən biri olaraq, fəlsəfi və etik müzakirələrə səbəb olan mürəkkəb bir fenomen olaraq qalır. Onun inkişafına yalnız texnoloji tərəqqinin təzahürü kimi deyil, həm də insan idrakını, sosial münasibətləri və institusional strukturları dəyişdirən fundamental dəyişiklik prosesi kimi baxılmalıdır. Bu kontekstdə süni intellektin mahiyyəti

informasiya emalı və avtomatlaşdırmadan daha genişdir: o, sistemli təsir göstərir, bilik istehsalını, qərar qəbuletmə mexanizmlərini və sosial güc münasibətlərinin balansını dəyişdirir.

Tədqiqatın nəticələri həmçinin göstərir ki, süni intellektin tarixi inkişafı təkcə ardıcıl texnoloji innovasiya mərhələləri ilə deyil, həm də onun fəlsəfi şərhlərinin təkamülü ilə müşayiət olunub. İlk mərhələlərində əsasən hesablama və məntiqi əməliyyatları avtomatlaşdırmaq vasitəsi kimi qəbul edilsə də, bu gün o, idrak proseslərini modelləşdirmək, insan düşüncəsini simulyasiya etmək üçün bir vasitə və sosial idarəetmə sistemlərinin vacib elementi kimi qəbul edilir. Bu transformasiya süni intellektin texniki vasitə statusunu aşdığını və sosial institutlara əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərə bilən strateji bir resursa çevrildiyini göstərir. Bu tədqiqat süni intellektin cəmiyyətə təsirinin ikili təbiətini təsdiqləyir. Bir tərəfdən, bu texnologiyalar istehsalın səmərəliliyinin artmasına, xidmət keyfiyyətinin yaxşılaşdırılmasına, səhiyyə və təhsil sistemlərinin modernləşdirilməsinə, idarəetmənin təkmilləşdirilməsinə və innovativ iqtisadi modellərin inkişafına töhfə verir. Digər tərəfdən, onların yayılması əmək bazarında struktur dəyişiklikləri, işsizliyin artması riski, sosial bərabərsizliyin artması, informasiya təhlükəsizliyinə təhdidlər və etik məsuliyyətin mürəkkəb məsələləri də daxil olmaqla, ciddi çətinliklərlə müşayiət olunur. Tədqiqatda müəyyən edilən əsas məsələlərdən biri texnoloji inkişafın sürətli tempi ilə sosial və tənzimləyici tənzimləmə qabiliyyəti arasındakı uyğunsuzluqdur. Texnoloji dəyişiklik çox vaxt cəmiyyətin uyğunlaşma qabiliyyətini üstələyir və bu da səmərəsiz idarəetmə mexanizmlərinə və nəticədə risklərin artmasına səbəb olur. Bu hal süni intellektin təkcə texniki səviyyədə deyil, həm də daha geniş etik, hüquqi və institusional kontekstdə tənzimlənməsinin zəruriliyini vurğulayır.

Son olaraq qeyd olunmalıdır ki, süni intellektin daha da inkişafı insan fəaliyyətinin tamamilə dəyişdirilməsi ilə deyil, davamlı insan-maşın qarşılıqlı əlaqəsi modelinin inkişafı ilə əlaqələndirilir. Bu baxımdan, əsas məqsəd texnoloji tərəqqini məhdudlaşdırmaq deyil, onun məsuliyyətli və sosial yönümlü idarə olunmasını təmin etməkdir. Etik standartların inkişafı, hüquqi tənzimləmə mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi, əhali arasında rəqəmsal savadlılıq səviyyəsinin artırılması və insan kapitalının yeni texnoloji reallıqlara uyğunlaşdırılması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Beləliklə, müasir dövrdə süni intellekt güclü transformativ qüvvə kimi ortaya çıxır və eyni zamanda əhəmiyyətli imkanlar və yeni risklər yaradır. Onun sosial sistemlərə təsirinin effektiv qiymətləndirilməsi və səriştəli idarə olunması cəmiyyətin sabitliyinin, təhlükəsizliyinin və davamlı inkişafının təmin edilməsi üçün vacib şərtə çevrilir. Nəticə etibarilə, süni intellektin inkişafına təkcə texnoloji bir problem kimi deyil, həm də mürəkkəb sosial-fəlsəfi və strateji bir vəzifə kimi baxılmalıdır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Jabrayilov, M. (2023). Advancement of Humanity from Technological Imperialism to the Stage of Technical Singularity. Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi, 10 (2), 193-205.

2. Mustafayev, M. (2024). Süni intellekt bazarının inkişafı tendensiyalarının təhlili. In International conference on the topic of information technology trends dedicated to the 101 st. pp. 221–229. Azerbaijan State Oil and Industry University.

3. Pirim, H. (2006). Yapay zekâ. Journal of Yaşar University, 1(1), 81–93.

4. Turing, A.M. (2009). Computing machinery and intelligence. In R. Epstein, G. Roberts, G. Beber (Eds.), Parsing the Turing test (pp. 23–65). Springer.

5. Searle, J.R. (1980). Minds, brains, and programs. Behavioral and Brain Sciences, 3(3), 417–457.

6. Cheung, C.W., Tsang, I.T., Wong, K.H. (2017). Robot avatar: A virtual tourism robot for people with disabilities. International Journal of Computer Theory and Engineering, 9(3), 229–233.

7. Aydın, İ.H., Değirmenci, C.H. (2018). Yapay zekâ. Girdap Yayınları.

8. https://turkiye.ai/wp-content/uploads/2020/05/06.2016-Dijital20-Raporu-2016-1.pdf

9. Sivrikaya, E.Z. (2019). Sophia kişi midir? Marmara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Hukuk Araştırmaları Dergisi, 25(2), 1253–1263.

10. https://www.bbc.com/news/newsbeat-42122742

11. https://www.milliyet.com.tr/teknoloji/facebook-kendi-aralarinda-garip-bir- dilde-iletisim-kuran-botlari-susturdu-2494781

12. https://haberpop.com/insanligi-yok-edecek-akilli-robot-sophia-uretildi/

13. https://www.milliyet.com.tr/teknoloji/facebook-kendi-aralarinda-garip-bir- dilde-iletisim-kuran-botlari-susturdu-2494781

14. Məmmədzadə, İ.R. (2022). Müasir fəlsəfə və elmi idrakın epistemologiya problemləri. Müasir fəlsəfə, süni intellekt və qeyri-səlis məntiq (s. 22). Bakı: Elm və Təhsil.

15. Abasov, Ə., Abbas, M. (2022). Müasir epistemologiyanın məntiq-metodoloji əsasları. Bakı: Elm və Təhsil.

16. Seini, A. B., Adam, I. O., & Preko, M. (2026). Human-AI collaboration in information systems research: A systematic literature review and future research directions. Human-Intelligent Systems Integration. https://doi.org/10.1007/s42454-026-00100-7

17. Clark, E., & Khosrowi, D. (2022). Decentring the discoverer: How AI helps us rethink scientific discovery. Synthese, 200, 463. https://doi.org/10.1007/s11229-022-03902-9

18. https://www.nobelprize.org/prizes/chemistry/2024/press-release/b/?utm_source=chatgpt.com

Rəyçi: f.f.d., dos. Məhəmməd Cəbrayılov

UOT 101.1
https://doi.org/10.30546/ifs.2026.2.47.1046

SOSİAL VƏ PEDAQOJİ TƏHSİLİN TRANSFORMASİYASININ ANTROPOLOJİ ƏSASLARI

Polad Mədədov
pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Azərbaycan Dövlət Pedaqoli Universiteti, **Azərbaycan**
poladmededov@gmail.com
https://orcid.org 0000–0001–6549–6831

Nizami Quliyev
riyaziyyat üzrə fəlsəfə doktoru
Azərbaycan Dövlət Pedaqoli Universiteti, **Azərbaycan**
nizamiguliyev8@gmail.com
https://orcid.org/0000–0001–6549–6831

Xülasə. Məqalədə cəmiyyətin inkişafı üçün sosial-mədəni potensial kimi, antropoloji prinsiplərə əsaslanan müasir humanitar təhsilin transformasiyasının nəzəri və metodoloji təhlili verilir. Sosial və humanitar təhsil fəlsəfi və antropoloji əsaslara malik sosial-mədəni layihənin məkanı kimi təqdim olunur. Həmçinin sosial iş fərdin və cəmiyyətin rifahına nail olmaq və bunun üçün əlverişli şərait yaratmaq məqsədilə onun sosiallaşmasının təşviqinə yönəlmiş cəmiyyətin sosial fəaliyyətinin bir növü kimi nəzərdən keçirilir.

Açar sözlər: təhsildə fəlsəfi və antropoloji layihə, təhsil məkanı, metodologiya, peşəkar səriştə.

ANTHROPOLOGİCAL FOUNDATİONS OF THE TRANSFORMATİON OF SOCİAL AND PEDAGOGİCAL EDUCATİON

Polad Madadov, Nizami Guliyev

Abstract. The article provides a theoretical and methodological analysis of the transformation of modern humanitarian education based on anthropological principles which are regarded, as a socio-cultural potential for the development of society. Social and humanitarian education is presented as a space for a socio-cultural project with philosophical and anthropological foundations. The main goals of social and pedagogical education are formulated as achievable through the consideration of two types of laws: existential and cultural-historical aspects are analyzed. Social work is also considered a form of social activity aimed at promoting the socialization of individual and society, ensuring their well-being and creating favorable conditions for their development.

Keywords: philosophical and anthropological project in education, educational space, methodology, professional competence.

АНТРОПОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ТРАНСФОРМАЦИИ СОЦИАЛЬНО-ПЕДАГОГИЧЕСКОГО ОБРАЗОВАНИЯ

Полад Мададов, Низами Гулиев

Резюме. В статье представлен теоретико-методологический анализ трансформации современного гуманитарного образования на основе антропологических принципов как социо-культурного потенциала развития общества. Социально-гуманитарное образование рассматривается как пространство для реализации социокультурного проекта с философскими и антропологическими основами. Сформулированы основные цели социально-педагогического образования, достижимые при соблюдении двух типов закономерностей - экзистенциальных и культурно-исторических. Также рассматривается социальная работа как вид общественной деятельности, направленной на содействие социализации личности и общества в целях достижения их благополучия и создания благоприятных для этого условий.

Ключевые слова: философско-антропологический проект в образовании, образовательное пространство, методология, профессиональная компетентность

Sivilizasiya inkişafının iki növü arasında dönüş nöqtəsində dayanan bəşəriyyət qaçılmaz olaraq fərdlərin dinamik şəkildə dəyişən mövcudluq şəraitinə tam daxil olmasını asanlaşdıran sosial-mədəni mexanizmlərin seçimi ilə üzləşir. Bu, sosial və humanitar düşüncənin təhsil problemlərinə davamlı marağını izah edir. Hazırki formasında əsasən məhsuldar potensialı əvəz etməyə yönəlmiş reproduktiv, sosiallaşdırıcı fəaliyyət kimi formalaşan təhsil, getdikcə fərdi və kollektiv kimliyin humanist idealının itirilməsi ilə qismən fərdin yetərliliyinə yönəlmiş sənaye cəmiyyətinin əlavəsinə çevrilir.

Cəmiyyətin təhsil sahəsindəki bu vəziyyət, postmodernizmin nümayəndələri tərəfindən daha sərt şəkildə "insanın ölümü" kimi xarakterizə edilən antropoloji böhran haqqında məşhur tezisi təsdiqləyir və bu, vahid bir insan, hərtərəfli və ahəngdar inkişaf etmiş bir şəxsiyyət ideyasını müdafiə edən humanist fəlsəfənin uğursuzluğundan danışmağa əsas verir.

Müasir cəmiyyətdə təhsilin hazırki vəziyyətini qeyd edən bir çox tədqiqatçılar poliparadiqmatik təhsil reallığının yaranmasına səbəb olan təhsil konsepsiyalarının plüralizminə işarə edirlər. Müəyyən bir mərhələdə inkişaf potensialı təminatı olsa da, bu vəziyyət sosial ingibitor kimi çıxış etməyə başlayır, innovativ potensialın zəruri kritik kütləsini dağıdır və çox ehtiyac duyulan transformasiya impulsuna əhəmiyyətli dərəcədə maneə törədir. Cəmiyyətin uzunmüddətli inkişaf ehtiyacları ilə təhsildə onları ödəmək qabiliyyəti arasındakı artan ziddiyyətləri ahəngdar şəkildə həll edə bilən substantiv bir model müəyyən etmək zərurəti aktuallaşır.

Bu baxımdan, sosial və mədəni mərkəzçiliyin çatışmazlıqlarını aradan qaldıran və bu yanaşmaların üstünlüklərini sintez edən müasir antropoloji paradiqma təhsil fəaliyyətinin pedaqoji əsaslarını dəyişdirmək üçün əsas kimi getdikcə daha cəlbedici hala gəlir. Bu, peşə təhsilinin əsas məqsədini sərişẗəli, məsuliyyətli, peşəsində peşəkar və əlaqəli sahələri yaxşı bilən, dünya səviyyəsində öz ixtisası üzrə effektiv işləməyə qadir olan və davamlı peşəkar inkişafa, sosial və peşəkar mobilliyə hazır olan ixtisaslı və rəqabətədavamlı işçilərin hazırlanması kimi müəyyən olunan "Təhsilin Modernləşdirilməsi Konsepsiyası"nın tələblərinə tam uyğundur.

Müasir antropoloji paradiqma bir tərəfdən elm və təhsil, digər tərəfdən isə elm və mədəniyyət arasındakı qarşılıqlı əlaqədə mövcud olan boşluqları aradan qaldırmağa qadirdir.

Təhsil fəaliyyətinin təşkili üçün əsasların yenidən müəyyən edilməsi ilk növbədə pedaqoji elm və müəllim hazırlığı sahəsinə təsir göstərir. Bu sahə təkcə prioritet deyil, həm də innovasiya və transformativ dəyişikliklərin dinamikasında üstün olan bir sahəyə çevrilməlidir və çevrilə bilər, çünki o, prinsipcə yeni peşəkar və pedaqoji mədəniyyətin formalaşması üçün tətikləyici amildir. Eyni zamanda, sosial münasibətlər sahəsində mütəxəssis hazırlığının keyfiyyətcə yaxşılaşmasının xüsusi əhəmiyyətini qeyd etmək lazımdır.

Sosial pedaqoq institutunun tətbiqi cəmiyyətdə sosial pedaqogika üzrə yüksək ixtisaslı mütəxəssislərin hazırlanmasına olan təcili ehtiyacı nümayiş etdirir. Peşəkar sosial pedaqoji fəaliyyətin qısa dövrü ərzində təkcə sosial təhsil nəzəriyyəsi və təcrübəsinin inkişafına deyil, həm də sosial mütəxəssislərin şəxsiyyətinə, peşəkar iş hazırlığına, peşəkar əhəmiyyətli keyfiyyətlərinə və pedaqoji mədəniyyət səviyyələrinə maraq artmışdır.

Bununla yanaşı, sosial müəllimlərin peşəkar hazırlığı ilə bağlı çoxsaylı tədqiqatlar əsasən təhsilin mövzu və texnoloji aspektlərinə yönəlmişdir. Hal-hazırda təhsil fəlsəfəsindəki mövcud problemlər pedaqoji prosesin antropologiyalaşdırılması kontekstində cəmiyyətin müasir tələblərinə cavab verən akmeoloji yönümlü mütəxəssis olan yeni sosial müəllimin peşəkar inkişafı üçün şərait yaradır.

Müasir müəllim təhsili problemlərinin effektiv həlli fəlsəfi əsasları, yəni təhsildə iştirak edənlərin fərdi və sosial xüsusiyyətlərini, ehtiyaclarını, qabiliyyətlərini və mənəvi potensialını aşkar edə bilən təhsil fəaliyyətinin antropoloji sintezi üçün ontoloji, epistemoloji və ideoloji ilkin şərtləri nəzərə almadan mümkün deyil.

Bütün bunlar, ilk növbədə müxtəlif humanitar fənlərdən və hər şeydən əvvəl, bəşəriyyətin ən ümumi elmi olan fəlsəfi antropologiyadan antropoloji bilikləri inteqrasiya edən və şərh edən pedaqoji antropologiya daxilində transformativ potensialın nəzəri şəkildə başa düşülməsinə ehtiyac olduğunu əhəmiyyətli dərəcədə vurğulayır.

Beləliklə, təhsilin inkişafının sosial-mədəni ehtiyacları tədqiq olunan problemin qeyri-kafi inkişaf səviyyəsi və eyni zamanda sosial fəlsəfə, fəlsəfi və pedaqoji antropologiya, akmeologiya və psixopedaqogikada müəyyən elmi ilkin şərtlərin olmasının aktuallığını müəyyən edir.

Təhsil, praktiki diqqət mərkəzində, cəmiyyətin inkişafı üçün sosial-mədəni potensial rolunu yerinə yetirən aparıcı sosial alətə çevrilməlidir. Keçmişin sosial vəziyyəti təhsildə fəlsəfi-antropoloji layihənin

yaradıcı inkişafına kömək edə bilmədi. Eyni zamanda, fəlsəfi və psixoloji-pedaqoji antropologiyanın ideoloji zənginliyini bir sıra fundamental prinsiplər təşkil edir:

1. İnsan özünü təmin edir, özünə dəyər verir və özünü öz “mən”inin müxtəlifliyində dərk edə bilir;
2. İnsan mənlikdir, fərd isə elmin həddi, lakin varlığın başlanğıc nöqtəsidir;
3. Şəxsi sosial müəyyən edir, lakin azad seçimlə əvvəlcədən müəyyən edilir;
4. Şəxsi insan daxilən ayrılmaz və fərdidir;
5. Bütöv şəxsiyyətin formalaşmasına insani dəyərlər dünyasına giriş yolu ilə nail olunur;
6. Dialoji anlaşmaya əsaslanır;
7. Təhsilin son, məzmunlu ilkin şərti dialoq iştirakçılarının mövqelərinin subyektivləşdirilməsidir ki, bu da özünün inkişafına səbəb olur;
8. Mənliyi dərk etməyin ən dərin şərtləri dəyərlər, məqsəd və mənalardır;
9. Formalaşma hərəkatında öz müqəddəratını sosial və ekzistensial təyinetmə prioritetdir;
10. Psixoloji dəstək təhsil subyektinin neqativ yadlaşmadan çıxması üçün zəruri məkan yaradır, seçim imkanı verir, cəmiyyətdə mövcud inkişafın və həyatın problemlərinin müstəqil şəkildə aradan qaldırılmasına köməklik göstərir.

Antropoloji elmi diskursun episentrində təhsilin özünütəsdiqinin real şəraitində real insan dayanır. Bu prosesin refleksiv şəkildə mənimsənilməsi metodu metodoloji holizm və sinergizmdir, insan varlığının bütün varlıq rejimlərində (psixosomatik, sosial, mədəni).

Təhsil məkanı özünü tanımaq, özünü kəşf etmək və özünü aşkar etmək yolu ilə "mən"in inkişafına təkan vermək üçün nəzərdə tutulmuşdur. Sosiologiyada “mən” funksional-rol tərəfliliyinin, “sosial kimliyin” daşıyıcısıdır. Psixologiyada "Mən" müxtəlif modların daşıyıcısıdır: retrospektiv mənlik, faktiki mənlik, ideal mənlik və əks etdirən mənlik. Antropologiyada "Mən" subyektiv olaraq vahid unikal varlıqdır, özünə eyni mənlikdir. O, yalnız “başqasına” gedən yolda, “mən”lə “mən olmayan”ın qarşılıqlı əlaqəsi prosesində aşkarlanır.

Beləliklə, peşəkar pedaqoji təhsildə subyekt potensialının formalaşması aşağıdakı şərtlərlə təmin edilə bilər: diaqnostik monitorinqin humanist təşkili, pedaqoji prosesin monosubyektdən çoxsubyektli paradiqmaya yenidən yönəldilməsi, təhsil prosesinin məntiqinin hər bir təhsil subyektinin fərdi inkişaf məntiqi ilə üst-üstə düşməsi, qarşılıqlı əlaqənin dialoq xarakteri, anlaşma münasibətlərinin qurulması, bilik və texnologiyanın fənlərarası inteqrasiyası, təhsilin bütün mərhələlərində psixoloji və pedaqoji dəstəyin və fərdi dəstəyin təmin edilməsi.

Gələcək sosial sahə mütəxəssisinin təhsilin əsl subyektinə çevrilməsi üçün onun daim fərdi və şəxsi yaradıcılıq təcrübəsi ilə zənginləşməsi, özünüdərk, özünügerçəkləşdirmə, özünüinkişaf etdirmədə və sosial sahədə və fərdi akme-fəaliyyətdə şəxsi və peşəkar potensialın təkmilləşdirilməsi mexanizmlərinin formalaşdırılması lazımdır.

Antropoloji yanaşmanın dirçəlişini zəruri edən yeni bir mərhələ, ümumilikdə cəmiyyətdə və xüsusən də təhsildə köklü dəyişikliklərə ehtiyacın 1980-ci illərin ikinci yarısında ortaya çıxan güclü sosial-pedaqoji hərəkatın öz ifadəsini tapması ilə ortaya çıxdı. Bu hərəkat tərəfindən gerçəkləşdirilən pedaqoji konsepsiyanın əsasını təhsil və təlimin əsas ideyası, məqsədi və vasitəsini özündə ehtiva edən əməkdaşlıq təşkil edirdi. Bu "əməkdaşlıq pedaqogikası"nın əsasında isə tələbələrlə yeni münasibətlər təşkili, təhsilə məcburiyyət tətbiqinin aradan qaldırılması və onların mövzunu mənimsəməyə yönəlmiş birgə işə və yaradıcı qarşılıqlı əlaqəyə cəlb edilməsi dururdu. Bu "əməkdaşlıq pedaqogikası"nın ən vacib elementlərindən biri tələbəyə fərdi yanaşma idi. Uşağa yönəlmiş "əməkdaşlıq pedaqogikası" ideyası uşağın öyrənilməsini nəzərdə tuturdu və pedaqoji antropologiyanın dirçəlişinə doğru ilk addım idi.

Pedaqoji antropologiya müzakirə mövzusuna çevrilmişdir: bir tərəfdən, insanın təhsil və təlim baxımından müxtəlif bilikləri ümumiləşdirən, insanın təhsilverən və öyrənən kimi vahid və sistemli bir anlayışını təmin etmək üçün hazırlanmış müstəqil pedaqogika sahəsinə ehtiyac kontekstində; digər tərəfdən, nəzəri-pedaqoji, fəlsəfi-antropoloji və humanist biliklərin sintezinə əsaslanan Qərbi Avropa humanitar elmləri tədqiqatlarında xüsusi bir istiqamətin tədqiqi kontekstində.

Nəticə etibarilə, pedaqoji antropologiyaya artan maraq, humanitar elmlərdə bu günə qədər toplanmış biliklər vahid nəzəri konstruksiyaya bağlanmadığı və buna görə də sanki təkbaşına mövcud olduğu, faktiki təhsil prosesində nəzərə alınmadığı, fərdi mərkəzli yeni təhsil paradiqmasını inkişaf etdirmək zərurətindən irəli gəlir.

Bu baxımdan, təhsilin paradiqmatik transformasiyası ilə irəli sürülən obyektiv tələblər toplusu, transformasiya proseslərinin dinamikası potensialı kimi, pedaqoji antropologiya prinsipləri ilə əlaqəli olaraq ətraflı təhlil edilir. Pedaqoji şərtlərin təhsil mənasının etimoloji əsasına - "imic yaradılmasına"

uyğun olaraq optimal təhsil sistemi qurmaq üçün zəruri və kifayət qədər sosiomədəni parametrlərə nə dərəcədə uyğun olduğu müəyyən edilir. Fərdin sosiallaşması və fərdiləşməsi (ünsiyyət və təcrid) arasındakı ziddiyyətin həllinin xüsusi təşkil olunmuş forması kimi təhsil məkanının yaradılması zərurəti barədə mövqe əsaslandırılır və antropo-akmeoloji yanaşmaya əsaslanaraq bu qarşılıqlı təsirli proseslərin mexanizmlərinin dolayı pedaqoji idarə olunması üçün imkan yaradır.

Bu əsasda antropoloji-akmeoloji yanaşma konsepsiyası ilə daha tam uyğunlaşan real həyatın hadisəliliyinə əsaslanan təhsil məkanının məhdudiyyətlərini aradan qaldırmaq ideyası irəli sürülür. Məsələ burasındadır ki, insanın dünya ilə qarşılıqlı təsiri mədəniyyət vasitəsilə həyata keçirilir və bu da mədəni cəhətdən uyğun, yəni mədəni və təhsil baxımından vacib olan bir təhsil məkanının təşkilini zəruri edir. Belə bir halda, müəyyən bir mədəni vəziyyətin substantiv mahiyyəti xüsusi təşkil olunmuş bir məkanda təkrarlanır, struktur və substantiv forma verilir. Məhz bu mahiyyət mədəni potensialın təhsil fəaliyyətinin dinamikasına çevrilməsini asanlaşdırır, təhsil prosesi mədəniyyətin sosiokodunun açarı kimi idrak və transformasiya üsuluna yiyələnmək imkanı təqdim edir (və zəruriliyini nəzərdə tutur).

Pedaqoji təhsilin təşkilinə vahid yanaşma inteqrativ pedaqogikanın ümumi məqsədlərinin müəyyən edilməsi kontekstində nəzərdən keçirilir. Bu sistem, təhsilin subyektləri kimi fərdlərin inkişaf etdirilməsi, yeni sosiomədəni şəraitdə özünüdərk və özünüinkişaf, özünütəkmilləşdirmə və özünüreallaşdırma ehtiyacları və qabiliyyətləri üçün bir sistem kimi başa düşülür. Bu sistem həmçinin fərdlərə özlərini ekosistemin və cəmiyyətin bir hissəsi kimi hiss etməyə, ətraf dünya ilə əlaqələrini, məsuliyyətlərini, təbiət və cəmiyyət qanunlarına uyğun yaşamaq ehtiyaclarını anlamağa imkan verən yeni ekosentrik dünyagörüşü formalaşdırır. Bu problemlərin həllində aparıcı rol universal, fəlsəfi prinsiplərə və məntiqi əsaslara əsaslanan pedaqoji təhsilin metodoloji inkişafına aiddir.

Universallıq və ekzistensial bütövlük bu gün didaktika və fərdin ətraf aləmi vahid şəkildə qavraya bilməməsi ilə ziddiyyət təşkil edir. Təhsilin vahidliyinin bərpasının təcililiyi bütün humanitar fənlərin sintezinə, təbiətin, cəmiyyətin, bəşəriyyətin və insan varlığının mənasının fəlsəfi cəhətdən ümumiləşdirilmiş anlayışına əsaslanan bilik konsepsiyasına meyil yaratmışdır. Təhsilə vahid yanaşmanın özü tamamlayıcılıq prinsipini nəzərdə tutur. Bu prinsipə əsasən, fərqli baxışlar, konsepsiyalar, yanaşmalar və paradiqmalar bir-biri ilə ziddiyyət təşkil etmir, əksinə, bir-birini tamamlayır və bütövün müxtəlif aspektlərini ortaya qoyur. İnsanla insan arasında ünsiyyət həqiqətin və universallığın birinci prinsipi və meyarıdır.

Buna görə də təhsil məkanı insani ölçülü məkandır; o, insanın dünyadakı mənaları, hissləri, dəyərləri, məqsədi və çağırışının əbədi ekzistensial problemlərini həll edir. Nəticə etibarilə, təhsil məqsədləri hermenevtik anlayışa tabe olan insanın dəyər-semantik, mənəvi mahiyyətinə müraciət etməlidir. Tədris prosesinin dəyərə əsaslanan xarakterini vurğulamaq, ona məna, ekzistensial məsələlər və ümumbəşəri mədəniyyət sualları aşılamaq sosial və humanitar təhsilin əsas məqsədləridir və buna yalnız iki növ qanuna: ekzistensial və mədəni-tarixi qanunlara riayət etməklə nail olmaq mümkündür. Bu qanunlar insana təsir göstərməyə, onu dəyişdirməyə və məqsədyönlü şəkildə ruhlandırmağa imkan verir, sosial və ekzistensial öz müqəddəratını təyin etməyə, peşəkar və şəxsi inkişafa kömək edir.

Problem metodoloji özünüdərkin sistemli inkişafı üçün sosial və humanitar təhsil üçün proaktiv metodologiyanın hazırlanmasından irəli gəlir. Fikrimizcə, sosial və humanitar təhsilin konseptual əsaslarının transformasiyasına dair fəlsəfi və antropoloji mülahizə vaxtında və aktualdır.

Son illərdə aparılan çoxsaylı tədqiqatlarda qabaqcıl informasiya mexanizmləri, qabaqcıl kollektiv intellekt məsələsinə xüsusi diqqət yetirilmişdir [9]. Fəlsəfi antropologiya və fenomenologiya məntiqində kollektiv intellekt və informasiya mexanizmləri bunun törəmələri kimi qəbul edilir.

Cəmiyyətimizin uğurlu inkişafı o zaman təhsilin mütərəqqi xarakteri ilə bağlıdır ki, biz müstəqil inkişafa qadir olan insanlar hazırlayaq. Buna görə də indi ən yüksək peşəkar və şəxsi zirvələrə çatmaq əzmində olan fərdlərdə fəal və yaradıcı münasibətin formalaşdırılması hər zamankından daha çox aktuallaşıb. Başqa sözlə, müasir peşəkar mütəxəssis səriştəli, təşəbbüskar, müstəqil, tolerant olmaqla bərabər, akmeoloji yönümlü və inkişaf etmiş metodoloji özünüdərkə sahib olmalıdır.

XXI əsrdə sosial-mədəni kontekstdə sosial və pedaqoji təhsil müxtəlif aspektlərdə nəzərdən keçirilə bilər:

1) təhsilin texnokratik paradiqmasından humanitar paradiqmaya keçid tendensiyasını qeyd edən Boloniya prosesinə uyğun olaraq, Avropa ölkələrində təhsil proseslərinin inteqrasiyası baxımından;

2) dəyişən cəmiyyətdə insanın uyğunlaşması, sosiallaşması və identifikasiyası kontekstində.

Bununla əlaqədar olaraq, sosial və pedaqoji təhsilin bütün əlaqələrini hər bir təhsil subyekti tərəfindən cəmiyyətdə uyğunlaşma və təcrid üçün effektiv fərdi strategiyaların inkişafı üçün şərait

yaratmağa, sosial, şəxsi və peşəkar məhsuldar aspektləri və özünü həyata keçirmə və peşəkar səriştənin inkişaf etdirilməsi üsullarını müəyyən etməyə yönəldilməsi problemi aktuallaşır.

Nəzərov M.H. “Təhsil fəlsəfəsi” adlı dərs vəsaitində göstərir ki, “dəyər şüuru müasir dövrdə dünyagörüşün aparıcı forması olan peşəkar səriştənin özəyidir və o, ətraf aləmə (təbiət, mədəniyyət, cəmiyyət və özünə) qarşı emosional dəyərə əsaslanan münasibəti ifadə edir. Peşəkar səriştə insan fəaliyyətinin müəyyən bir sahəsində hazırda məlum olan mədəniyyət modellərinin bütün dəstini mütəxəssisin mənimsəməsini ideal şəkildə nəzərdə tutan tənzimləyici təhsil dəyəridir" [5].

Peşəkar səriştə aşağıdakıları əhatə edir:

- bir tərəfdən, insanın özünü peşəkar mütəxəssis kimi dərk etmək məqsədilə ümumi mədəni dəyərlər aləminə daxil edilməsi, yəni dar bir peşəkar məkandan insanın geniş mədəniyyət məkanına daxil olması;

- digər tərəfdən, peşə təhsilinin humanistləşdirilməsi, liberallaşdırılması və antropolojiləşdirilməsi.

Bu mövzu insanlığın inkişafının sosial-mədəni kontekstdə dərk edilməsi üçün humanitar elmlərin xüsusiyyətlərinin araşdırılmasını zəruri edir. Əgər təhsilin antropolojiləşdirilməsi onu mədəni kontekstə qaytarmağın yollarından biri kimi nəzərdən keçirilirsə, o zaman ali təhsildə pedaqoji prosesin təşkili və həyata keçirilməsində yeni metodoloji yanaşmaların işlənib hazırlanması tələb olunur.

Sosiomədəni reallığın dərk edilməsi üsullarının unikallığını üzə çıxaran, mənəvi təhsilin predmetində unikal olan hər şeyin nəzəri idrak mexanizmi məsələsinə toxunan fəlsəfə onu təbiət elmlərinə xas olan “izah” kateqoriyasından fərqləndirərək, “anlayış” kateqoriyasını təqdim edir.

Bu gün peşəkar kadrların hazırlandığı müasir təhsil standartları universitet təhsilinin məzmununu onun humanistləşdirilməsi və humanitarlaşdırılması baxımından yeniləşdirməyə çalışır. Universitet təhsili tələbələrin peşəkar inkişafının mənbəyi olan aksioloji, kommunikativ və yaradıcı potensialını nəzərə almır. Şagirdlərin özünüdərketmə və özünütəkmilləşdirmə qabiliyyətlərinin inkişafına yönəlmiş peşəkar özünütəhsilə də kifayət qədər diqqət yetirilmir.

Sinergetika, pedaqogika və psixologiya ilə birlikdə son vaxtlar sürətlə inkişaf edən akmeologiya müəllimlər üçün peşəkar təhsilin diqqətini əhəmiyyətli dərəcədə dəyişdirir. Akmeologiya fənlərarası insan tədqiqatlarının yeni sahəsidir və o, optimal peşəkar performansın akme əsaslı formaları kimi, peşəkarlıq və yaradıcılığın inkişaf nümunələrini, texnologiyalarını öyrənən inteqrativ və hərtərəfli bir elmdir.

Sosial pedaqoqların peşəkar hazırlığı üçün antropoloji-akmeoloji modelin sistemli dizaynı göstərdi ki, gələcək mütəxəssislərin subyektiv inkişafı konsepsiyası akmeoloji, antroposentrik, sistemli, mövqeli-rol, fərdi-refektiv inkişaf komponentini əhatə edən vahid yanaşmaya əsaslanarsa, tələbələrin peşəkar səriştəsinin inkişafı müəyyən dərəcədə təsirli olacaqdır. Bütöv insan varlığının ideal forması struktur səviyyələrin: cəmiyyət, qruplar, icmalar və fərdin bir-birini tamamlayan birliyi kimi mövcud olan sosial-antropoloji bütövlükdür.

Baxılan yanaşmanın əsas metodoloji prinsipləri aşağıdakılardır: o, humanist fəlsəfənin, fəlsəfi və psixoloji-pedaqoji antropologiyanın, aksiologiyanın, akmeologiyanın, holizm nəzəriyyəsinin, mədəniyyətlərin dialoqunun ideoloji prinsiplərinə əsaslanır;

- onun predmeti təhsil subyektlərinin real hadisəsidir; vasitə və mexanizmlər insanın özünütanıma qabiliyyətidir: özünütəhsil, özünüinkişaf etdirmə, özünütəkmilləşdirmə;

- təsvir olunan yanaşma kontekstində tədris prosesinin metodları dərketmə metodologiyasından irəli gəlir (anlamaq, qəbul etmək, kömək etmək, dəstəkləmək, xəbərdarlıq etmək);

- dialoqun başvermə yolu kimi, özünü və başqalarını anlamaq bacarığı (empatiya).

Subyektiv inkişaf konsepsiyasının əsas kateqoriyası “dəstəkləyici münasibətlər” anlayışıdır. Təhsil münasibətlərinin məqsədi şagirdlərin daxili aləmlərinin çevrilməsi, yəni onların subyektivliyinin aşılmasıdır. Psixoloji və pedaqoji dəstəyin əsas vasitəsi dəyərə əsaslanan inkişafa yönəlmiş dialoq ünsiyyətidir.

Akmeoloji yanaşma tədqiqatımız üçün fundamental metodoloji əhəmiyyət kəsb edir. Akmeoloji modelə görə (B.G. Ananyev və başqaları), peşəkar inkişaf bir-biri ilə əlaqəli iki altsistemin vəhdətini təmsil edir: fəaliyyətin peşəkarlaşması və fərdin peşəkarlaşması. Bu yanaşmanın həyata keçirilməsi fərdin şəxsi ehtiyatlarının aşkar edilməsinə və aktivləşdirilməsinə, sosial-pedaqoji fəaliyyətin səmərəliliyinin təmin edilməsinə və ən yüksək peşəkarlıq səviyyəsinə nail olunmasına imkan verir. Sosial təhsil sahəsində mütəxəssislərin peşəkar hazırlığının akmeoloji aspekti şəxsiyyətə onun ümumi mahiyyətini mənimsəmək üçün bir vasitə, alət, yəni tam özünühəyata keçirmə, sonsuz özünüinkişaf etdirmə və öz potensialının zirvəsinə çatma vasitəsi kimi baxmaqdan ibarətdir.

Peşəkar kimi sosial pedaqoq müştərinin şəxsiyyətini bütünlükdə – onun bütövlüyünü, ziddiyyətlərini və fərdiliyini dərk etməlidir. Antroposentrik model nöqteyi-nəzərindən insanın mahiyyəti

fərdin aktiv fəaliyyəti nəticəsində dəyişən, ətraf aləmlə eyni vaxtda inkişaf edən və dəyişən açıq sistem kimi başa düşülür. Peşə hazırlığının mahiyyəti bu anlayışla əlaqədar olaraq nəzərdən keçirilir: fərdin özünü inkişaf etdirməsi, peşəkar və mənəvi yüksəlişi, özünü təkmilləşdirməsi üçün mümkün qədər rahat və əlverişli optimal şəraitin yaradılması.

Sosial pedaqoqun peşəkar və şəxsi inkişafı sistemli və vahid yanaşmaya əsaslanmalıdır ki, bu da fəaliyyət subyektində fərdi elementlərin deyil, onun xarakterini və keyfiyyətcə unikallığını, inteqrativ əlaqələrin və onlarin spesifikliyini, funksional və şəxsi xüsusiyyətlərini müəyyən edən sistem formalaşdıran xüsusiyyətlərin müəyyənləşdirilməsini nəzərdə tutur.

Bu günə qədər təhsildə mütəxəssisin peşəkar fəaliyyətinin təhlilinə funksional yanaşma saxlanılıb. Peşəkar əməyin texnoloji strukturu və onun invariant xüsusiyyətləri haqqında ümumi anlayışı təmin etmək üçün nəzərdə tutulmuş tədqiqat mərhələlərindən biri hesab edildiyi müddətcə, bu yanaşmada etiraz edilə bilən heç bir şey yoxdur. Bununla belə, sosial pedaqoq peşəsi yalnız fərdi-şəxsi kontekstdə mənimsənilə bildiyindən, peşəkar və pedaqoji təhsilin əsas istiqaməti olmalıdır. B.G.Ananyev hesab edirdi ki, "bir şəxsin sosial davranışın və müxtəlif sosial fəaliyyətlərin subyekti kimi mövqeyi, onların öz fəaliyyətlərində rəhbər tutduqları şəxsi münasibətlər, münasibət və motivlərin, bu fəaliyyətlərin yönəldildiyi məqsəd və dəyərlərin mürəkkəb sistemini təmsil edir" [10].

Müxtəlif rolları (tərbiyəçi, köməkçi, dost, məsləhətçi, fasilitator) yerinə yetirən sosial pedaqoq humanist yönümlü mövqe nümayiş etdirməyə çağırılır.

Refleksiv-fəaliyyət modelinin həyata keçirilməsi gələcək mütəxəssislərin öz həyat fəaliyyətlərinə, özlərinə münasibətdə fəal mövqe tutmaq və öz inkişafının effektivliyini qiymətləndirmək bacarığının inkişaf etdirilməsi deməkdir.

Peşəkar təhsilə aksioloji yanaşma başqalarına, özünə və dəyərli aktiv kimi peşəkar fəaliyyətə qarşı dəyərə əsaslanan münasibətin formalaşmasına yönəlmişdir. Peşəkar mütəxəssislərin hazırlanması zamanı təhsil prosesinin iştirakçıları arasında münasibətlər psixoloji-pedaqoji dəstək və dəyərə əsaslanan münasibətlərin inkişafı əsasında qurulur. Düşüncə və mənəviyyat şəxsi mənaları və dəyər yönümlərini dəyişdirmək üçün mexanizmlərə çevrilir.

Təhsilə əsas yanaşmaların nəzəri təhlili əsasında ümumi mövqe formalaşdırmaq olar ki, sosial pedaqoqların peşə təhsili prosesi aşağıdakı prinsiplərə cavab verən vahid layihə kimi qəbul edilə bilər: humanistləşdirmə, fundamentallaşdırma, dialoqlaşma, fərdiləşmə, bütövlük, antropoloqlaşma, akmeologizasiya.

Sosial pedaqoqların peşəkar hazırlığı üçün antropoloji-akmeoloji modelin sistemli dizaynı agentlik səviyyələrinin erkən diaqnostikasını, sosial və pedaqoji fəaliyyətlərə motivasiya və dəyərə əsaslanan münasibətin inkişafını, akmeoloji mədəniyyətin inkişafını və sosial-mədəni layihə fəaliyyətlərini həyata keçirməyə hazır olmağı nəzərdə tutur. Mədəni və təhsil məkanı daxilində layihə fəaliyyətlərinin müxtəlifliyi onu sosial-mədəni layihələr üçün məkan kimi xarakterizə etməyə imkan verir. Bu nöqteyi-nəzərdən o, cəmiyyətin inkişafı üçün sosial-mədəni potensial rolunu yerinə yetirir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Mədədov P.Y., Eminov A.İ. Pedaqogika və Evriologiya, Bakı, 2014,240 s.
2.Məmmədova E.B. Sosial işin iqtisadi əsasları. Dərs vəsaiti. Bakı-2024,762s.
3. Məmmədova E.B. Sosial işin deontologiyası. Dərs vəsaiti. Bakı, ”Elm”-2025,248s.
4. Nəzərov M.H. Müasir dövrdə təhsilin sosial-mədəni problemləri. Monoqrafiya. Bakı - Mütərcim – 2018, 296 s.
5.Nəzərov M.H. Təhsil fəlsəfəsi. Bakı, 2023,- 496s
6. Nəzərov M.H. Təhsilin sosial-fəlsəfi əsasları. Monoqrafiya. Bakı, ADPU, 2023, 456s.
7. Nəzərov M.H. Sosial fəlsəfə. Dərs vəsaiti. Bakı, 2024, 652 s.
8. Ильин В.В. Философская антропология. Москва, 2006. С. 40-41.
9. Урсул А. Концепция высшего образования // Высшая школа экономики. 2006.
10. Ананьев Б.Г. Человек как объект познания. Санкт-Петербург, 2001. С.242
11. Zamanov A.E., Əliyeva H.İ. Sosial işin əsasları. Dərslik. Bakı-2015, 452s.

Rəyçi: t.e.d., prof. Eynulla Mədətli

UDC 101.1
https://doi.org/10.30546/ifs.2026.2.47.1057

FROM THE ENTROPIC MAP TO THE PRE-VERBAL TERRITORY: PSYCHOTHERAPY AS A CENTRIPETAL GNOSEOLOGICAL DECONSTRUCTION OF METADISCIPLINARY SYNTHESIS AND THE MECHANIZATION OF POIESIS

Javad Afandiyev
Candidate of Psychological Sciences
Webster University in Tashkent, **Uzbekistan**
javadafandiyev@webster.edu
https://orcid.org/0009-0003-0384-1534

Abstract. This paper develops a gnoseological critique of modern technocratic knowledge and its ways of pathologizing the human interiority through the epistemological fragmentation. Utilizing a triadic framework of consciousness, the study proposes to distinguish an alternative gnoseological strategy operating within effective psychotherapeutic paradigms: centripetal deconstruction. Furthermore, the work demonstrates how the centripetal deconstruction historically operates as a universal cross-cultural phenomenon of cognitive hygiene aimed at activating the pre-verbal center of awareness.

Keywords: centripetal deconstruction; gnoseology; somatic-phenomenological matrix; psychotherapy; consciousness; cognitive hygiene; metadisciplinarity.

ENTROPİK XƏRİTƏDƏN PRE-VERBAL ƏRAZİYƏ: PSİXOTERAPİYA ÇƏRÇİVƏSİNDƏ METADİSSİPLİNAR SİNTEZİN VƏ YARADICILIĞIN MEXANİKLƏŞMƏSİNİN MƏRKƏZƏQAÇMA QNOSEOLOJİ DEKONSTRUKSİYASI

Cavad Əfəndiyev

Xülasə. Bu məqalədə müasir texnokratik biliyin və onun epistemoloji parçalanma vasitəsilə insanın daxili aləmini (interiorluğunu) patolojiləşdirmə üsullarının qnoseoloji tənqidi etdirilir. Şüurun triadik strukturuna əsaslanan tədqiqat, radikal psixoterapevtik paradiqmalar çərçivəsində fəaliyyət göstərən alternativ bir qnoseoloji strategiya - mərkəzəqaçma (sentripetal) dekonstruksiyası təklif edir. Bundan əlavə, əsərdə mərkəzəqaçma dekonstruksiyasının tarixi baxımdan universal, mədəniyyətlərarası bir koqnitiv “gigiyenik” fenomen kimi çıxış etdiyi, verbal mərhələdən öncəki fərqindəlik mərkəzinin aktivləşdirilməsi üzərində qurulduğu nümayiş etdirilir.

Açar sözlər: mərkəzəqaçma dekonstruksiyası; qnoseologiya; somatik-fenomenoloji matris; psixoterapiya; koqnitiv gigiyena; metadissiplinarlıq.

ОТ ЭНТРОПИЙНОЙ КАРТЫ К ДОВЕРБАЛЬНОЙ ТЕРРИТОРИИ: ПСИХОТЕРАПИЯ КАК ЦЕНТРОСТРЕМИТЕЛЬНАЯ ГНОСЕОЛОГИЧЕСКАЯ ДЕКОНСТРУКЦИЯ МЕТАДИСЦИПЛИНАРНОГО СИНТЕЗА И МЕХАНИЗАЦИИ ПОЭЗИСА

Джавад Эфендиев

Резюме. В данной статье разворачивается гносеологическая критика современного технократического знания и свойственных ему способов патологизации человеческой интериорности посредством эпистемологической фрагментации. Используя триадическую структуру сознания, исследование предлагает альтернативную гносеологическую стратегию, функционирующую в рамках эффективных психотерапевтических парадигм – центростремительную деконструкцию. В работе демонстрируется, как центростремительная деконструкция исторически выступает как универсальный кросс-культурный феномен когнитивной гигиены, активирующий высшие интеллектуальные способности для обращения к довербальному уровню осознания.

Ключевые слова: центростремительная деконструкция, гносеология, соматофеноменологическая матрица, психотерапия, когнитивная гигиена, метадисциплинарность

Introduction

Across civilizations and epochs, human consciousness has consistently striven to generate frameworks of meaning capable of mapping the full, non-linear complexity of Reality. This perennial drive is not merely an intellectual luxury but a structural necessity for the psyche. Still, the sheer volume of specialized knowledge generated across countless academic disciplines has made synthesizing a cohesive understanding of reality nearly impossible for the contemporary individual. Every field – from quantum mechanics and behavioral economics to systemic sociology – operates within its own hyper-specific paradigm. Each possesses a distinct lexicon, a unique methodological framework, and its own internal criteria for truth. Since human cognition relies on drawing boundaries to perceive meaning, the hyper-proliferation of these disciplinary boundaries has fractured textual representation of our reality into isolated, almost uncommunicative domains. A non-expert attempting to navigate this landscape encounters a linguistic Babel, where terms like "uncertainty," "value," "energy," or "system" hold entirely different, often conflicting meanings depending on the department.

However, this translation comes at a steep epistemological cost. By flattening the inherent complexity and precision of the source material, populist discourse replaces actual scientific literacy with a superficial, commodified vocabulary. Because these popular concepts are completely severed from the rigorous methodologies and baseline data that generated them, they cannot be meaningfully integrated with one another. Ultimately, this semantic dilution reduces the rich, multidimensional, and productively tense friction of reality, so the present-day human is often left profoundly alienated, divorced from the very world they seek to comprehend.

The Epistemological Impasse of Metadisciplinary Synthesis

Interdisciplinary, operating as it does at the intersection of rigid, historically bounded ontologies, maintains a system of mutual methodological constraints. For example, when neuropsychology maps the phenomenological reporting of a clinical subject onto the structural dynamics of neurobiology, both fields preserve their empirical anchors. The data of one discipline limits the speculative excess of the other, thus presenting the true value of interdisciplinary cooperation.

However, when a multitude of “flattened” scientific terms enters contemporary non-specialist lingo, it produces certain semantic “metadisciplinarity” – an epistemic leap beyond these localized ontologies. It seeks to extract overarching, universal principles – a trans-categorical matrix capable of describing the common syntax of systems, whether they be biological, psychological, or cosmological.

From an epistemological standpoint, this move introduces certain vulnerabilities, primarily the risk of severe semantic inflation. When a theoretical framework is elevated to a metalevel, it must strip away the granular, idiosyncratic variables of its constituent disciplines to find a common denominator. By purging itself of specific disciplinary constraints, the metadisciplinary language inevitably loses its empirical density. To this extent, it ceases to operate under the criterion of falsifiability.

Furthermore, the metadisciplinary impulse harbors a hidden gnoseological presupposition: the illusion of the "God’s Eye View". This is the assumption that an observer can step outside the structural, operational boundaries of a specific discipline and occupy a transparent space of pure integration.

As Humberto Maturana and Francisco Varela demonstrated, all cognitive systems are operationally closed and instrumentally bound [9, pp. 78-82]. A psychotherapist perceives reality through a clinical, diagnostic filter. A comparative religionist perceives it through historical-phenomenological structures. Any attempt to synthesize these perspectives into a unified metadisciplinary language results in one of two failures: 1) A covert methodological imperialism, where the vocabulary of a dominant discipline (often psychology or physics) is secretly declared the universal language; 2) The generation of empty linguistic signifiers that mask a lack of genuine empirical integration with complex, abstract terminology.

The division of the world into distinct academic disciplines is not an arbitrary bureaucratic construct. It reflects the fundamental cognitive architecture of human inquiry, which operates by drawing distinctions. As George Spencer-Brown outlined in Laws of Form [16, p.12], to perceive anything, a boundary must be drawn; an inside and an outside must be established. By attempting to dissolve these boundaries in pursuit of a unified worldview, metadisciplinarity does not achieve a higher state of holistic integration. On the contrary, dysfunction of the modus of Search (to which scientific inquiry belongs) leads to aberrations in strategic patterns projected by two other modes of human consciousness – the Faith and the Poiesis.

The Triadic Matrix of Consciousness and the Hegemony of "Search"

Modes of consciousness are to be considered here as orthogonal dimensions of constructing meaning of the world – three primary modes being: Faith, Search, and Poiesis, which in their horizontal projection correspond to, but are not at all identical with, the cultural practices of Religion, Science, and Art.

The mode of Search is the domain of inquiry, verification, testing, and categorization. It is rooted in the earliest vicinity of birth, and carries what starts as curiosity and basic problem-solving deep into the verbal territories, where in its full extent it operates strictly in the third person, demanding the systematic elimination of the observer's subjective variables to produce repeatable, predictable models of objective facts.

The mode of Poiesis (or Creativity) is the drive toward unique, non-repeatable somatic creation. Even though in its earliest evolutionary form it is but a play of a child, this mode is not aimed at mapping an existing territory – consciousness actively projects a new reality into existence through counterfactual imagination and immediate aesthetic experience.

Keeping in mind these special features of available modes of consciousness, the crisis of contemporary individual as we presented it above, can be diagnosed as a hyper-fixation on the Search paradigm’s discourse and modus operandi over those of the other two modalities. As we see over the last three centuries, the scientific method has transitioned from being a highly effective tool for localized material inquiry into something that carries features of an absolutist ideology that demands that all human experiences validate themselves through the criteria of the Search paradigm: objectivity, measurability, and practical utility.

For instance, when the Search paradigm attempts to analyze the domain of Faith, it suffers from a structural blindness. Because it cannot process subjective, first-person existential meanings on their own terms, it reduces them to historical artifacts, sociological data, or neurobiological anomalies. It studies the neural correlates of a mystic’s prayer while remaining entirely blind to the ontological reality of the experience itself. The deep irony of this scientific imperialism is its own unacknowledged dependence on the very mode it seeks to marginalize in this case. Science cannot validate its own foundations through its own methods. The belief that the universe is orderly, that its laws are consistent across time and space, and that the pursuit of objective truth possesses inherent moral value is fundamentally an act of Faith.

By masking these pre-rational, metaphysical axioms beneath a veneer of pure objectivity, the dominant Search paradigm obscures its own roots, cutting itself and its blind followers off from the deeper levels of human meaning.

The Mechanization of Poiesis and the Modernist Fallacy

The impact of this scientific dominance on the mode of Poiesis requires our special attention, for its outcomes are equally devastating at both individual and social levels. Under the rule of the Search paradigm, art has been stripped of its status as an autonomous path to understanding – a way of knowing through creation. Instead, it has been infected by the “values” of industrialization, categorization, and formalistic experimentation. Starting in late XIX century this process results in the mechanization of Poiesis, gradually transforming the act of creation into a predictable, highly technical exercise.

To be sure, theorists and artists like Wassily Kandinsky and Arnold Schoenberg explicitly intended to liberate human interiority from the constraints of material mimesis, seeking an autonomous, objective spiritual grammar [6][15]. However, when viewed through a rigorous epistemological lens, their methodological execution reveals the exact opposite: the tragic surrender of Poiesis to the analytical, fracturing methods of positivist science.

By dissecting the visual field into geometric components, reducing the human form to architectural planes, and subjecting musical composition to rigid, mathematical algorithms (such as twelve-tone dodecaphony), these movements did not expand creative freedom. Rather, they brought the alienating mindset of the laboratory directly into the studio, codifying art's internal decline. By prioritizing technical methodology over raw, immediate experience, the creative act became a self-conscious commentary on its own mechanics.

This formalization prepared art for its ultimate absorption by the technocratic economy: once art was reduced to a set of formal design principles and conceptual games, it lost its capacity for genuine emotional and somatic disruption. The commercialized conceptual art of the late twentieth and early twenty-first centuries – typified by artists like Andy Warhol or Jeff Koons – is the direct result of this

shift. It is art that has fully adapted to the values of mass production, marketing, and corporate finance. The "bold leap of creation" has been replaced by a calculated, ironic gesture carefully designed to circulate within a speculative financial network, thus leaving art stripped of its deeper spiritual and sensory anchors.

The Colonization of the Somatic Matrix and Pathologization of Cognition

The hegemony of the Search paradigm does not merely restrict itself to the macro-structures of academic institutions or artistic movements; its most invasive operation occurs at the level of micro-politics – specifically, through the systematic colonization of the human somatic matrix which represents the non-verbal, bodily repository of raw, sensory experience. Somatic matrix is the archaic, evolutionary layer of psyche that senses, reacts, and integrates the shock of interaction with reality long before the emergence of linguistic mediation. It is what Maurice Merleau-Ponty identified as the "flesh of the world" (la chair du monde) – a primordial, undivided field of intentionality where subject and object are fundamentally intertwined [10, pp. 130-145].

This pathologization of cognition is widely implemented with the misuse of The Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders (DSM-5) and its international equivalents that function as the supreme linguistic colonizers of our era. When a somatic state – such as the profound, heavy inertia of deep mourning or the frantic, hyper-activated state of existential terror – is automatically translated into once purely diagnostic terms of "Major Depressive Disorder" or "Generalized Anxiety Disorder," a violent epistemological shift becomes obvious. The unique, first-person narrative and the evolutionary wisdom of the bodily response are instantly devalued and repositioned under dominant Search paradigm. Ontologically, the raw experience of reality within and without is hollowed out, mechanized, and converted into a two-dimensional grid of "symptoms" to be managed, behaviorally modified, or chemically suppressed.

This is not merely a medical intervention; it is a gnoseological subjugation. By forcing the individual to view their own internal landscape through the bureaucratic, externalized vocabulary of psychiatry, the "Search" paradigm detaches the consciousness from its core – its somatic matrix. The individual becomes an alien inside their own skin, a technician managing a "faulty mechanism" rather than a conscious agent undergoing a profound, non-verbal interaction with reality.

Centripetal Deconstruction and the Return to Pre-Verbal Experience

To counteract this total devaluation of human interiority, present-day psychotherapists have to neutralize both of the described false linguistic strategies: the outward expansion of metadisciplinary models and the top-down clinical definitions of technocratic paradigm. To be able to actually help a contemporary person, successful psychotherapeutic approaches have produced what can be described as an alternative epistemological strategy: we call it Centripetal Deconstruction.

This strategy is not universally deployed across the psychological landscape; indeed, most marketed technocratic approaches like standard manualized Cognitive Behavioral Therapy (CBT) often exacerbate cognitive colonization by building more linguistic maps, categorical behaviors, and tracking matrices. Instead, centripetal deconstruction finds its expression in radical, phenomenologically grounded psychotherapies. It manifests in Eugene Gendlin’s Focusing, which isolates the pre-verbal ‘felt sense’ [4, pp. 11-24] [5, pp. 43-60]; Peter Levine’s Somatic Experiencing, which tracks non-linguistic autonomic discharge [7, pp. 61-75]; Gestalt Therapy, which collapses past/future narratives into immediate presence [12, pp. 14-18; 87-90]; and, surely, presents itself throughout entire Freudian psychoanalysis of XX-th century with its ‘return to the Real’ at the boundary where language fails.

Centripetal deconstruction inevitably borrows its critical techniques directly from structural and linguistic studies – most notably the linguistic model formulated by Richard Bandler and John Grinder, which weaponized Noam Chomsky’s Transformational Linguistics for psychological interviewing [1, pp. 57-90] [2]. By aggressively challenging the linguistic distortions, deletions, and over-generalizations that people use to construct their mental maps, centripetal deconstruction does not aim to build a better or wider map. Instead, it systematically collapses the map itself to reveal the actual territory of experience. It treats language not as a container for truth, but on the contrary, as a series of defensive walls that separate the human being from the unmediated impact of raw experiencing. Where is the missing referent? What specific somatic sensation is being hidden behind this nominalization? What raw, pre-verbal bodily action is being avoided by the creation of this complex abstract term?

Moreover, the ultimate task of the psychotherapist practicing centripetal deconstruction techniques is to make this return to the pre-verbal level of awareness a regular habit – a foundation for cognitive hygiene.

Historical Archetypes of Cognitive Hygiene: Apophatic Mysticism and Psycho-Spiritual Technologies

The operational mechanics of centripetal deconstruction are not merely modern clinical novelties; they find a precise historical resonance in the rigor of pre-modern apophatic mysticism. Long before the advent of modern psychotherapy, the psychological techniques of ascetics and mystics of the East recognized that language and intellectual conceptualization operate as defensive, separating barriers only. To preserve the unmediated presence of being, these traditions developed systematic methodologies designed to collapse the mind’s centrifugal maps.

In the Eastern Orthodox ascetic tradition, the practice of Hesychia (divine stillness) that stops logismoi – the intrusive, abstract thoughts and linguistic definitions that fragment human attention. Through the rhythmic, unbroken repetition of the "Prayer of the Heart," the ascetic deliberately exhausts the analytical mind. This process induces an apophatic clearing, bringing the discursive intellect to a standstill at the threshold of the unnamable (i.e. non-verbal) [11, pp. 125-140].

Similarly, Sufi gnoseology utilizes Dhikr (systematic remembrance via verbal invocation) to overwhelm the cognitive machinery of the nafs. By binding the totality of awareness to a singular verbal token, the practitioner collapses the complex linguistic superstructures of daily life. This systematically precipitates Fana (the total annihilation of the fractured, conceptual self) to recover Yaqin – an organic, non-discursive certainty of immediate presence [14, pp. 167-172].

Within the non-dualistic matrix of Indian philosophy, the practice of Neti Neti ("not this, not that") functions as a radical, centripetal reverse-engineering of identity. The practitioner methodically interrogates every cognitive distortion, mental map, and somatic sensation, stripping away nominalizations and linguistic constructs. By systematically falsifying and subtracting every objectified concept that the intellect attempts to grasp, the mind is driven backward until it collapses into the unconditioned, pre-verbal center of pure awareness – Atman-Brahman [13, pp. 192-198].

In the Far Eastern tradition, the Rinzai Zen Koan serves as a deliberate weaponized assault against the centrifugal wheel of the intellect. By forcing the practitioner to meditate on an insoluble, paradoxical riddle, the Koan paralyzes the analytical mind's ability to categorize or slice reality into dualistic maps. The intellect is aggressively brought to a standstill until the linguistic superstructure ruptures, triggering Satori – a sudden, cataclysmic recovery of the somatic-phenomenological matrix in its raw, unmediated immediacy [3, pp. 145-158].

Crucially, all four traditions reject abstract theological intellectualism in favor of the Somatic-Phenomenological Matrix. Consequently, these spiritual practices function as universal historical precursors to centripetal psychotherapy.

Conclusion

When in our attempt to find a solution to the epistemological entanglement of contemporary person, we examine the parallels between medieval apophatic mysticist practices and contemporary depth psychotherapy, a fundamental gnoseological strategy comes to light: both traditions recognize that the human subject benefits from a systematic, deliberate reverse-engineering of its own linguistic scaffolding and mental constructs. By deconstructing these semiotic layers, the individual is able to re-activate foundational attention at the pre-verbal, direct sensory level of consciousness and intentionality. This formally regressive movement into immediate experience is not a retreat into primitivism; rather, it is a necessary dialectical step. It serves to liberate the subject from the ossified, reified categories of everyday language that flatten our perception of existence. Ultimately, this ontological reset allows the individual to regain a highly integrated, balanced worldview – one that seamlessly unites the sovereign freedom of vital human interiority with the pragmatic ability to function within the hyper-complex, digitized networks of modern social mentality.

Consequently, the true mandate of a mature, non-reductive gnoseology – and of psychotherapy when understood as an applied philosophy of mind – extends far beyond symptom management or social adaptation. Its ultimate purpose is to act as a rigorous, foundational form of cognitive hygiene and a certain perspective on an existential topography.

Bibliography

1.Bandler, R., & Grinder, J. (1975). The Structure of Magic I: A Book About Language and Therapy. Science and Behavior Books.

2.Chomsky, N. (1965). Aspects of the Theory of Syntax. MIT Press.

3.Dumoulin, H. (2005). Zen Buddhism: A History (Vol. 1: India and China). World Wisdom.

4.Gendlin, E. T. (1962). Experiencing and the Creation of Meaning: A Philosophical and Psychological Approach to the Subjective. Free Press of Glencoe.

5.Gendlin, E. T. (1978). Focusing. Bantam Books.

6.Kandinsky, W. (1946). Concerning the Spiritual in Art. Wittenborn, Schultz. (Original work published 1911).

7.Levine, P. A. (1997). Waking the Tiger: Healing Trauma: The Innate Capacity to Transform Overwhelming Experiences. North Atlantic Books.

8.Lossky, V. (1957). The Mystical Theology of the Eastern Church. SVS Press.

9.Maturana, H. R., & Varela, F. J. (1980). Autopoiesis and Cognition: The Realization of the Living. D. Reidel Publishing Company.

10.Merleau-Ponty, M. (1968). The Visible and the Invisible (A. Lingis, Trans.). Northwestern University Press.

11.Palmer, G. E. H., Sherrard, P., & Ware, K. (Trans.). (1979). The Philokalia: The Complete Text (Vol. 1). Faber and Faber.

12.Perls, F., Hefferline, R., & Goodman, P. (1951). Gestalt Therapy: Excitement and Growth in the Human Personality. Julian Press.

13.Radhakrishnan, S. (Trans.). (1953). The Principal Upanishads. Harper & Brothers.

14.Schimmel, A. (1975). Mystical Dimensions of Islam. University of North Carolina Press.

15.Schoenberg, A. (1975). Style and Idea: Selected Writings of Arnold Schoenberg (L. Stein, Ed.). University of California Press.

16.Spencer-Brown, G. (1969). Laws of Form. Allen & Unwin.

Rəyçi: f.f.d., dos. Həbib Hüseynov

UOT32
https://doi.org/10.30546/ifs.2026.2.47.1209

MÜHARİBƏ KATEQORİYASININ ELMİ ƏDƏBİYYATLARDA TƏKAMÜLÜ: NYUTON FİZİKASI VƏ YA “MEXANİKA DÜNYAGÖRÜŞÜ” PRİZMASINDAN “XAOS NƏZƏRİYYƏSİNƏ”

Fuad Çıraqov
dissertant, Milli Müdafiə Universiteti, **Azərbaycan**
chiragovfuad@gmail.com
https://orcid.org/0009–0008- 2658–8842

Xülasə. Bu tədqiqat işində bəşər tarixinin ayrılmaz tərkib hissəsi olan “müharibə” anlayışının tarixi, mədəni və elmi-nəzəri təkamülü təhlil edilir. Məqalədə Qərb və Şərq hərbi intellektual düşüncəsindəki konseptual fərqliliklər, xüsusilə Sun Dzı və Karl fon Klauzevitsin fundamental yanaşmaları qarşılaşdırılır. Tədqiqatın əsas elmi yeniliyi, ənənəvi hərb elminin XVIII əsrdən etibarən deterministik və xətti xüsusiyyətlərə malik “Nyuton fizikası” (mexanika dünyagörüşü) paradiqmasına əsaslandığını və müasir mürəkkəb münaqişələri izah etməkdə bu paradiqmanın artıq reduksionist və qeyri-kafi qaldığını əsaslandırmasıdır. Müəllif Stiven Mannın yanaşmalarına istinad edərək, müasir qeyri-xətti beynəlxalq sistemdə müharibələrin Xaos nəzəriyyəsi çərçivəsində öyrənilməsinin zəruriliyini, ideologiyaların və “münaqişə enerjisinin” fərdlər səviyyəsində necə silaha çevrildiyini (“bioloji müharibə”) şərh edir. Eyni zamanda, məqalədə F.G.Hoffman, M.Qaleotti və O.Fridmanın əsərləri işığında hibrid müharibə, kinetik və qeyri-kinetik mübarizə üsulları, habelə bu anlayışların siyasiləşdirilməsi və NATO çərçivəsində vahid tərif axtarışları tənqidi süzgəcdən keçirilir. Tədqiqatda nəzəri tapıntılar kontekstində Azərbaycan Respublikasının Milli təhlükəsizlik haqqında qanunvericiliyi və Hərbi doktrinası təhlil edilir; sənədlərdə “döyüş meydanı” anlayışının “vahid informasiya məkanı” ilə əvəzlənməsi və milli təhlükəsizliyin obyektləri kimi fiziki ölçülərlə yanaşı, mənəvi dəyərlərin, insan hüquq və azadlıqlarının qorunmasına verilən xüsusi önəm əsaslandırılır.

Açar sözlər: müharibə anlayışı, Nyuton fizikası, mexanika dünyagörüşü, xaos nəzəriyyəsi, hibrid müharibə, kinetik və qeyri-kinetik mübarizə, Azərbaycan Respublikasının hərbi doktrinası, milli təhlükəsizlik obyektləri.

EVOLUTİON OF THE CONCEPT OF WAR İN SCİENTİFİC LİTERATURE: FROM THE PRİSM OF NEWTONİAN PHYSİCS AND THE 'MECHANİCAL WORLDVİEW' TO 'CHAOS THEORY'

Fuad Chiragov

Abstract. This study analyzes the historical, cultural, scientific and theoretical evolution of the concept of "war," which remains an inseparable part of human history. The article contrasts the conceptual differences between Western and Eastern military intellectual traditions, specifically focusing on the fundamental perspectives of Sun Tzu and Carl von Clausewitz. The core theoretical contribution of the research lies in demonstrating how traditional military science, since the 18th century, has relied on the deterministic and linear paradigm of "Newtonian physics" (the mechanical worldview), which has become reductionist and insufficient for explaining modern complex conflicts. Drawing upon Steven Mann’s insights, the study highlights the necessity of evaluating wars through the lens of Chaos Theory within the contemporary non-linear international system, examining how ideologies and "conflict energy" can be weaponized at the individual level within the context of "biological warfare". Furthermore, in light of the scholarship of F.G. Hoffman, M. Galeotti, and O. Fridman, the paper critically examines hybrid warfare, kinetic versus non-kinetic methods, the weaponization of these concepts in political discourse, and NATO's institutional search for a unified definition. Based on these theoretical findings, the study analyzes the Military Doctrine and the Law on National Security of the Republic of Azerbaijan, illustrating how the traditional concept of the battlefield has been legally replaced by the concept of a unified information space, and how non-physical dimensions—such as moral values, human rights, and freedoms—are recognized as core objects of national security.

Keywords: concept of war, Newtonian physics, mechanical worldview, chaos theory, hybrid warfare, kinetic and non-kinetic struggle, military doctrine of the Republic of Azerbaijan, national security objects.

ЭВОЛЮЦИЯ КАТЕГОРИИ ВОЙНЫ В НАУЧНОЙ ЛИТЕРАТУРЕ: ОТ ПРИЗМЫ НЬЮТОНОВСКОЙ ФИЗИКИ ИЛИ «МЕХАНИСТИЧЕСКОГО МИРОВОЗЗРЕНИЯ» К «ТЕОРИИ ХАОСА»

Фуад Чирагов

Резюме. В данном исследовании анализируется историческая, культурная и научно-теоретическая эволюция концепции «войны», которая остается неотъемлемой частью истории человечества. В статье сопоставляются концептуальные различия между западной и восточной военно-интеллектуальными традициями, особое внимание уделяется фундаментальным взглядам Сунь-Цзы и Карла фон Клаузевица. Основной теоретический вклад исследования заключается в демонстрации того, как традиционная военная наука, начиная с XVIII века, опиралась на детерминистическую и линейную парадигму «ньютоновской физики» (механистическое мировоззрение), которая стала редукционистской и недостаточной для объяснения современных сложных конфликтов. Опираясь на идеи Стивена Манна, исследование подчеркивает необходимость оценки войн через призму теории хаоса в рамках современной нелинейной международной системы, рассматривая, как идеологии и «энергия конфликта» используются в качестве оружия на индивидуальном уровне («биологическая война»). Кроме того, в свете научных работ Ф.Г. Хоффмана, М. Галеотти и О. Фридмана критически рассматриваются гибридная война, кинетические и некинетические методы, использование этих концепций в качестве оружия в политическом дискурсе, а также институциональные поиски НАТО единого определения. В рамках этих теоретических выводов исследование анализирует Военную доктрину и Закон о национальной безопасности Азербайджанской Республики, показывая, как классическая концепция «поля боя» юридически заменяется «единым информационным пространством», и как нефизические измерения — такие как моральные ценности, права человека и свободы — определяются как основные объекты национальной безопасности.

Ключевые слова: понятие войны, ньютоновская физика, механистическое мировоззрение, теория хаоса, гибридная война, кинетическая и некинетическая борьба, военная доктрина Азербайджанской Республики, объекты национальной безопасности

Giriş

Müharibələr dünya tarixinin ibtidai icma quruluşundan başlayaraq müasir dövrümüzə qədər olan ayrılmaz hissəsidir. Əslində, bəşər tarixini müharibələrin tarixi də adlandırmaq olar. Eyni zamanda müharibələr və onların tarixi müxtəlif – fəlsəfə, tarix, beynəlxalq münasibətlər, sosiologiya və iqtisadiyyat kimi sosial elmlərin öyrənmə predmeti olsa da, “müharibə nədir” sualına cavab olaraq aydın konseptual sərhədləri və müəyyənedici xüsusiyyətləri olan sabit kateqoriya kimi ona hamı tərəfindən qəbul edilən ümumi və ya universal tərif verilməmişdir (1) (2). 2011-ci ildə Kembric Universitetində nəşr edilən “Müharibə, təcavüz və özünümüdafiə” adlı kitabında diqqəti bu problemə çəkən professor Yoram Dinşteyn göstərirdi ki, elmi tədqiqatlarda aydınlıq üçün müharibənin analitik kateqoriyasını onun ümumi ritorik istifadələrindən və ya hüquqi tərifl ərindən ciddi şəkildə fərqləndirmək tələb edilir (3). Müharibələrə və münaqişələrə həsr edilən digər fundamental elmi-tədqiqatlar da göstərirlər ki, müharibə tədqiqatı siyasi elmin, xüsusilə də beynəlxalq münasibətlər (BM) və münaqişə araşdırmalarının əsas sütunlarından biri olsa da, “müharibə” anlayışı nə monolitdir, nə də hamılıqla qəbul edilmiş vahid bir tərifə malikdir (4) (5) (6).

1993-cü ildə nüfuzlu “Amerika siyasi elmlər icmalı” jurnalında çap edilən “Konseptual "genişləndirilməyə" yenidən baxış: müqayisəli təhlildə kateqoriyaların uyğunlaşdırılması” adlı məqalənin müəllifləri professor Koliyer və professor Mahon göstərirdilər ki, aydın sərhədləri və müəyyənedici xüsusiyyətləri olan sabit anlayışlar və kateqoriyaların hamı tərəfindən qəbul edilən ümumi tərifləri istənilən tədqiqatın və ümumilikdə elmin bünövrəsi sayılır. Bununla belə, kateqoriyalar və anlayışlar haqqında sosial elmlərdə qeyri-müəyyənlik, çaşqınlıq və mübahisələr çox yayılmışdır (7).

Fraqmentləşən təriflər

Siyasi və humanitar elmlərin təbiət elmləri kimi universal kateqoriyalardan məhrum olması onun fraqmentləşməsi (fragmentation of political science) kimi xarakterizə edilir və bu fraqmentləşmənin səbəbi kimi müxtəlif güc mərkəzləri və sivilizasiyaların həyat, onun mənası və siyasət haqqında fərqli intellektual ənənələri və mədəniyyətləri göstərilir (8) (9) (10) (11). Bu fərqlər də öz növbəsində ilk baxışda müharibə kimi universal məna daşıdığını güman etdiyimiz sözlər, anlayışlar və qavrayışlar haqqında qeyri-müəyyənlik və çaşqınlıq yaradır. Belə ki, müasir Qərb intellektual düşüncəsi müharibəyə daha çox kinetik və maddi terminlərlə tərif verirsə, digər mədəniyyətlər mənəvi və qeyri-maddi ölçüləri də əhatə edir (12) (13). XX əsrin ən böyük hərbi nəzəriyyə tarixçilərindən biri və “Müharibə ustaları: Sun Dzı, Klauzevits və Jomini” kimi fundamental əsərin müəllifi Maykl Handel müharibəyə Şərqin və Qərbin nəzəri yanaşmalarını qarşılaşdıraraq göstərirdi ki, məşhur Çin hərbi nəzəriyyəçisi və strateqi Sun Dzı “Müharibə sənəti” əsərində diqqəti aldatma, çevik qərarlarla və döyüşdən qaçmaqla tez qələbələr əldə etməyin əhəmiyyətinə çəkir, Prussiya hərbi nəzəriyyəçisi Karl fon Klauzevits isə “Müharibə haqqında” traktatında düşmənin birbaşa və hərbi güc vasitəsilə məhv edilməsinin və müharibənin siyasi alət kimi başa düşülməsinin əhəmiyyətini vurğulayır (14). Öz növbəsində qeyd edək ki, İslam və Şərq keçmişimizə baxmayaraq, son iki yüz il ərzində xalqımızın keçdiyi tarixi inkişaf yolu, dünyəviləşmə və modernləşmə xalqımızın müharibə anlayışına, ilk növbədə Rusiyada, eyni zamanda Qərbdə formalaşmış konsepsiyalar çərçivəsində yanaşmasına səbəb olmuşdur.

Maraqlıdır ki, tədqiqatçılar göstərirlər ki, Qərb mədəniyyətindən heç də uzaq olmayan rus hərbi intellektual tarixində müharibə sözü vasitə və alətdən daha böyük məna kəsb edərək sənət və incəsənət kimi qiymətləndirilir. 2019-cu ildə ABŞ-dəki Ceymstaun Fondunun nəşr etdiyi “Rusiyanın hərbi strategiyası və doktrinası” adlı kitabda Yanis Berzinsin göstərdiyi kimi, “uzunmüddətli hərbi akademik müzakirələrin nəticəsi olan Rusiyanın Yeni Nəsil Müharibə (YNM) konsepsiyasını Qərb konsepsiyalarına (hibrid müharibə) uyğunlaşdırmağa və bu prizmadan izah etməyə çalışmaq konseptual səhvdir ….. Rusiya ordusu tərəfindən müstəqil şəkildə işlənib hazırlanmış nəzəriyyəni başqa bir ölkədə hazırlanmış nəzəriyyə kimi təqdim etməyə çalışmaq metodoloji səhvdir. Bu (YNM), başqa bir mədəniyyətin düşüncə tərzini və müharibənin necə aparılmalı olduğuna dair strateji anlayışını əks etdirir” (15). Təsadüfi deyil ki, Rusiya Federasiyası Silahlı Qüvvələri Baş Qərargah rəisi, ordu generalı V.V. Gerasimovun fikrinə görə, müasir münaqişələrin transformasiyası hərbi (kinetik) və qeyri-hərbi (qeyri-kinetik) mübarizə növlərinin müharibənin ümumi nəticəsinə təsirində nisbətinin dəyişməsinə səbəb olub. Rusiya Baş Qərargahının 2017-ci il hesablamasına görə, belə bir nisbət qeyri-hərbi mübarizə növlərinin xeyrinə 1:4 təşkil edir (16).

Qərbin müharibələr haqqında dünyagörüşünün şəkilləndirilməsində mühüm rol oynamış, hələ də böyük təsirini saxlayan məşhur Prussiya hərbi nəzəriyyəçisi Karl fon Klauzevits özünün "Müharibə haqqında" traktatında göstərirdi ki, “müharibə, sadəcə, siyasi bir hadisə deyil, müharibə həm siyasətin davamı, həm də siyasətin başqa vasitələrlə davam etdirilməsi üçün real siyasi alətdir”. Yəni, Klauzevits müharibəyə dövlətlərin, siyasi qrupların ziddiyyətlərindən doğan, qarşı duran tərəflərin bir-birinə öz iradələrini və mövqelərini qəbul etdirmək üçün seçilən silahlı və zorakı vasitə, eyni zamanda münaqişənin mərhələlərindən biri kimi, dar çərçivədə tərif verirdi. Sun Dzının "Müharibə sənəti" traktatında isə müharibənin təbiətinin əhatəli tərifini axtararkən, biz Klauzevitsin "Müharibə haqqında" əsərindəki kimi, asanlıqla cavab tapa bilmirik. Sun Dzının müharibənin dəyişkən təbiətini vurğulaması aşağıdakı sitatda öz əksini tapır: “Su sabit bir formaya malik olmadığı kimi, müharibədə də sabit şərtlər yoxdur” (17).

Müharibənin Nyuton fizikası və ya “mexanika dünyagörüşü” prizmasından tərifinin konseptual problemləri

“Müharibə” sözünün dar mənasından çıxarılaraq geniş və məcazi mənalarda işlədilməsi təkcə KİV-lərin, siyasətçilərin və şərhçilərin populyar dildə istifadə etdikləri təsviri və bədii gücləndirmə cəhdləri ilə bağlı deyil. Bu həm də xüsusilə 1945-ci ildən sonra hərb elmində baş verən inqilabi yeniliklərin və ənənəvi strateji düşüncənin strukturunu dəyişdirməsi ilə bağlıdır. Belə ki, elmi-texniki tərəqqinin təsiri ilə kütləvi qırğın silahlarının vüsətlə inkişafı 1945-ci ildən sonra həm müharibələrin, həm də böyük dövlətlərin strateji düşüncəsini tamamilə dəyişməyə başladı. Bu isə o deməkdir ki, müasir müharibələri onun keçmiş tərifləri, ənənəvi strateji çərçivələri və “müharibə” sözünün hərfi mənası daxilində anlamaq mümkün deyil.

Müharibələrin dəyişən təbiəti mütəmadi olaraq Qərbdə müharibələrə nəzəri baxan dairələr, elmi müəsissələr və ekspertlər tərəfindən dəyərləndirilir. Buna misal kimi, 2017-ci ildə Böyük Britaniyanın Müdafiə Nazirliyinin İnkişaf, Konseptlər və Doktrina Mərkəzinin “Hibrid müharibələrin başa düşülməsi” adlı yazısında verilən fikirlər diqqətəlayiqdir: “Qərb əsasən instrumentalist, texniki, döyüş mərkəzli və kinetik müharibə anlayışında ilişib qaldığı halda, onun rəqibləri müharibəni keyfiyyətcə yenidən dəyişməklə məşğuldurlar” (18).

Qərbin müasir strateji düşüncəsində müharibələrin xarakterində baş verən dəyişikliklərə yeni yanaşmanın zəruriliyi və bu düşüncədə mühafizəkarlığın elmi-tarixi səbəbləri haqqında bəhs edən ən məşhur və mühüm əsərlərdən biri kimi, 1992-ci ildə ABŞ Ordusu Müharibə Kollecində (US Army War College) Stiven R. Mannın müəllifliyi ilə yazılmış “Xaos nəzəriyyəsi və Strateji sənət” adlı monoqrafiyanı göstərməliyik (19). ABŞ hərbçilərini və təhlükəsizlik ekspertlərini 1992-ci ildə müharibələrin xarakterində baş verən dəyişikliklərə yenidən baxmağa təhrik edən məqam o zaman çox böyük hərbi potensiala, nüvə başlıqlarına və dünyanın bütün qitələrində mübarizə aparmaq potensialına malik SSRİ kimi dövlətin qeyri-hərbi yolla Soyuq müharibədə məğlub olaraq dağılması oldu. Cozef Nay tərəfindən ilk dəfə məhz 1990-cı ildə məşhur “yumşaq güc” konsepsiyasının irəli sürülməsi də təsadüfi deyildi.

S.R. Mann yuxarıda adı çəkilən monoqrafiyasında göstərirdi ki, keçmişdə elmi inqilablar münaqişələri dəyişdirdiyinə görə, indi də baş verən elmi dəyişiklikləri Amerika strateqlərinin başa düşmələri vacibdir. Monoqrafiyada S. Mann qeyd edirdi ki, dünya insanlara həmişə mürəkkəb, qarışıq bir yer kimi görünüb və ona görə də biz hər şeyi məntiqli edəcək elmi çərçivələr axtarmışıq və axtarmaqdayıq. XVIII əsrdən başlayaraq xüsusilə müasir Qərb düşüncəsinə Nyuton fizikası nüfuz və təsir etmişdir ki, S. Mann bu cür dünyagörüşü həm də “mexanika dünyagörüşü” adlandırır. Monoqrafiyada müəllif Qərbin müharibələr haqqında dünyagörüşünü şəkilləndirən Klauzevitsin də şüuraltı olaraq “mexanika dünyagörüşü”nün təsirində olduğunu və bunu onun əsərində fizikadan alınan sürtünmə, kütlə, cazibə mərkəzləri və s. kimi anlayışlardan və terminlərdən geniş istifadə etməsində əksini tapmasına diqqəti çəkir (19). S.Mann göstərir ki, bu cür Nyuton və ya “mexanika dünyagörüşü” adlandırılan universal dünyagörüş növbəti əsrlərdə elmin bütün sahələrinə güclü təsir göstərmişdir. Bu paradiqma deterministikdir, xəttidir, cisimlərin və qüvvələrin proqnozlaşdırıla bilən qarşılıqlı təsiri ilə bağlıdır (19). Hətta psixoloqlar, sosioloqlar və ya iqtisadçılar elmi görünmək istədikləri zaman “Nyuton fizikasının” əsas anlayışlarına müraciət edirlər. Başqa elmlər klassik fizikanın mexaniki baxışlarını gerçəkliyin düzgün təsviri kimi qəbul etmiş və öz nəzəriyyələrini buna uyğun modelləşdirmişlər. Başqa sözlə, bu cür izahda hadisələrə və proseslərə təsir edən əsas bir neçə dəyişən götürülür, digərləri reduksionist yanaşma ilə gözardı edilir.

S.Manna görə, dünya mürəkkəbləşdikcə, ənənəvi nəzəriyyələr cəmiyyətdə baş verən hadisələri, xüsusilə müharibələri getdikcə daha az izah etməkdədir. Çünki müasir dünyada baş verən proseslər, xüsusilə münaqişələr bir neçə sadə dəyişənin qarşılıqlı təsiri ilə təsvir və ya izah edilə bilməyəcək qədər mürəkkəbdir. Hazırda ənənəvi nəzəriyyə ilə reallıq arasındakı həm hərbi, həm də milli strategiya səviyyəsində uçurum getdikcə dərinləşməkdədir. Xüsusilə, hərbi baxımdan, ötən əsrdə klassik strategiyaya uyğun gəlməyən bir sıra silah və döyüş üsulları işlənib hazırlanmışdır ki, bu da münaqişələrin xarakterini və miqyasını dəyişməkdədir. Müəllif bu baxımdan misal olaraq bioloji və nüvə silahları kimi yeni silahların hazırlanması ilə onların ənənəvi doktrinal çərçivəyə sığdırılmasının çətinliyini göstərmişdir. Ona görə də, S.Manna görə, elmi irəliləyişlər bizi sadə Nyuton anlayışlarından kənara çıxararaq, prosesləri, o cümlədən müharibələri riyaziyyat və fizika elmlərinin qovuşmasında olan Xaos nəzəriyyəsinin paradiqması ilə izah etməyə sövq etməkdədir. Çünki dinamik bir sistemdə insan siyasətinin bir çox subyektlərinin çox fərqli məqsəd və dəyərləri olduğu üçün dünya xaotik olmağa məhkumdur.

S.Mann göstərir ki, biz ənənəvi “mexanika dünyagörüşü” və ya Nyuton fizikası paradiqmasından çıxış edərək müharibələrə məhdud sayda faktorların, əsasən də hərbi, iqtisadi və siyasi amillərin qarşılıqlı təsiri kimi baxırıq. Mexanika paradiqması və ya dünyagörüşü bizi xarici amillərdə əsas dəyişikliklərin səbəblərini (məhdud sayda faktorları) axtarmağa təşviq edir. Ancaq daha geniş təhlillər bizi ətraf mühit, texnoloji inkişaf və sosial təzyiqlər kimi amilləri də nəzərdən keçirməyə sövq edir. Lakin bu siyahı belə, müasir beynəlxalq münasibətlərin tam mürəkkəbliyini çatdıra bilmir, biz müharibələri təhlil edərkən din və ideologiyanın, terror təşkilatları kimi qeyri-dövlət aktorlarının, qlobal korporasiyalar kimi dövlətlərüstü qurumların və fərdlərin rollarını və təsirlərini nəzərdən qaçıra bilmərik. Üstəlik, qlobal kommunikasiya vasitələrinin inkişafı genişləndikcə, iqtisadi qarşılıqlı asılılıq dərinləşdikcə və demokratiya yayıldıqca bütün bu sadalanan və sadalanmayan amillərin sayı və təsirləri həndəsi silsilə ilə artır.

Nəticədə isə qərarvermənin sürətlənən tempi vəziyyəti daha da çətinləşdirir. Beləliklə, beynəlxalq vəziyyətin düzgün başa düşülməsinə yaxınlaşdıqca, onun nə qədər qeyri-xətti olduğunu, hadisələri və prosesləri məhdud sayda dəyişənlərin köməyi ilə reduksionist yanaşma ilə təhlil etməyin mümkün olmadığını bir o qədər daha yaxşı anlayırıq.

S.Manna görə, fizikada olduğu kimi, ən kiçik, əhəmiyyətsiz görünən elementin və ya sürtünmənin böyük təsirləri ola bilər. Dünya tarixinin məşhur sərkərdələri də vaxtılə çox xırda və əhəmiyyətsiz görünən detalların müharibələrin taleyində həlledici rol oynaya bilmə potensialı haqqında fikirlər bildirmişlər. Məsələn, bu ifadənin Çingiz xan tərəfindən deyildiyi iddia edilir: “Heç vaxt bir mismarı belə kiçik görməyin: bir mismar bir nalı, bir nal bir atı, bir at bir sərkərdəni, bir sərkərdə bir ordunu, bir ordu da böyük bir ölkəni xilas edir.” Klauzevits isə deyirdi ki, “müharibədə hər şey çox sadədir, lakin ən sadə şey mürəkkəbdir”. “Mexanika dünyagörüşü” ilə müharibəyə yanaşan, müharibəni ancaq döyüş meydanında və kinetik vasitələrlə nəzərdən keçirən Klauzevits də ilk baxışda əhəmiyyətsiz görünən faktorların müharibənin taleyini qeyri-müəyyən edə bilmə potensialını “müharibə dumanı” (fog of war) kimi adlandıraraq əhəmiyyətini vurğulamışdı.

Yuxarıda göstərilənləri nəzərə alaraq S.Mann qeyd edir ki, məhdud sayda dəyişənlərə əsaslanan mexanika dünyagörüşündən fərqli olaraq xaos nəzəriyyəsi gələcəklə bağlı uzunmüddətli proqnozların verilməsinin daha çətin olduğunu deyir və ona görə də bu nəzəriyyə uzunmüddətli proqnozlar verərkən ehtiyatlı olmalı olduğumuzu tövsiyə edir.

S.Mann təklif etdiyi sistem yanaşmasının strukturunda[*] öz əksini tapan ayrı-ayrı aktorların “münaqişə enerjisinə” (conflict energy) xüsusi diqqət yetirir. S. Mann göstərir ki, beynəlxalq sistemdə bu enerji, istər hökumətlər, istər siyasi və ya dini hərəkatlar, istərsə də fərdlər kimi konkret iştirakçıların (aktorların) motivlərindən, dəyərlərindən və imkanlarından qaynaqlanır. Bu aktorlar status-kvonu dinc və ya zorakı vasitələrlə dəyişməyə cəhd edə bilərlər, lakin istənilən halda aktorlar bu cür fəaliyyətləri ilə status-kvonu qaçılmaz olaraq nizam dəyişikliyi dövrünə yaxınlaşdırırlar. Struktur təhlilində daha alt qata və ya molekulyar, yəni fərdlər səviyyəsinə enərək müəllif göstərir ki, insanlar qlobal strukturların əsas tikinti bloku olduğu kimi, münaqişə enerjilərini də özlərində daşıyırlar. Başqa sözlə, münaqişə enerjisi fərdi aktorun məqsədlərini, qavrayışlarını və dəyərlərini əks etdirir ki, bu da əslində, iştirakçıların hər birinin proqramlaşdırıldığı ideoloji proqramdır. Daha sonra, S. Mann insanlar arasında münaqişə enerjisini dəyişdirmək - onu azaltmaq və ya ABŞ-ın milli təhlükəsizlik məqsədlərinə uyğun istiqamətə yönəltmək üçün - proqram təminatını dəyişdirməlisinin zəruriliyini göstərir. S.Mann hakerlərin təcrübəsinə müraciət edərək göstərir ki, proqram təminatını dəyişdirməyin ən aqressiv yolu “virus”dur və insan proqram təminatı virusunun başqa adı isə ideologiyadır.

Daha sonra S.Mann bu ideoloji virusdan silah kimi istifadə etməyi, hədəf əhalini demokratik plüralizm və fərdi insan hüquqlarına hörmət ideologiyaları ilə yoluxdurulmasını ABŞ-nin əsas milli təhlükəsizlik strategiyasının əsas məqsədi olmasını tövsiyə edir. Müəllif ideoloji yoluxdurmanı nəzərdə tutan bu müharibəni məcazi mənada “bioloji müharibə” adlandırır. S. Mann gələcəkdə ABŞ-nin səylərini bu ölkə ilə maraqları ziddiyyət təşkil edən ölkələrin və mədəniyyətlərin şüurunu qazanmağa yönəltməklə bu ölkənin milli təhlükəsizliyinin ən yaxşı şəkildə təmin olunacağına inamını göstərmişdi. Müəllifə görə, kütləvi informasiya texnologiyaları sahəsində irəliləyişlər və artan qlobal səyahət asanlığı Amerika ideallarının virus kimi çoxalacağına və xaotik şəkildə yayılacağına imkan verəcək.

Müharibələrin dəyişən təbiətində növbəti mərhələ və Xaos nəzəriyyəsinin prizmasından yeni konseptual çərçivələr axtarışı

2000-ci illərdən sonra baş verən müharibələr akademik və ekspert dairələrində elmi-nəzəri müzakirələri daha da alovlandırdı. Bu mənada F.G.Hoffman 2007-ci ildə yazdığı “21-ci əsrdə münaqişə: Hibrid müharibənin yüksəlişi” adlı monoqrafiyası ilə müasir müharibələrin və münaqişələrin dəyişən təbiəti ilə maraqlanan təhlükəsizlik sahəsində ekspertlərin, eləcə də daha geniş auditoriyanın diqqətini cəlb etdi. Özünün də etiraf etdiyi kimi, bu monoqrafiyanı yazmağa müəllifi 2001-ci il 11 sentyabrdan sonra ABŞ-nin Əfqanıstan və İraqa müdaxilədən sonra bu ölkədə “Uzun Müharibələr” (The Long War) adlandırılan apardığı müharibələr, ən əsas isə 2007-ci ildə İsrailin Hizbullahla qarşıdurması, Çeçenistan müharibəsi və Somalidəki münaqişə təhrik etmişdi (20). Eləcə də, 1990-cı illərdən Çinin “qeyri-məhdud müharibə” (unrestricted warfare) konsepsiyasını irəli sürməsi bu cür müzakirələri təşviq edən mühüm səbəblərdən idi.

[*] Müəllifə görə həmin struktur bu cürdür: sistemin ilkin forması; sistemin əsasında duran struktur; aktorlar arasında əlaqənin forması və ya xarakteri; ayrı-ayrı aktorların münaqişə enerjisi.

Bəhs edilən monoqrafiya ilə yanaşı, bu dövrdə ABŞ-də digər təhlükəsizlik üzrə mütəxəssislərin ənənəvi hərbi gücə malik olan ABŞ-nin qeyri-nizami hərbi birləşmələrlə və terror təşkilatları ilə, eləcə də Əfqanıstana, İraqa və Liviyaya hərbi müdaxilə zamanı apardığı müharibələrdə qarşılaşdıqları uğursuzluqların səbəblərini izah etməyə, silahlı münaqişələrin dəyişən təbiətinə, yeni şəraitə uyğun silahlı qüvvələrin və təhlükəsizlik orqanlarının fəaliyyətinin necə qurulmasına dair tövsiyələri əks etdirən çoxsaylı elmi əsərləri, məqalələri və kitabları da nəşr edildi.

Hoffman yuxarıda bəhs edilən monoqrafiyasında göstərirdi ki, 2006-cı ildə İsrailin Hizbullahla münaqişədə uğursuzluğu təkcə İsrailin uğursuzluğu deyildi, həm də Qərb hərb nəzəriyyəsinin və doktrinalarının uğursuzluğu idi. Monoqrafiyada həmin müharibənin timsalında ənənəvi dövlət ordusu ilə gerilla və ya partizan qruplaşmaları arasında qarşıdurmaların hansı keyfiyyət dəyişikliyinə məruz qaldığını, ənənəvi, hərbi baxımdan hər şeydə üstün olan ordulara qarşı necə effektiv vasitəyə çevrildiyini göstərir (21).

Hoffman hibrid təhdidləri “müharibənin müxtəlif formalarını, o cümlədən ənənəvi/nizami silahlı qüvvələri, qeyri-nizami taktika və qrupları, terror aktlarını... və cinayət xaosunu özündə birləşdirərək” sinerji effekti əldə etmək üçün yönləndirilən koordinasiya olunan bir fenomen kimi tərif etdi. Hoffmanın bu monoqrafiyası hibrid müharibənin vahid bir strategiya çərçivəsində kinetik və qeyri-kinetik metodların qarışdırılması şəklində təsbit etdi.

2014-cü ildə Rusiyanın ilk dəfə Ukraynaya müdaxiləsindən sonra hibrid müharibə söz birləşməsi Hoffmanın verdiyi tərifin orijinal konseptual çərçivələrindən çıxarılaraq mübahisəli və populyar bir anlayış kimi yenidən meydana atıldı. London Kral Kollecinin professoru Ofer Fridman Oksford Universitetində 2018-ci ildə nəşr etdiyi “Rusiyanın “hibrid müharibəsi: intibahı və siyasiləşdirilməsi” kitabında göstərir ki, “hibrid müharibə” anlayışı həm Qərbdə, həm də Rusiyada siyasiləşdirilib. Həmin kitabda müəllif göstərir ki, başlanğıcda müasir münaqişələrin mahiyyətini daha yaxşı başa düşmək üçün təklif edilən “hibrid müharibə” söz birləşməsi və ya konsepsiyasının özü Rusiyada və Qərbdə daxili siyasətdə ictimai rəyə təsir, xarici siyasətdə isə təbliğat mübarizə alətinə və ya silaha (weaponised) çevrildi (22).

Oksford Universiteti tərəfindən nəşr edilən Beynəlxalq Əlaqələr jurnalında ABŞ Hərbi Akademiyasının professoru Robert Person, İsak Kulalic və Con Maylenin müəllifli olduğu “Gələcəyə qayıdış: hibrid müharibənin davamlı problemləri” adlı məqalədə də hibrid müharibə anlayışının tərifinin bu sahədə yazılan məqalələrin müəlliflərinin sayı qədər olması problemini göstərərək, bu anlayışın alimlər və bu sahədə çalışanların hamı tərəfindən qəbul edilən tərifinin müəyyən edilməsinin zəruriliyini göstərirlər(23). Müəlliflər göstərirlər ki, ən problemli olan məqam hibrid müharibəyə verilən çoxsaylı tərif lər arasında əhatə dairəsinin geniş dəyişkənliyidir, onların arasında ən geniş olanı “hibrid müharibə” çətiri altında demək olar ki, istənilən pozucu siyasət hərəkətini və ya nəticəni əhatə edir. Ona görə də, müəlliflər belə nəticəyə gəlirlər: əgər hər şey hibrid müharibədirsə, onda “hibrid müharibə” termini heç bir məna daşımır.

2024-cü ildə hibrid müharibə haqqında fərqli, sistemsiz və dağınıq şərhlərin yaratdığı intellektual çaşqınlığa son qoymaq, mövzuya konseptual aydınlıq və akademik yanaşmanı gətirmək üçün NATO bir qrup alimi toplayaraq “Hibrid Təhdidlər və Hibrid müharibə: İstinad Kurikulumu” adlı sənəd hazırladı. Bu Kurikulum (HTHWRC) NATO-nun Müdafiə Akademiyaları və Təhlükəsizlik Tədqiqatları İnstitut-larının Sülh Naminə Tərəfdaşlıq Konsorsiumu və onun Yeni Təhlükəsizlik Çağırışları İşçi Qrupunun himayəsi altında bir araya gətirilən çoxmillətli könüllülərin birgə komandası tərəfindən hazırlandı (24). İstinad kurikulumu bir sıra tərəfdaş ölkələrdən nümayəndə sayılan alimlərin konsensus baxışlarını təmsil etməkdə səlahiyyətli olduğunu iddia etmişdi. Bununla belə, sənəd qeyd etdi ki, ‘Yekun sənəd *yalnız bəzi razılaşdırılmış elementləri, məsələləri və mövzuları* vurğulamaqla məcburi xarakter daşıyır’ (24). İşçi qrupun uzun konseptual müzakirələr və mübahisələrdən sonra yekun sənəddə gəldiyi qənaət o oldu ki, ‘nə hibrid müharibə, nə də hibrid təhdidlər üçün vahid qəbul edilmiş tərif mövcud deyil’ və sənədin məqsədi üçün yalnız “işçi tərifi” təklif edir (24).

Beləliklə, biz “müharibə” sözünün fərqli mədəniyyətlərdə və dillərdə tarixən müxtəlif cür izah edilməsinin və qavranılmasının, müasir dünyamızda bu sözün təkcə ictimai müzakirələrdə deyil, akademik dairələrdə də müxtəlif kontekslərdə istifadə edilməsinə təsir edən amillərdən biri olduğu qənaətinə gəlirik (25). Hazırda KİV-lərdəki şərhlərdə, eləcə də siyasətçilərin bəyanatlarında “müharibə” sözünün əvvəlinə müxtəlif təsviredici və gücləndirici təyinlər əlavə etməklə, o sanki hərfi, klassik və ya ənənəvi mənasından çıxarılaraq məcazi mənalarda tərəflər arasında qarşıdurmanın kəskinliyinin

səviyyəsini göstərən söz və ritorik vasitə kimi işlədilir. “Müharibə” sözünün klassik və ənənəvi mənasının deformasiya edilməsinə misal olaraq “soyuq müharibə”, “ticarət müharibəsi”, “informasiya müharibəsi”, “boz zona müharibəsi”, “vəkalət müharibəsi”, “kiber müharibə” və s. kimi söz birləşmələrini göstərə bilərik.

Tanınmış britaniyalı tarixçi və Rusiyanın hibrid müharibə potensialı üzrə mütəxəssis Mark Qaleottinin 2022-ci ildə nəşr edilmiş “Hər şeyi silaha çevirmək: Müharibə aparmağın yeni yoluna dair bələdçi” adlı kitabında ənənəvi müharibə formalarının bir sıra qeyri-ənənəvi üsullarla necə əvəz edildiyini və ya, ən azı, əlavə edildiyini təsvir edir (26). Daha sonra Qaleotti göstərir ki, müharibə kiberhücumlardan və dezinformasiya kampaniyalarından tutmuş iqtisadi sanksiyalara və mədəni manipulyasiyalara qədər geniş sahələri əhatə edir, yəni, müharibə artıq döyüş meydanları ilə məhdudlaşmır, müasir həyatın bütün sahələrinə nüfuz edir və buna görə də müharibə və sülh arasındakı sərhədlər demək olar ki, seçilməz hala gəlir. Qaleottinin kitabı müasir münaqişələrin qansız, lakin dağıdıcı üsullarla necə aparıldığını göstərən nümunə ilə - elektrik şəbəkələrinin sındırılması və gizli kiber əməliyyatlarla açılır. Müəllif göstərir ki, bu üsullar ənənəvi silahlı toqquşmalarla müqayisədə daha az nəzərəçarpan olsa da, cəmiyyətlərdə sabitliyi pozmaq və institutlara inamı sarsıtmaq üçün bəzən daha çox imkana malikdir. Beləliklə, Qaleottinin məşhur kitabının əsas ideyası müasir müharibələrin “döyüş meydanından kənarda müharibə” və ya “silahlı qarşıdurmasız müharibə” olmasıdır.

Nəticə

Siyasətçilərin çıxışlarında olduğu kimi, strateji sənədlərdə də dəqiq, konseptual çərçivələri göstərilən tərif olmadan “müharibə”, son illərdə isə “hibrid müharibə” ifadəsindən geniş istifadə edilməsi təkcə mövzu ilə bağlı məşğul olan alimlər üçün intellektual problem yaratmır, bu həm milli, həm də beynəlxalq səviyyədə siyasətlərin hazırlanması və həyata keçirilməsi üçün praktiki maneədir. Digər tərəfdən xüsusilə hibrid müharibə ətrafında son intellektual müzakirələr və hamının qəbul edəcəyi tərifin axtarışları, ilk növbədə, ənənəvi hərbi strategiyaların və planlaşdırmanın müasir münaqişələrin ehtiyacları üçün köhnəlmiş hala gəldiyi həqiqətinin dərk edilməsindən qaynaqlanır. Münaqişələrin təbiəti və xarakteri mürəkkəbləşdikcə, siyasətçilər və müdafiə siyasətini planlaşdıranlar üçün effektiv müdafiə strategiyaları və büdcələri hazırlamaq çətinləşir. Belə ki, müasir milli müdafiə büdcələrini “hər şeyin silaha çevrildiyi” dağıdıcı vasitələrin getdikcə daha çox istifadə edildiyi dövrdə birbaşa hərbi xərcləri – məsələn, tanklar, güllələr, infrastruktur, təchizat xərcləri və şəxsi heyətin maaşları əsasında qurmaq mümkün deyil.

Təsadüfi deyil ki, hələ 2010-cu il 8 iyunda təsdiq edilmiş Azərbaycan Respublikasının Hərbi doktrinasının Azərbaycan Respublikasının hərbi təhlükəsizliyinin hərbi-strateji əsaslarına dair 5-ci bəndində “gələcək silahlı münaqişələrin xarakterinin əsaslı surətdə dəyişdiyi” və “müharibə aparmağın keyfiyyətcə fərqli fəlsəfəsinin meydana gəlməsi” vurğulanaraq “döyüş meydanı” anlayışının tədricən “vahid informasiya məkanı” və “döyüş məkanı” anlayışları ilə əvəz edilməsi məsələsi diqqətə çatdırılırdı (27). Bu dəyişikliklər yalnız fiziki sağqalmanı deyil, həm də kimliyin sabitliyi və varlığın davamlılığını ehtiva edən daha geniş təhlükəsizlik anlayışını və konsepsiyalarını zəruriliyini vurğulayırdı. Biz, Azərbaycan Respublikasının digər hərbi və təhlükəsizlik sahəsində qanunvericiliyi və doktrinal sənədlərində də milli maraqların və milli təhlükəsizliyin obyektlərinin fiziki ölçüləri ilə yanaşı, milli təhlükəsizliyə subyektiv səviyyədə təsir edən ölçülərə (mənəvi dəyərlər, hüquq və azadlıqlar) verilən əhəmiyyətə diqqətin çəkildiyini görürük. Məsələn, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2004-cü il iyunun 29-da imzaladığı Milli təhlükəsizlik haqqında Qanun Azərbaycan Respublikasının milli təhlükəsizliyinin obyektləri kimi, insanın hüquq və azadlıqlarını, cəmiyyətin maddi və mənəvi dəyərlərini və dövlətin müstəqilliyini, suverenliyini, konstitusiya quruluşunu və ərazi bütövlüyünü özündə ehtiva edir (28).

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Moseley A. The Philosophy of War // Internet Encyclopedia of Philosophy. – 2020. – URL: https://iep.utm.edu/war/ (müraciət tarixi: 20.05.2026).

2. Cox R. Approaches to pre-modern war and ethics: some comparative and multi-disciplinary perspectives // Global Intellectual History. – 2018. – Vol. 3, No. 4. – p. 592–613. – DOI: 10.1080/23801883.2018.1527709.

3. Dinstein Y. War, Aggression and Self-Defence. – 5th ed. – Cambridge: Cambridge University Press, 2011. – 382 p.

4. Bosio N. What Is War? Defining War, Conflict and Competition // Australian Army Research Centre. – March 5, 2020. – URL: https://researchcentre.army.gov.au/library/land-power-forum/what-war-defining-war-conflict-and-competition (müraciət tarixi: 20.05.2026).

5. Schu A. What is war? A reinterpretation of Carl von Clausewitz’s “formula” // Revue française de science politique. – 2017. – Vol. 67, No. 2. – p. 291–311. – URL: https://shs.cairn.info/article/E_RFSP_672_0291?lang=en (müraciət tarixi: 20.05.2026).

6. Kaldor M. New and Old Wars: Organised Violence in a Global Era. – 3rd ed. – Cambridge: Polity Press, 2012. – 240 p. (İstisnadən, yalnız istinad edilən konkret səhifə üçün: – p. 15).

7. Collier D., Mahon J. E. Conceptual “Stretching” Revisited: Adapting Categories in Comparative Analysis // The American Political Science Review. – 1993. – Vol. 87, No. 4. – p. 845–855. – URL: https://escholarship.org/uc/item/0ps3z02q (müraciət tarixi: 20.05.2026).

8. Zaytsev D. G. et al. Searching for coherence in a fragmented field: Temporal and keywords network analysis in political science // Network Science. – 2023. – Vol. 11, No. 1. – p. 113–142. – DOI: 10.1017/nws.2022.39.

9. Trent J. E. Should Political Science be More Relevant? An Empirical and Critical Analysis of the Discipline // European Political Science. – 2011. – Vol. 10, No. 2. – p. 191–209. – URL: https://link.springer.com/article/10.1057/eps.2010.65 (accessed: 20.05.2026). *(Qeyd: Jurnalın rəsmi nəşr ili, cild/nömrə və səhifə intervalı dəqiqləşdirilib).*

10. Almond G. A. A Discipline Divided: Schools and Sects in Political Science. – Newbury Park: Sage Publications, 1990. – 348 p. *(Haşiyə üçün: – p. 13).*

11. Acharya A., Buzan B. Why is there no non-Western international relations theory? An introduction / Non-Western International Relations Theory: Perspectives on and beyond Asia / eds. A. Acharya, B. Buzan. – London: Routledge, 2010. – p. 1–22.

12. Keegan J. A history of warfare. – New York: Vintage Books, 1994. – 463 p. *(Haşiyə üçün: – p. 463).*

13. Juergensmeyer M. Terror in the mind of God: The global rise of religious violence. – Berkeley: University of California Press, 2000. – 316 p. *(Haşiyə üçün: – p. 153).*

14. Handel M. I. Sun Tzu and Clausewitz: The Art of War and On War Compared. – Carlisle: Strategic Studies Institute, U.S. Army War College, 1991. – p. 27–31. – URL: https://apps.dtic.mil-/sti/pdfs/ADA239084.pdf (accessed: 20.05.2026).

15. Bērziņš J. Not ‘Hybrid’ but New Generation Warfare / Russia's military strategy and doctrine / eds. G. E. Howard, M. Czekaj. – Washington, DC: The Jamestown Foundation, 2019. – p. 158.

16. Бартош А. «Трение» и «износ» гибридной войны [Электронный ресурс] // Военная мысль. – 2018. – № 1. – С. 5–12. – URL: https://cyberleninka.ru/article/n/trenie-i-iznos-gibridnoy-voyny (дата обращения: 20.05.2026).

17. Sun Tzu. The Art of War / ed. J. Clavell. – New York: Delacorte Press, 1983. – p. 22.

18. Reichborn-Kjennerud E., Cullen P. Understanding Hybrid Warfare // MCDC Countering Hybrid Warfare Project: Information note. – January 2017. – URL: https://assets.publishing.service.-gov.uk/media/5b2904aded915d2cd5d01bfd/MCDC_CHW_Information_Note-Understanding_Hybrid_Warfare-Jan_2018.pdf (müraciət tarixi: 20.05.2026).

19. Mann S. R. Chaos Theory and Strategic Art // The US Army War College Quarterly: Parameters. – 1992. – Vol. 22, No. 1. – Art. 19. – URL: https://press.armywarcollege.edu/parameters-/vol22/iss1/19/ (müraciət tarixi: 20.05.2026).

20. Pernin C. G. et al. Unfolding the Future of the Long War: Motivations, Prospects, and Implications for the U.S. Army. – Santa Monica: RAND Corporation, 2008. – p. 5–22. – URL: [suspicious link removed] (müraciət tarixi: 20.05.2026).

21. Hoffman F. G. Conflict in the 21st century: The rise of hybrid wars. – Arlington: Potomac Institute for Policy Studies, 2007. – p. 9.

22. Fridman O. Russian ‘Hybrid Warfare’: Resurgence and Politicisation. – Oxford: Oxford University Press, 2018. – p. 128–131. *(Qeyd: Kitabın rəsmi nəşr ili əlavə edilib).*

23. Person R., Kulalic I., Mayle J. Back to the future: the persistent problems of hybrid war // International Affairs. – 2024. – Vol. 100, Is. 4 (iiae131). – URL: https://academic.oup.com/ia/advance-article/doi/10.1093/ia/iiae131/7685798 (müraciət tarixi: 20.05.2026).

24. The Hybrid Threats and Hybrid Warfare Reference Curriculum (HTHWRC) / The Partnership for Peace Consortium of Defence Academies and Security Studies Institutes (PfPC) and The Emerging Security Challenges Working Group. – Brussels: NATO Headquarters, 2024. – p. 1–76. – URL: https://www.pfp-consortium.org/news/new-hybrid-warfare-reference-curriculum-released-nato-and-pfpc (müraciət tarixi: 20.05.2026)

25. Herberg-Rothe A. Primacy of “Politics” or “Culture” Over War in a Modern World: Clausewitz Needs a Sophisticated Interpretation // Defense Analysis. – 2001. – Vol. 17, No. 2. – p. 175–186. – DOI: 10.1080/07430170120064249.

26. Galeotti M. The Weaponisation of Everything: A Field Guide to the New Way of War. – New Haven: Yale University Press, 2022. – 248 p.

27. Azərbaycan Respublikasının Hərbi doktrinası //2010-cu il 8 iyun tarixində qəbul edilmişdir. -Bakı: Qanun, 1029-IIIQR, 2010.

28. Milli təhlükəsizlik haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu // 29 iyun 2004-cü ildə qəbul edilmişdir. -Bakı: Qanun, № 712-IIQ, 2004.

Rəyçi: f.f.d, dos. Zeynəddin Şabanov

UOT 32
https://doi.org/10.30546/ifs.2026.2.47.1259

SİYASİ DAVRANIŞ VƏ SOSİAL-SİYASİ ŞÜURUN FORMALAŞMASINDA PSİXOLOJİ AMİLLƏRİN ROLU

Günel Məlikli
Milli Müdafiə Universitetinin professoru,
siyasi elmlər üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
AMEA Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutu, **Azərbaycan**
gunelmaliki@rambler.ru
https://orcid.org/0009-0000-6154-0009

Xülasə. Siyasət özünü dövlətin və cəmiyyətin siyasi həyatında göstərir. Siyasi fəaliyyətin nəticəsi olaraq cəmiyyət həyatında siyasi münasibətlər qərarlaşır və inkişaf edir, cəmiyyətin müxtəlif sferaları arasında siyasi əlaqələr formalaşır. Mifik təsəvvürlər yer üzündə mövcud olan bütün qaydaların ilahi mənşəyə malik olduğunu iddia edirdi. E.ə. I minillikdə sosial və siyasi təsəvvürlərin rasional xarakter alması mifoloji ideyaları tədricən ikinci sıraya keçirdi. Siyasi həyat həmişə mövcud olmayıb və onun yaranma tarixi qədim dövrə, yəni ibtidai icma cəmiyyətinin dağılması və sosial cəhətdən qeyri-yekcins cəmiyyətin yaranması dövrünə təsadüf edir. Sosial-siyasi təlimlərdə sinfi mənafelərlə yanaşı, ümumbəşəri dəyərlər də öz əksini tapır. Sosial-siyasi təlimlər hələ qədim dövrlərdə Babilistanda, Hindistanda, Misirdə, Çində və digər ölkələrdə yaranmışdır. Siyasi proseslər getdikcə daha mürəkkəb xarakter daşıyır, cəmiyyətin idarə olunmasında əhəmiyyətli rol oynamağa başlayır. Siyasətin təhlili əsasında böyük bir kompleks siyasi elmlər formalaşaraq burada yaranan nəzəri və tətbiqi məsələlərin həllinə yardım edir.

Açar sözlər: siyasət, siyasi fəaliyyət, sosial-siyasi təlimlər, siyasətin təhlili, siyasi münasibətlər, sosial prioritetlər

THE ROLE OF PSYCHOLOGICAL FACTORS IN THE FORMATION OF POLITICAL BEHAVIOR AND SOCIO-POLITICAL CONSCIOUSNESS

Gunel Malikli

Abstract. Politics is manifested in the political life of the state and society. As a result of political activity political relations are established and developed, within society, shaping interactions between different spheres of social life. Mythological ideas claimed that all laws and governing human life had a divine origin. During the first millennium BC, the rationalization of social and political ideas gradually pushed mythological ideas into the second plan. Political life did not last forever, and its history goes back to the depths of antiquity, to the ruin of primitive society and the emergence of socially heterogeneous society.

Alongside class interests, general human values are reflected in socio-political studies. In ancient times, socio-political teachings were born in Babylonia, India, Egypt, China and other countries. Political processes are complicated and begin to play an important role in governing society. On the basis of political analysis, a broad range of political sciences developed, contributing to the study and resolution of emerging theoretical and practical problems.

Keywords: politics, political activity, socio-political trainings, analysis of politics, political relations, social priorities

РОЛЬ ПСИХОЛОГИЧЕСКИХ ФАКТОРОВ В ФОРМИРОВАНИИ ПОЛИТИЧЕСКОГО ПОВЕДЕНИЯ И СОЦИАЛЬНО-ПОЛИТИЧЕСКОГО СОЗНАНИЯ

Гюнель Меликли

Резюме. Политика проявляется в политической жизни государства и общества. В результате политической деятельности устанавливаются и развиваются политические отношения, между различными сферами общественной жизни. Согласно мифическим представлениям все земные правила имеют божественное происхождение. Однако уже в первом тысячелетии до нашей эры рационализация социальных и политических идей постепенно

отодвинула мифологию на второй план. Политическая жизнь возникла не сразу: ее история восходит к глубокой древности - к распаду первобытнообщинного строя и возникновению социально неоднородного общества. Наряду с классовыми интересами в социально-политических учениях находят отражение и общечеловеческие ценности. В древности такие учения зародились в Вавилонии, Индии, Египте, Китае и других странах. По мере усложнения политических процессов они начинают играть все более важную роль в управлении обществом. На основе анализа политики формируется большой комплекс политических наук, помогающий решать возникающие теоретические и практические проблемы в этой сфере.

Ключевые слова: политика, политическая деятельность, социально-политические тренинги, анализ политики, политические отношения, социальные приоритеты

Siyasi psixologiya — siyasət elmi və psixologiyanın qovşağında yaranan, insanların siyasi qərarlarını, liderlik davranışlarını və cəmiyyətdəki ictimai rəyin psixoloji əsaslarını öyrənən elm sahəsidir. Bu sahə seçki davranışları, hakimiyyət qavrayışı, siyasi sosiallaşma və münaqişələrin psixoloji köklərini təhlil edir.

Əsas tədqiqat istiqamətlərinə aşağıdakılar daxildir:

- Siyasi liderlik: Liderlərin şəxsi keyfiyyətləri, qərarların qəbuledilmə prosesindəki psixoloji faktorlar.
- Kütləvi davranış: Vətəndaşların müxtəlif siyasi proseslərə reaksiyaları, səsvermə motivləri və siyasi məlumatları qavrama tərzləri.
- İctimai rəy və təbliğat: İnsanların siyasi baxışlarının necə formalaşması və manipulyasiya üsulları.

“Siyasət” sözü isə qədim yunan sözü olub (polis, politikos), dövlət və vətəndaş arasındakı qarşılıqlı münasibətləri özündə əks etdirir. Siyasət özünü dövlətin və cəmiyyətin siyasi həyatında göstərir. Siyasi fəaliyyətin nəticəsi olaraq cəmiyyət həyatında siyasi münasibətlər qərarlaşır və inkişaf edir, cəmiyyətin müxtəlif sferaları arasında siyasi əlaqələr formalaşır. Politologiya elmi ictimai inkişafın məntiqini daha dərindən öyrənməyə kömək edir, siyasi həyatın, dövlət quruluşunun və beynəlxalq siyasətin əsasları barədə bilgilər verir.

Ümumiyyətlə, politologiyanın fəaliyyət sahəsi genişdir. O, cəmiyyətin formalaşdırılmasında, idarə edilməsində əhəmiyyətli rol oynayır. Onun əsas təyinatı insanı siyasi baxımdan mədəni şəxsiyyət etməkdir [4 s.151].

Politologiya elmi-siyasi fəaliyyətlə sıx bağlıdır. Siyasi fəaliyyətdə sosial qruplar öz mənafelərini müdafiə edir, sosial maraqlarını həyata keçirməyə çalışırlar. Siyasi fəaliyyətin əsas istiqamətlərindən biri də sosial siyasətdir. Qeyd edək ki, cəmiyyətdə mövcud olan siyasi şüurun ictimai həyat hadisələrinə münasibəti sosial-siyasi proseslər haqqında fikirlərin yaranmasına səbəb olmuşdur. Sosial siyasətdən danışarkən ən əvvəl sosial siyasət haqqında ideyaların tarixinə nəzər salmaq lazımdır.

Sosial siyasətin nisbətən gənc olmasına baxmayaraq (sosial nəzəriyyənin bir bölməsi kimi, eləcə də sosial üstünlük kimi - dövlətin daxili siyasəti), onun konseptual əsasları yüz illər boyunca qoyulmuşdur [5 s.122].

Erkən dövrlədə insanların siyasi baxışları bütövlükdə nisbi-müstəqil bilik sahəsinə çevrilməmişdi və mifoloji dünyagörüşün tərkib hissəsi kimi çıxış edirdi. Mifik təsəvvürlər yer üzündə mövcud olan bütün qaydaların ilahi mənşəyə malik olduğunu iddia edirdi. E.ə. I minillikdə sosial və siyasi təsəvvürlərin rasional xarakter alması mifoloji ideyaları tədricən ikinci sıraya keçirdi. Siyasi həyat həmişə mövcud olmamışdır; onun yaranma tarixi qədim dövrə, yəni ibtidai icma cəmiyyətinin dağılması və sosial cəhətdən qeyri-yekcins cəmiyyətin yaranması dövrünə təsadüf edir. Sosial-siyasi təlimlərdə sinfi mənafelərlə yanaşı, ümumbəşəri dəyərlər də öz əksini tapır.

Qədim dövrdə sosial-siyasi təlimlər Babilistanda, Hindistanda, Misirdə, Çində və digər ölkələrdə yaranmışdır.

E.ə. IV-III minilliklərdə Misirdə siyasi hadisələr Allahın iradəsinin təzahürü kimi təsəvvür olunurdu. Burada ilk quldarlıq dövlətləri yaranmış, siyasi idealogiyalarda, ictimai-siyasi sahədə müxtəlif təbəqələrin qeyri-bərabərliyi hökm sürmüşdür. Babilistanda quldarlıq cəmiyyəti inkişaf etmiş, siyasi idealogiya dini təsəvvürlərə yönəlmişdi.

Hindistanda sosial-siyasi ideyalar buddizm və brahmanizm ideologiyasından qaynaqlanırdı. Brahmanizmin sosial-siyasi ideyaları isə e.ə. II əsrdə “Manu qanunlar”ında öz əksini tapmışdır.

Brahmanizmdə varnaların Allah tərəfindən göndərilmiş qaydaları özünə təlqin etmələri bu ideologiyanın əsasını təşkil edirdi.

“Manu qanunu”nda isə Varnanın yüksək təbəqəsinin nüfuzunun saxlanılması üçün mövcud dövlət quruluşunun qorunması vacib şərt kimi qeyd edilirdi.

Banisi şahzadə Qautama olan buddizm cərəyanı e.ə. V-IV əsrlərdə yaranmışdır. Buddizm cərəyanın başlıca qayəsi insanın azad bir varlıq olması idi.

Platon ictimai bərabərsizlik tərəfdarı idi. Qədim yunan sosial-siyasi fikrinin daha bir nümayəndəsi Aristotel (e.ə.384-322) sosial hadisələri təbiətin qanunauyğunluqları nəticəsində yaranan hal kimi nəzərdən keçirirdi.

Aristotelin təliminə görə, cəmiyyətdəki qeyri-bərabərliyi şərtləndirən başlıca səbəb quldarlığın meydana gəlməsidir. Onun sosial-siyasi fikirləri “Siyasət” adlı kitabında şərh olunmuşdur. Aristotelin sosial konsepsiyası imtiyazlı təbəqələrin mənafelərini müdafiə edir, varlıların hakimiyyətinə haqq qazandırırdı.

Qədim Romanın sosial-siyasi təlimləri ilə antik Yunanıstanın təlimləri arasında oxşarlıqlar yetərincə idi. Romalıların dünyagörüşündə orijinallıq onların yetkin quldarlıq cəmiyyətinin münasibət-lərinə dair fikirlər irəli sürmələri ilə şərtlənirdi.Mövcud ədəbiyyatda adətən Seneka, Mark Avreli, filosof Lukretsi Kar, aristokratiyanın ideoloqu M.Siseron yunan stoiklərinin Romadakı ardıcılları kimi göstərilir.

Siseron bütün adamların təbiətən bərabər olduqlarını və təhsil alan hər bir şəxsin yüksək səviyyəyə qalxmasının vacibliyini bildirirdi. Onun fikrincə, sosial fərqlər təbiətdən deyil, cəmiyyətdə qərarlaşan münasibətlərdən formalaşır.

Digər Roma mütəfəkkiri Epiktet var-dövlətin əleyhinə çıxaraq, onları “şər qüvvə” adlandırmışdı.

Qədim Yunan filosofu Epikür isə (e.ə. 341-270) ictimai hadisələrə relyativist (şərti) münasibət bəsləyirdi. Onun fikrincə, müxtəlif dövlətlərin qanunlarında təcəssüm olunan ədalət nisbi və şərti xarakter daşıyır, mütləq mənada birdəfəlik qərarlaşan ədalət mövcud deyildir.

Epikürün nəzəriyyəsini Yunanıstanda stoiklər, xüsusən də Zenon (e.ə. 336-264) tənqid edirdi. Onların fikrinə görə, insanlar özlərini vahid dövlətin nümayəndələri hesab etməli və ictimai fəaliyyəti inkar etməməlidirlər. Onlar fərdlərlə müqayisədə dövlətin mənafeyini daha üstün tuturdular. Bununla da quldarlıq cəmiyyətinin ali aristokratik təbəqələrinin mənafeyini əks etdirirdilər.

Yunanıstanın qədim dövrünün axırıncı mütəfəkkiri Polibiyə (e.ə. 200-120) görə, dövlətin qarışıq forması insanların mənafeyi baxımından daha səmərəlidir və bunun üçün monarxiya, aristokratiya və demokratiyanın başlanğıc prinsiplərinin əlaqələndirilməsi vacibdir.

Qədim Roma imperiyasının süqutu (e.ə. 476) orta əsrlər tarixinin əsasını qoydu. Orta əsrlərdə Avropanın fəlsəfi və sosial-siyasi fikrində sxolastika (“məktəb” deməkdir) hakim mövqe tuturdu. Onlar xristian dini təlimini əsaslandırmağa çalışırdılar.

Bu təlimin nümayəndələrindən Rocer Bekon (1214-1292) və Akvinalı Foma (1226-1274) xüsusilə tanınırdılar. Onlar insanların bütün problemlərinin həll edilməsi üçün hər bir bəşər övladının vahid xristian bayrağı altında birləşməsini vacib hesab edirdilər.

Ərəb mütəfəkkiri İbn Xaldun (1332-1406) göstərirdi ki, bəşər cəmiyyətinin inkişafı və bütün sosial hadisələr insanların iradəsindən asılı olmayan, istehsal üsulu ilə şərtlənən sərt qanunlara tabedir.Orta əsrlərdə Qərbi Avropa və Ərəb Şərqi ölkələri ilə yanaşı, Azərbaycanın şair və filosoflarının, mütəfəkkirlərinin də sosial-siyasi fikrin təkmilləşməsi istiqamətində böyük xidmətləri olmuşdur. N.Tusi (1201-1274) düzgün siyasətin xalqın xeyrinə, mürtəce siyasətin isə faciələrə səbəb olmasına diqqəti cəlb edirdi.Nizami Gəncəvi (1141-1209) sosial-siyasi fikirlərində humanizmi müdafiə etmiş, öz əsərlərində bu prinsipləri əks etdirmişdir.

Bəhmənyar da sosial-siyasi görüşlərində haqsızlığa, insanların yoxsul həyat tərzinə qarşı çıxır, bu problemlərin aradan qaldırılmasını istəyirdi.

M.Şəbüstəri belə hesab edirdi ki, cəmiyyətin tərəqqisinin başlıca şərti ədalətli qayda - qanunların mövcudluğudur.

Sonralar sosial-siyasi problematika T.Morun və T.Kampanellanın məşhur sosial utopiyalarında müzakirə edilmişdir. İctimai saziş nəzəriyyələrinə həsr olunmuş elmi əsərlərdə sosial siyasətə dair məsələlər dövlətin daxili siyasətinin başlıca istiqamətlərindən biri kimi nəzərdən keçirilir [5, s.123].

XVI-XVII əsrlərdə Avropa həyatında böyük sosial-siyasi dəyişikliklər baş verirdi. Utopik sosialistlər T.Mor (1478-1535) və T.Kampanella (1568-1639) dövlətçiliyin inkişafını, cəmiyyətdə ideal sosial-siyasi şəraitin qərarlaşmasını xüsusi mülkiyyətin ləğv edilməsində görürdülər.

Fransız nəzəriyyəçisi Jan Boden (1530-1596) xüsusi mülkiyyəti, ailə münasibətlərini və bəzi şəxsi hüquqları ilahi sferaya və təbii hüquqlara aid edirdi.

İngilis filosofu T.Hobbsun (1588-1679) fikrincə, xalqın rifahı naminə hakimiyyətdə olan şəxs qanunların qəbul edilməsində, vergi yığılmasında qeyri-məhdud hüquqlara malik olmalıdır.

Siyasi proseslər getdikcə daha mürəkkəb xarakter daşıyır, cəmiyyətin idarə olunmasında əhəmiyyətli rol oynamağa başlayır. Siyasətin təhlili əsasında böyük bir kompleks siyasi elmlər formalaşaraq burada yaranan nəzəri və tətbiqi məsələlərin həllinə yardım edir.

XVIII əsrin fransız filosoflarından olan Ş.Monteskye, M.Volter, D.Didro, R.Holbax, J.Lametri, J.J.Russo və digərləri hakimiyyət bölgüsünə dair mühüm sosial ideyaları, ictimai sazişdən yaranan dövlət barədə, insanın təbii hüquqları kimi mülkiyyət azadlığı və təhlükəsizlik hüququ barədə, söz, fikir və vicdan azadlığı barədə və xalqların qeyri-məhdud suvereniteti barədə fikirləri inkişaf etdirmişlər [3, s.53].

Alman klassik fəlsəfəsinin görkəmli nümayəndəsi Hegel (1770-1831) “vətəndaş cəmiyyəti” və dövlət anlayışlarını fərqləndirərək, vətəndaş cəmiyyətini dövlətdən asılı olmayan, xüsusi tələbatların və mənafelərin reallaşması sferası kimi səciyyələndirmişdir.

Onun fikrincə, vətəndaş cəmiyyəti mövcud tələbatların və mənafelərin subyektlərinin xüsusi mülkiyyət və insanların ümumi formal birliyi əsasında həyata keçirilən qarşılıqlı fəaliyyəti kimi çıxış edir.

XIX əsrin I yarısına aid olan spesifik şəraitdə liberalizm ideyaları ön sıraya çıxdı. Liberalizm “vətəndaş azadlığı”nı xüsusi təşəbbüskarlıq azadlığı, sahibkarlıq, müqavilə, söz, vicdan, mətbuat və s. azadlığı kimi başa düşürdü. Bu konsepsiyaya görə, dövlət şəxsiyyətin “vətəndaş azadlığı”na əsaslanan təhlükəsizliyini, xüsusi mülkiyyətinin qorunmasını təmin etməlidir.

XIX əsrin I yarısından sosialist (kollektivçi, kommunist) nəzəriyyələr İngiltərədə, xüsusilə Fransada geniş yayılmağa başladı. Onların fikrincə, sənaye çevrilişi yeni cəmiyyətin yaranmasına səbəb olmuşdur və bu şəraitdə insanların rifahını yüksəldəcək, işsizliyi aradan qaldıracaq ən uğurlu cəmiyyət kommuna tipli cəmiyyət ola bilər (S.Simon, Ş.Furye, P.Leri və s.).

Sosialist ideologiyasının əsas istiqamətləri XX əsrin başlanğıcında inkişaf etməyə başlamışdır. XIX əsrin ikinci yarısında sosialist partiyaların fəaliyyəti nəticəsində marksizm ideologiyası artıq bir doktrina kimi yayılmağa başladı.

Bu dövr ərzində sosial siyasətin müxtəlif modelləri formalaşmağa başladı. Bunlardan biri də kommunist modelidir. Sosial siyasətin bu modelindən marksizm ideologiyasının hakim olduğu sosialist ölkələrdə istifadə edirlər.

Bu dövrdə sosial-demokrat nəzəriyyəçilər (F.Lassal) belə hesab edirdilər ki, sosial məsələlər inqilabın deyil, elmin, istehsalın köməyilə həll edilməlidir. Həmin dövrün anarxistləri isə dövlət hakimiyyətini inkar edir, onun ictimai özünüidarə ilə əvəz olunmasını istəyirdilər.

XIX əsrdə Azərbaycanda sosial-siyasi fikrin inkişafında A.A.Bakıxanovun, M.Ş.Vazehin, M.F.Axundovun, H.B.Zərdabinin və digərlərinin xüsusi rolu olmuşdur.

XIX əsrin sonu - XX əsrin əvvəlləri artıq sosial-siyasi fikir tarixində yeni meyillər yaranmağa başladı. Bu dövrdə sosialist, sosial-demokrat və bolşevizm ideologiyası üstün yer tuturdu.

Həmin dövrdə Azərbaycanda da sosial-siyasi və ədəbi fikir yeni mərhələyə qədəm qoymuşdu. Həmin dövrün sosial-siyasi fikrinin görkəmli nümayəndələri M.Ə.Sabir, C.Məmmədquluzadə, N.Nərimanov, M.Ə.Rəsulzadə və başqaları idilər. Onların sosial siyasi baxışlarında sosial ədalət və bərabərlik ideyaları əsas yer tuturdu.

XIX əsrin sonu - XX əsrin əvvəlləri sosial-demokratik ideyalar daha geniş yayılmağa başlamışdı. 1899-cu ildə alman sosial-demokratlarının görkəmli nümayəndəsi Eduard Bernşteynin nəşr etdirdiyi “Sosializmin zəmini və sosial-demokratiyanın vəzifələri” adlı kitabı da bu ideyalardan bəhs edirdi.

Qədim tarixə malik Azərbaycanda ibtidai icma quruluşu dövründə qocaların və əmək qabiliyyətsiz şəxslərin saxlanılması, adətlərə görə, qəbilənin əmək qabiliyyətli şəxsləri tərəfindən həyata keçirilirdi, quldarlıq cəmiyyətində isə qulların qocalığa və əmək qabiliyyətini itirməyə görə hər hansı təminat forması olmamışdır.

Müxtəlif mənbələrdə quldarlıq dövründə Qədim Yunanıstanda hərbi xidmət keçmiş veteranlar üçün pensiyaların verilməsi və Qədim Romada xidməti torpaq payının verilməsi ilə mükafatlandırılması göstərilir [6, s.482].

Feodalizm dövründə müsəlman dünyasının bir hissəsi olan Azərbaycanda bütün ictimai münasibətlər əsasən şəriət qanunları ilə tənzimlənirdi. Feodalizm dövründə sosial təminatın növləri əmək qabiliyyəti olmayan şəxslər üçün sosial cəhətdən təminat xarakteri deyil, ancaq mükafat xarakteri daşıyırdı.

Qeyd edək ki, bu anlayış hazırkı mənanı alana kimi uzun bir tarixi inkişaf yolu keçmişdir. Hər bir tarixi mərhələdə dövlət öz funksiyasını müəyyən istiqamətlərə doğru dəyişdirmiş və fəaliyyət sahəsini genişləndirmişdir. Bəzi hallarda sosial siyasət anlayışını sosial sabitlik anlayışı ilə əlaqəli olaraq işlədirlər. Bu anlayışları müqayisə etmək üçün onların tarixinə qısa nəzər salaq.

Yeni yaranan sosial düşüncələrdə radikal tərəfi təmsil edən K.Marks və F.Engels “sosialist ideologiyası”nı irəli sürərək fəhlə sinfinin müdafiəsini həyata keçirmək üçün kapitalizm sistemini kəskin tənqid edirdi.

V.S.Andreyev, K.S.Batıgin və b. sosial təminat anlayışına tibbi yardımı, müalicəni, sanatoriya – kurort müalicəsi ilə təminatı və s. aid edirlər. İ.V.Quşşin sosial təminat anlayışına ancaq pensiyanı və sosial xidməti aid edir.

Dövlət öz vətəndaşlarının sosial təminatlarını konstitusiyaya və digər qanunvericilik aktlarına əsaslanaraq təmin edir, bütövlükdə vətəndaşların hüquqlarını müdafiə edir.

Cəmiyyət üzvlərinin sosial rifah vəziyyətinin yaxşılaşması sahəsində sosial siyasətin həyata keçirilməsi insanların bütövlükdə sosial vəziyyətinin yüksəldilməsinə, cəmiyyətdə sosial sabitliyin, icitmai rifahın, sosial ədalətin möhkəmlənməsinə gətirib çıxarır.

Cəmiyyətin sosial sferası dedikdə müxtəlif sosial, mədəni, etnik və s. qruplar arasında formalaşan sosial əlaqələr sistemi başa düşülür. Cəmiyyət inkişaf etdikcə onun xarakterinə uyğun sosial sfera yaranır.

Belə ki, ictimai sistem dəyişdikcə sosial sfera da dəyişir, yəni cəmiyyətin inkişaf səviyyəsindən asılı olaraq inkişaf edir. Cəmiyyətin müxtəlif sferaları içərisində sosial sfera özünəməxsusluğu ilə fərqlənir və bu fərqlilik insanların burada sosial fəaliyyətinin olmasında özünü göstərir. Sosial sferada insan fərd kimi deyil, sosial birlik kimi iştirak edir və fəaliyyət göstərir.

Sosioloji baxımdan bəzilərinin həyatı və sosial təbəqədə mövcud olan mövqeyi mütəmadi dəyişə bilər və bu dəyişikliyi öncədən görmək mümkün ola bilər. Lakin bəzilərinin həyatı tənzimlənmiş və sabit şəkildə görünə bilər [2, s.21].

Bütün müasir cəmiyyətlərdə olduğu kimi ölkəmizdə də vətəndaşların sosial prioritetləri vacib məsələlərdəndir. Bu prioritetlərin həlli sosial siyasətin mühüm istiqaməti olub, onun ən ümdə vəzifələrindən birini təşkil edir. Vətəndaşların sosial prioritetləri ilk növbədə əhalinin həyat şəraitinin yüksəldilməsi, bu istiqamətdə nəzərdə tutulan bütün tədbirlərin həyata keçirilməsidir.

Sosial prioritetlər sırasına ilk növbədə təhsil, mədəniyyət, səhiyyə və digər xidmətlər, maddi təminatlar, sosial yardımlar, müavinətlər, təqaüdlər və s. daxildir. Qeyd edilən sahələrin inkişafına vəsaitlər ayrılır, təhsil və mədəniyyət obyektləri, səhiyyə ocaqları inşa edilir, müasir avadanlıqlarla təchiz edilir, bir sözlə, bu istiqamətdə ölkədə genişmiqyaslı və davamlı tədbirlər həyata keçirilir.

Bir sıra Avropa ölkələrinin alimləri belə hesab edirlər ki, SSRİ-də və Şərqi Avropa ölkələrində inzibati komanda idarəçiliyi sisteminin iflasa uğramasının əsas səbəbi dövlətin sosial problemlərin həllinə külli miqdarda vəsait ayırması və bu vəsaitin çox az səmərə verərək iqtisadiyyatı zəiflətməsidir. İnkişaf etmiş ölkələrdə isə qeyd edilən sahəyə çoxlu vəsaitin ayrılması sosial sahələrdə çalışan işçilərin sayının süni artımına və bu sahədə qeyri-məhsuldarlığa səbəb olar ki, bu da büdcə defisitinin artması ilə nəticələnər.

Sosial sahədə aparılan elmi tədqiqatlarda Cənub-Şərqi Asiya ölkələrinin sosial siyasətindən də geniş bəhs edilir. Qeyd edək ki, hələ XX əsrin 70-80-ci illərində Cənub-Şərqi Asiya dövlətləri özünəməxsus aktiv sosial siyasət xətti yeritmişlər. Dövr dəyişdikcə isə bu sosial siyasət proqramı dəyişdirilərək başqa istiqamətə yönəldi. İnsan amilinin rolu ön plana çıxdı və bu ölkələrdə sosial vəziyyət daha da inkişaf edərək vətəndaşların yüksək həyat səviyyəsinə və rifah halına nail olundu.

Ötən əsrin 60-cı illərində dünyanın bir sıra alimləri inkişaf etmiş ölkələrin sənayedə inkişaf etmiş ölkələr sırasına keçmələri ilə əlaqəda olaraq müxtəlif fikirlər səsləndirmişlər. Onlar qeyd edirdilər ki, iqtisadi inkişafın sənaye və informasiya mərhələsində həlledici mənbə artıq maddi deyil, insan

faktorudur. Elmi biliklərindən, təhsil səviyyəsindən asılı olaraq insanın vəziyyətə sürətlə adaptasiya olmaq bacarığı, şəxsi cavabdehliyi və şüurluluğu təkcə müasir istehsalın təhlükəsizliyindən deyil, həmçinin onun sonradan təkmilləşdirilməsi imkanlarından da asılı olur.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Babaoğlu H. Dünya siyasəti və beynəlxalq münasibətlər (dərslik), Bakı, “ÇinarÇap”, 2010, s.87.
2. Cox Harold .G. Later lıfe: the realities of aging 1995
3. Бабосов Е. М.Общая социология: Учеб. пособие для студентов вузов./ «ТетраСистемс», 2004, с.53.
4. Куликов Л. М. Основы социологии и политологии: Учеб. пособие. М.: Финансы и статистика, 2005, с.151.
5. Смирнов С. Н., Сидорина Т. Ю. Социальная политика. Москва, Издательский дом ГУ ВЩЭ, 2004, с.122.
6. Социальная политика: Учебник/ Под общей редакцией Волгина Н. А., М.: издательство РАГС, 2003, с.482.
7. Харчева В. Х. 20 основы социологии. Учебник для студентов средних специальных учебных заведений. М.: Логос, 2000, с.15.

Rəyçi: f.f.d., dos. Həbib Hüseynov

УДК 32
https://doi.org/10.30546/ifs.2026.2.47.1261

НЕКОТОРЫЕ АСПЕКТЫ ЭВОЛЮЦИИ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО МУЛЬТИКУЛЬТУРАЛИЗМА

Эльхан Абдуллабеков
Институт философии и социологии НАНА, **Азербайджан**
abdullabekovv1969@gmail.com
https://orcid.org/0009–0007–3279–4211

Резюме. В данной научной статье описываются и анализируются этапы формирования и развития политики мультикультурализма в Азербайджане. Автор уделяет особое внимание международным мероприятиям и форумам, проведенным в столице Азербайджана в рамках «Бакинского процесса». В статье также отмечается правовая база мультикультурализма в Азербайджанской Республике, сформированная на основе распоряжений Президента Ильхама Алиева. В заключении автор выражает уверенность в том, что политика мультикультурализма, полностью отвечающая интересам азербайджанской дипломатии и внешней политики, будет и в дальнейшем успешно развиваться в нашей стране.

Ключевые слова: культурный диалог, прогрессивный ислам, ведущие международные организации, сотрудничество, государства-члены, мультикультурализм,

AZƏRBAYCAN MULTİKULTURALİZMİNİN TƏKAMÜLÜNÜN BƏZI ASPEKTLƏRİ

Elxan Abdullabəyov

Xülasə. Cari elmi məqalədə Azərbaycanda multikulturalizm siyasətinin formalaşma və inkişaf mərhələləri təsvir və təhlil edilmişdir. Müəllif Azərbaycan paytaxtında “Bakı prosesi” çərçivəsində keçirilmiş beynəlxalq tədbirlərə və forumlara xüsusi diqqət ayırmışdır. Elmi məqalədə habelə multikultralizmin Azərbaycan Respublikasında Prezident İlham Əliyevin sərəncamları əsasında hüquqi bazası da qeyd edilmişdir.

Elmi məqalənin sonunda Azərbaycan diplomatiyası və xarici siyasətinin maraqlarına tam uyğun olan multikulturalizm siyasətinin, ölkəmizdə gələcəkdə də inkişafına müəllif tərəfindən əminlik bildirilmişdir.

Açar sözlər: mədəni dialoq, mütərəqqi islam, aparıcı beynəlxalq təşkilatlar, əməkdaşlıq, üzv-dövlətlər, multikulturalizm

SOME ASPECTS OF THE EVOLUTION OF MULTICULTURALISM İN AZERBAIJAN

Elkhan Abdullabeyov

Abstract. The scholarly article examines the stages in the formation and development of multiculturalism policy in Azerbaijan. Particular attention is given to international events and forums held in Baku within the framework of the “Baku Process.” The article also examines the legal foundations of multiculturalism in the Republic of Azerbaijan, established through presidential decrees and other relevant legal instruments. The article concludes that Azerbaijan’s multiculturalism policy, which is closely aligned with the country’s diplomatic and foreign policy priorities, is expected to continue developing in the future.

Keywords: the culture dialogues, International Scientific Organizations, cooperation, Statemember, multiculturalism.

В современное время во многих странах мира базовым приоритетом является секуляризм: государство и религия разделены друг от друга, а законодательство не основывается на религиозных догмах. Многие ведущие страны мира, в том числе и европейские, в русле

рационализма уже урегулировали государственно-религиозные отношения и аннулировали роль религии в государственном управлении [5,4].

Азербайджанская Республика - одно из немногих государств мира, где мультикультурализм провозглашен государственной политикой. Благодаря успешной реализации данной политики Азербайджан превратился в один из мировых центров мультикультурализма.

В статье представлены и описаны основные этапы становления и эволюции мультикультурализма в Азербайджане, подчеркнута роль Общенационального лидера Азербайджана Г.Алиева и президента Азербайджана И.Алиева в развитии политики мультикультурализма в Азербайджанской Республике. Подчеркнуто, что позитивное проведение этой политики внутри государства способствует сохранению этнического, религиозного и культурного многообразия в обществе, а также этнокультурных ценностей, составляющих основу данного многообразия. В сфере международных отношений политика мультикультурализма создает площадку благоприятных условий для развития многовекторных связей Азербайджана со многими странами независимо от их этнической, религиозной и культурной принадлежности. Это, в свою очередь способствует развитию межкультурного и межцивилизационного диалога в современном мире.

В данной статье нашла свое отражение также теоретическая часть: подчеркнуто отличие мультикультурализма от мультикультуральности, проложен некий мост от эволюции мультикультурализма прошлого к мультикультурализму настоящего, проанализирован ряд книг, монографий и сборников по мультикультурализму, выпущенных Бакинским Международным Центром Мультикультурализма. Среди этих публикаций мы должны прежде всего отметить такие, как «Гейдар Алиев - основатель политики Азербайджанского мультикультурализма», «Азербайджанский мультикультурализм», «Этнокультурное наследие Кавказской Албании», «Азербайджанский мультикультурализм» на арабском языке, «Совместное существование и мультикультурализм» и т.д.

Развитие межкультурного и межцивилизационного диалога является одним из основных направлений современной внешней политики Азербайджана. Необходима также дальнейшая разъяснительная деятельность в толковании терминов «мультикультурализм» и «мультикультуральность». Если первый представляет собой государственную политику, то второй термин раскрывает мультикультуральное лицо и состояние общества. Также должна быть продолжена и углублена работа в преподнесении взглядов Общенационального лидера Г.Алиева как политического архитектора Азербайджанского мультикультурализма [3, 4].

В данном важном направлении Азербайджан достиг ряда эволюционных достижений. Одними из них являются недавно вошедшие в политический лексикон термины «Бакинский процесс» и Гуманитарные Саммиты в Баку.

«Бакинский процесс» - это площадка, направленная на развитие диалога и сотрудничества между различными культурами мира. Эта инициатива впервые была выдвинута Президентом Азербайджанской Республики господином Ильхамом Алиевым 2-3 декабря 2008 года в Баку, во время конференции министров культуры государств - членов Совета Европы на тему «Межкультурный диалог - основа устойчивого развития и мира в Европе и в соседних регионах». С целью обеспечения диалога между Западом и мусульманским миром по инициативе Президента Ильхама Алиева на эту конференцию министров культуры государств-членов Совета Европы были приглашены также министры культуры государств-членов Организации исламского сотрудничества. Сложившись как региональная инициатива, «Бакинский процесс» постепенно, начиная с 2010 года, стал превращаться в глобальное движение. Указанная трансформация также связана с именами Президента Азербайджанской Республики господина Ильхама Алиева и Первого вице-президента Азербайджана, Первой леди страны М.Алиевой.

С превращением «Бакинского процесса» в глобальное движение в Баку прошли международные форумы, симпозиуму, посвященные развитию межкультурного и межцивилизационного диалога в мире. Среди таких мероприятий можно назвать Саммит Религиозных лидеров мира, состоявшийся в 2010 году, I, II и III Всемирные Форумы по межкультурному диалогу, состоявшиеся в 2011, 2013 и 2015 гг., Международные Гуманитарные Форумы, состоявшиеся в 2011, 2012, 2013 и 2014 гг., а также недавно состоявшийся VII Глобальный Форум альянса цивилизаций ООН, в том числе Игры исламской солидарности, прошедшие в Азербайджане в 2017 г.

На Международном симпозиуме «Исламская Цивилизация на Кавказе» Общенациональный лидер Азербайджана Г.Алиев заявил: «В мире много великих религий. Мы, азербайджанцы, гордимся исламской верой, но в тоже время мы никогда не проявляли нетерпимости к другим религиям» [4,365].

Подытоживая вышесказанное, можно констатировать, что политика мультикультурализма в Азербайджане является одним из основных факторов достижений страны в области ее дипломатии и внешней политики. Пропаганда успехов азербайджанского мультикультурализма в мире формирует одно из важных направлений внешнеполитической деятельности страны. В реализации указанного направления ведущую роль играют структура Азербайджанской Республики по межнациональным вопросам, вопросам мультикультурализма и религии, а также Бакинский Международный Центр Мультикультурализма, функционирующий с 2014 года [1].

Рассмотрим основные моменты деятельности Службы государственного советника Азербайджанской Республики по межнациональным вопросам, вопросам мультикультурализма и религии и Бакинского международного центра мультикультурализма в пропаганде достижений азербайджанского мультикультурализма в мире. Созданная по Распоряжению Президента Азербайджанской Республики г-на Ильхама Алиева от 28 февраля 2014 года Служба Государственного советника Азербайджанской Республики по межнациональным вопросам, вопросам мультикультурализма и религии активно участвует в мероприятиях ОБСЕ, Совета Европы, Европейского Союза и других международных организаций, посвященных человеческому измерению безопасности, в частности, обсуждению вопросов борьбы против дискриминации и нетерпимости.

Ежегодно в конце сентября Бюро по демократическим институтам и правам человека (БДИПЧ), входящее в структуру Организации по безопасности и сотрудничеству в Европе (ОБСЕ), организует и проводит в Варшаве Совещание ОБСЕ по рассмотрению выполнения обязательств, посвященное человеческому измерению. Следует отметить, что это крупнейшее в Европе совещание по правам человека. Данное совещание проводится уже более десяти лет и представляет собой платформу для 57 стран-участниц ОБСЕ, партнеров, представителей гражданского общества, международных организаций и структур ОБСЕ. На этой площадке отслеживается реализация договоренностей в сфере человеческого измерения, обсуждаются связанные с этим проблемы, происходит обмен положительным опытом и вырабатываются рекомендации для дальнейшего улучшения ситуаций. В 2014 и 2015 гг. главный консультант Службы государственного советника по межнациональным вопросам, вопросам мультикультурализма и религии Азербайджанской Республики Э.Наджафов принимал участие в Совещании ОБСЕ по рассмотрению выполнения обязательств, посвященном человеческому измерению. Он выступил с докладами по различным вопросам, представив положительный опыт Азербайджана в реализации политики мультикультурализма.

Наряду с этим совещанием, Бюро ОБСЕ по демократическим институтам и правам человека и страна, председательствующая в ОБСЕ, совместно организуют также Дополнительные заседания по вопросам человеческого измерения. Как правило, они проводятся ежегодно в штаб-квартире ОБСЕ в Вене. Каждое из этих заседаний посвящается обсуждению определенных актуальных вопросов.

Представитель Службы государственного советника по межнациональным вопросам, вопросам мультикультурализма и религии принял участие в двух таких мероприятиях. 2-3 июля 2015 года он участвовал во Втором Дополнительном заседании на тему «Свобода религии и убеждений: содействие взаимному уважению и пониманию», а 14-15 апреля 2016 года в Первом Дополнительном заседании на тему: «Принципы и стратегии дальнейшего развития толерантности и недискриминации».

Помимо вышеотмеченных мероприятий ОБСЕ, которые считаются регулярными мероприятиями ОБСЕ, государства - члены ОБСЕ могут по своему желанию организовать и провести презентацию своей страны по конкретным вопросам человеческого измерения. Следует констатировать, что такие мероприятия, в отличие от вышеотмеченных, обладают очень важным преимуществом. В них докладчик располагает большим временем и возможностями для донесения правды о своем государстве. После выступления проходит активное обсуждение доклада, что предоставляет докладчику дополнительную возможность преподнести больше

информации о своей стране. Однако следует отметить, что не все страны мира желают организовать и провести подобного рода презентации своей страны, поскольку у них имеются серьезные проблемы в той или иной области человеческого измерения. В качестве примера можно привести Армению. Это государство, проводившее до 2020 года агрессивную политику и не имеющее особых достижений в области военно-политического, экономико-экологического и человеческого измерений безопасности, не изъявило желания организовать подобного рода презентацию. В отличие от Армении, Азербайджан за последние 15 лет организовал и провел по различным вопросам военно-политического, экономико-экологического характера, а также по параметрам человеческих измерений безопасности 11 презентаций и мероприятий.

Бакинский Международный Центр Мультикультурализма, созданный в 2014 году, является ключевым институтом в Азербайджане, отвечающим за сохранение и пропаганду мультикультурных ценностей и мирного сосуществования этнокультурных сообществ. Центр организует симпозиумы, международные проекты, популяризируя азербайджанскую модель толерантности и мультикультурализма [2]. Указом Президента Азербайджанской Республики И.Алиева Бакинский Международный Центр Мультикультурализма был создан 15 мая 2014 года.

Деятельность Центра по пропаганде достижений азербайджанского мультикультурализма ведется по двум основным направлениям:

1. организация и преподавание курса «Азербайджанский мультикультурализм» в зарубежных университетах;

2. организация и проведение краткосрочных и одноразовых мероприятий за рубежом.

За 12 лет своего существования Бакинскому международному центру мультикультурализма (БМЦМ) удалось организовать преподавание данного курса в 13 зарубежных университетах, среди которых Римский университет Ла Сапиенца (Италия), Софийский университет им. святого Климента Охридского (Болгария), Уральский федеральный университет им. I Президента России Бориса Ельцина (Россия), Карлов университет в Праге, Литовский педагогический университет, Фрайбургский университет (Швейцария), Полтавский университет торговли и экономики (Украина), Университет Эрджиес (Турция), Гуманитарный и технологический университет Лусафона (Португалия), Аугсбургский университет (Германия), Тбилисский государственный университет, Белорусский государственный университет, Университет Гаджа Мада (Индонезия).

Составной частью проекта БМЦМ «Организация и преподавание курса «Азербайджанский мультикультурализм» в зарубежных университетах» выступает организация и проведение международных летних и зимних школ мультикультурализма в Азербайджане. В данных школах принимают участие местные и иностранные студенты, изучавшие дисциплину «Азербайджанский мультикультурализм» в различных университетах. Как явствует опыт, проведение международных летних и зимних школ позволяет иностранным студентам ближе ознакомиться с достижениями азербайджанского мультикультурализма.

Что касается организации и проведения краткосрочных и одноразовых мероприятий, следует отметить, что БМЦМ провел ряд следующих мероприятий:

21 апреля 2015 года в Риме БМЦМ совместно с посольством Азербайджана в Италии провел конференцию «Азербайджанский мультикультурализм и Кавказская Албания (удины);

27 апреля 2015 года в штаб-квартире ББС в Лондоне состоялся круглый стол на тему «Азербайджанский мультикультурализм». С докладом о деятельности Центра и достижениях политики мультикультурализма в Азербайджане выступили исполнительный директор Центра проф. А.Мамедов и руководитель аппарата А.Баширова;

16 мая 2015 года в Бранденбургской Академии наук БМЦМ, совместно с посольством Азербайджана в Германии, университетом имени Гумбольдта и Германо-азербайджанским форумом провел конференцию на тему «Азербайджанский мультикультурализм: исторический опыт и модель общества, будущего»;

18 ноября 2015 года в Стокгольме БМЦМ совместно с посольством Азербайджана в Швеции и Институтом безопасности и экономической политики организовал конференцию на тему «Мультикультурализм и межрелигиозная толерантность: опыт Азербайджана и его значение для Европы». Во главе делегации Азербайджанской Республики стоял государственный советник по межнациональным вопросам, вопросам мультикультурализма и религии,

академик К.Абдуллаев. Руководители религиозных общин страны поделились опытом государства в обеспечении свободы вероисповедания и межрелигиозной толерантности. 10-13 марта 2016 года заведующий отделом БМЦМ Н.Гасымоглу участвовал в международном форуме, организованном Фондом «Искусство жить» (Art of Living) в столице Индии, Нью-Дели. В своем докладе он рассказал о достижениях Азербайджанской Республики в сфере мультикультурализма, отметив: «Это именно шаги Президента И.Алиева – объявить 2016 г. Годом Мультикультурализма, а 2017 г. Годом Исламской солидарности»[6,220].

Другим Указом Президента Азербайджанской Республики И.Алиева «Бакинский Международный Центр Мультикультурализма» был присоединен к «Центру Анализа Международных Отношений и Мультикультурализма» [1]. 11 сентября 2026 года распоряжением Президента Азербайджана И. Алиева Ф.Шафиев был назначен председателем Правления Центра анализа международных отношений и мультикультурализма [8].

В заключение статьи необходимо подчеркнуть также участие Президента Азербайджана господина Ильхама Алиева на Саммите ШОС в Бишкеке 31 августа- 1 сентября 2026 года. Данный Саммит еще раз подчеркнул значимость Азербайджанского государства как геоэкономического, геополитического и мультикультурального узла связи во всем Евразийском пространстве [7].

Список использованной литературы

1. http://news/milli.az/society/225944.html
2. http://www.scwra.iov.az/vnews/170
3. Multikulturalizmə giriş fənni üzrə Proqram. BSU. Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyinin 07.01.2015-ci il tarixli 16 saylı əmri ilə təsdiq edilmişdir. 2015.23 s.
4. Нифтиев Н. «Совместное существование и мультикультурализм». Баку: 2015.407 с.
5. Аскеров Р. Внешние воздействия на религиозную среду в Азербайджане. Баку: «Туна», 2019. 95 стр.
6. Səmədov E. Birgəyaşayış fəlsəfəsi. Özünü təcriddən vəhdətə doğru. Bakı: 2018, “Tuna” nəşriyyatı. 245 s.
7. https://azsputniknews.ru от 02.09.2026 г.
8. report.az от 11.09.2026 г.

Rəyçi: f.e.d., prof. Lüdmila Səmədova

FƏLSƏFƏ TARİXİNƏ MÜASİR YANAŞMA

UOT 101.1
https://doi.org/10.30546/ifs.2026.2.47.1268

ANA DİLİNİN YAŞADILMASI: MİLLİ-MƏNƏVİ YADDAŞIN QORUNMASI VƏ GƏLƏCƏYƏ ÖTÜRÜLMƏSİNİN KONSEPTUAL ƏSASLARI

Sevil Həsənova
Filologiya elmləri doktoru, professor
Bakı Dövlət Universiteti, **Azərbaycan**
sevilhasanova@gmail.com
https://orcid.org/0009-0005-3353-5620

Xülasə. Ana dilini qorumaq, yaşatmaq hər bir Azərbaycan vətəndaşının ən müqəddəs borcu və vəzifəsidir. Klassiklərimiz uzun illər dilimizi qorumaq, yaşatmaq üçün çox çətin mübarizələrdən keçiblər. Hər biri öz ədəbi-bədii, elmi-nəzəri yaradıcılığında bu müqəddəs mövzuya geniş yer verib. Biz və bizdən sonrakı gənc nəsillər də klassiklərimizin bizə əmanət qoyub getdikləri milli-mənəvi dəyərlərimizə sahib çıxmalı və onu əbədi yaşatmalıyıq.

Dilimizin qorunmasında, yaşanmasında mətbuat hər zaman mühüm rol oynayır və elmin-texnikanın inkişafı nəticəsində bugünkü medianın üzərinə çox böyük məsuliyyət düşür. Xüsusən də televiziyanın kütləvi kommunikasiya sahəsinə daxil olması Azərbaycan ədəbi dilinin tətbiqi sahəsinin daha da genişlənməsinə, inkişafına, zənginləşməsinə yol açdı. Ədəbi dilimiz, əsasən də onun şifahi qolu TV sahəsində uzun bir inkişaf yolu keçərək cilalandı, bu da onun işləkliyinə səbəb oldu. Geniş auditoriyaya malik olan televiziya şifahi dilin ən çox işləndiyi sahədir. Ona görə də TV dili bütövlükdə nizamlanmış normativ bir dildir və o, ədəbi dilin normalarına həddən artıq diqqətli olmağı, qayğı ilə yanaşmağı tələb edir.

Açar sözlər: Ana dili, müqəddəs borc, klassiklərimiz, ədəbi-bədii irs, TV dili

PROTECTING AND PRESERVING OUR MOTHER TONGUE IS THE SACRED DUTY OF EVERY ONE OF US

Sevil Hasanova

Abstract. Protecting and preserving the mother tongue is the most sacred duty and responsibility of every citizen of Azerbaijan. Our classics also faced great difficulties for many years in their efforts to preserve and sustain our language. Each of them devoted considerable attention to this sacred subject in their literary-artistic and scientific-theoretical works. We, together with future generations, must protect the national and spiritual values entrusted to us by our classics and preserve them for the future.

The press has always played an important role in preserving our language. With the development of science and technology, today’s media bear significant responsibility in this regard. In particular, the inclusion of television in the sphere of mass communication paved the way for the further expansion, development, and enrichment of the field of application of the Azerbaijani literary language. Our literary language, especially its oral branch, underwent a long process of development and refinement within the field of television, which contributed to its functionality and active use. Television, with its broad audience, is the sphere in which oral language is used most extensively. Therefore, the language of television is, as a whole, a regulated normative language, and it requires extremely careful attention and conscientious treatment toward the norms of the literary language.

Keywords: mother tongue, sacred duty, our classics, literary and artistic heritage, television language

СОХРАНЕНИЕ РОДНОГО ЯЗЫКА: КОНЦЕПТУАЛЬНЫЕ ОСНОВЫ ЗАЩИТЫ НАЦИОНАЛЬНО-ДУХОВНОЙ ПАМЯТИ И ПЕРЕДАЧИ ЕЕ БУДУЩЕМУ

Севиль Гасанова

Резюме. Защита и сохранение родного языка – священный долг и обязанность каждого гражданина Азербайджана. Наши классики на протяжении многих лет преодолевали тяжелые испытания, чтобы защитить и сохранить родной язык. Каждый из них в своем литературно-художественном и научно-теоретическом творчестве уделял большое внимание этой священной теме. Мы, а также последующие молодые поколения, должны беречь национально-духовные ценности, завещанные нам классиками, и вечно их сохранять.

В деле защиты и сохранения родного языка пресса всегда играла важную роль. В результате развития науки и техники на современные средства массовой информации ложится огромная ответственность. В частности, вхождение телевидения в сферу массовых коммуникаций открыло путь к дальнейшему расширению, развитию и обогащению сферы применения азербайджанского литературного языка. Наш литературный язык, преимущественно его устная ветвь, прошел долгий путь развития в сфере телевидения и отшлифовался, что обусловило его функциональность. Телевидение, обладающее широкой аудиторией, представляет собой сферу наиболее активного использования устной речи. Поэтому язык телевидения в целом является упорядоченным нормативным языком, и он требует предельного внимания и заботливого подхода к нормам литературного языка.

Ключевые слова: Родной язык, священный долг, классики, литературно-художественное наследие, язык телевидения.

Giriş

Ana dili hər bir xalqın varlığını təsdiq edən başlıca amildir. Millətin dili onun formalaşmasında əsas şərtlərdən biridir. Bu gün onun qorunmasında və yaşanmasında KİV-in, xüsusən də televiziyanın xüsusi yeri var. Bugünkü dünyanın inkişaf mənzərəsini müəyyənləşdirən üç əsas proses qloballaşma, informasiyalı cəmiyyətə keçid və açıq cəmiyyət ideyasıdır. Bu ideyaların gerçəkləşməsi, təbliği məhz KİV sistemi ilə, xüsusən də dünyanı vahid informasiya məkanına çevirən TV ilə bir başa bağlıdır. TV KİV-in elə bir qoludur ki, orada cəmiyyətin bütün sahələri, o cümlədən dildə, ünsiyyətdə, mədəniyyətdə gedən proseslər özünü əks etdirir. Estetik və mənəvi sərvətlər sistemində özünəməxsus yeri olan, spesifik ifadə vasitələrinə malik olan TV-nin dilimizin inkişafında, yaşanmasında mühüm rolu var. Ədəbi dilimiz, xüsusən onun şifahi qolu TV-nin inkişafı sayəsində daha da cilalanmış, işləkliyini artırmışdır. Elə buna görə bu gün ekran-ədəbi dilinin tədqiqata cəlb edilməsi, öyrənilməsi, ədəbi dilin ekranda tətbiq edilməsi və s. məsələlər diqqət mərkəzindədir.

Bildiyimiz kimi, TV dilinin əsasında şifahi nitq (söz) durur. Bu sözü, fikri tamaşaçıya TV aparıcıları, diktorları, telejurnalistlər çatdırır. Ona görə də onlar ədəbi dil normalarını yaxşı bilməklə, mənimsəməklə yanaşı, onun qayda-qanunlarına əməl etməlidirlər. Bununla yanaşı, onlar milli mənsubiyyətimizə nümunə olmalıdırlar. Etiraf edək ki, bu gün müasir Azərbaycan televiziyasında bu prinsiplərə, qaydalara əməl etməyən aparıcılarımız, diktorlarımız və telejurnalistlərimiz də var. Onlar televerilişlərdə işlənən hər sözə, ifadəyə, cümləyə diqqətlə yanaşmırlar, ədəbi dil normalarına, nitq mədəniyyətinə əməl etmirlər və daha doğrusu, bəziləri bunu bacarmırlar. Unudurlar ki, sözə həssaslıqla yanaşmalı, sözlə professional rəftar etməlidirlər.

Odur ki, mövzu ilə bağlı dilçilərimiz, telenəzəriyyəçilərimiz, ictimaiyyət nümayəndələrimiz mütamadi olaraq öz fikir və iradlarını, dəyərli məsləhətlərini bildirirlər. Belə əsərlərdən bir neçəsinin adını qeyd etmək yerinə düşərdi. A.Axundovun “Televiziya və radionun xalqın nitq mədəniyyətinin inkişafında rolu. Dil mədəniyyəti”, N.Əhmədlinin “Jurnalistin vizual nitq mədəniyyəti”, Q.Məhərrəmlinin “Televiziya dili” və “Audiovizual nitq”, N.Xuduyevin “Televiziya, radio və ədəbi dil”, İ.Məmmədovun “Ekran, efir və dilimiz”, M.Yusifovun “Nitq mədəniyyətinin əsasları” və onlarla müəlliflərin əsərlərinin adlarını çəkə bilərik.

Məsələnin ciddiliyi ölkə rəhbərliyini də narahat etdiyi üçün bu sahədə çoxsaylı sərəncamlar, qanunlar, fərmanlar verilmiş və onların yerinə yetirilməsi səlahiyyətli şəxslərin qarşısında birmənalı olaraq qoyulmuşdu. Bu məsuliyyət həm də çağdaş mediamızın da üzərinə düşür, xüsusən də televiziyanın. Verilən sərəncamlardan, fərmanlardan sonra TV verilişlərinin dilinə xüsusi diqqət

yetirilmiş, nizamlanmış, onun tədqiqinin aktuallığı bir daha nəzərə alınmışdır. TV verilişlərinin dili, daxili strukturu möhkəmlənmiş normativ dildir. Ona görə də ekran dilinin normalarına, prinsiplərinə, alınma dil vahidlərinə qarşı çox diqqətli olmağı tələb edir. TV-də yazılan sözlə, deyilən sözün müqayisəsi, xüsusiyyətləri “təsvir-səs-nitq” vəhdətinə diqqət yetirilməlidir.

Prof. Elşad Quliyev “Televiziya iki əsrin ayrıcında” adlı əsərində qeyd edirdi ki, “spesifik ifadə vasitələrinə malik olan TV milyonlarla tamaşaçıya təsir edə bilən qüdrətli informasiya vasitəsinə çevrilmişdir” (4, s.32-33). Elə ona görə də ana dili məsələsi hər zaman ölkə rəhbərliyinin diqqət mərkəzindədir.

Müstəqilliyimiz yenidən bərpa edildikdən sonra (1991) Azərbaycan dili zənginləşmiş, inkişaf yolu keçərək böyük uğurlar qazanmışdır. Bunun nəticəsidir ki, bu gün Azərbaycan dilinin imkanları mətbuatın, radionun, televiziyanın bütün tələbatını təmin edir. Amma təəssüflər ki, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, bəzi KİV işçiləri, xüsusən də TV əməkdaşlarının bəziləri dilimizin imkanlarından lazımi səviyyədə istifadə edə bilmirlər. Çünki bu gün TV-də yetərincə qeyri-peşəkarlar çalışır. Onların əksəriyyətinin nə jurnalist, nə də filoloji təhsili olmadığı üçün Azərbaycan ədəbi dilinin qayda-qanunlarını bilmirlər. Nəticədə, ədəbi dilimizə dolaşıqlıq gətirərək, onun normalarını pozaraq, süni, qondarma bir “dil” yaradırlar. Daha doğrusu, bilmirlər ki, ekran nitqinin düzgünlüyü, tamaşaçılar üçün anlaşıqlığı birbaşa ədəbi normaya əməl olunub-olunmaması ilə müəyyən edilir.

TV dilinin zənginləşməsi və onun qayda-qanunlarına əməl edilməsi üçün görkəmli nəzəriyyəçi alimlərimizdən Y.Əlizadə, N.Əhmədli, Q.Məhərrəmli, C.Məmmədli çoxsaylı məqalə və əsərlərində, monoqrafiyalarında faydalı, maraqlı elmi-nəzəri fikir və mülahizələr irəli sürmüşlər. “Dildə gedən proseslərlə cəmiyyətin inkişafı arasında sıx əlaqə” (7, s.8) olduğunu vurğulayan telenəzəriyyəçi alim Q.Məhərrəmli çox haqlı olaraq “Televiziya dili” adlı monoqrafiyasında Azərbaycan dilçiliyinin aktual problemlərindən bir neçəsi haqqında geniş və maraqlı fikirlər söyləyib. Görkəmli alim əsərində əsasən televiziyada çox geniş şəkildə işlənən şifahi nitqin funksional-struktur xüsusiyyətlərinin öyrənilməsindən, ədəbi dilin ekranda tətbiq edilməsindən, xüsusən də TV-nin əsasını təşkil edən “nitq-təsvir-səs” triadasının ekstralinqvistik, diktor-aparıcı mətninin linqvistik mahiyyətinin aşkarlanmasından bəhs edir. Müəllif bu məsələləri birbaşa ekranda nitq mədəniyyəti, konkret dil faktları əsasında araşdırıb. Televiziyanı “dilimizin güzgüsü” adlandıran Qulu müəllim bu güzgüdəki uğurlarla yanaşı, nöqsanları da geniş şəkildə əsərində əks etdirə bilib.

Bu gün çağdaş mediamızda “kommunikativ təbiəti, təbliğatı və estetik funksiya daşıması ilə” (7, s.11) fərqlənən teleməkanda, həqiqətən, sözün böyük rol oynamasının şahidi oluruq. Verilişlərin, söhbətlərin, müsahibələrin, dialoqların, çıxışların və s. əsasən şifahi formada qurulması bir daha fikrimizi təsdiq edir. Diqqət yetirərkən şahidi oluruq ki, “istənilən verilişin əsas mövzusu ekrandakı insanın danışığı ilə bağlıdır”(4, s.34). Unutmayaq ki, teleməkanda danışıq yalnız məlumat vermək, münasibət bildirmək deyil, “həm də ekran nitqinin əsas təzahür formasıdır” (4, s.34). Deməli, bu zaman ekranda danışanın həm səlis, aydın danışıq tərzi, həm də tamaşacıların diqqətini cəlb etmə bacarığı, sözdən istifadə məharəti, qarşısındakını inandırma qabiliyyəti əsas faktorlardandır. Bu zaman TV-də şifahi nitq mühüm rol oynayır. Çünki “TV-də gözəl, sərbəst, mənalı danışıq” (7, s.38) əsas şərtlərdəndir. Ekranda hər hansı bir hadisənin, faktın, gerçəkliyin özünəməxsus şəkildə əks etdirilməsində şifahi nitq xüsusi rol oynayır.

Yuxarıda sadaladığımız bu keyfiyyətlərə, tələblərə doğru-düzgün əməl edilərsə, tamaşaçı ilə çox gözəl ünsiyyət qurular. TV kütləvi ünsiyyət vasitəsi “olduğundan ekranda səslənən şifahi nitq” (7, s.40) saysız-hesabsız auditoriyaya yayılır. Bu auditoriya müxtəlif sosial tərkiblidir. Odur ki, onların şüuruna, davranışına, düşüncə tərzinə təsir etməklə yanaşı, “danışıq tərzinə daha effektli təsir etmək mümkündür” (7, s.50). Belə olduqda telejurnalistdən bir daha tələb olunur ki, televerilişlərdə işlənilən hər sözə, ifadəyə, fikrə çox diqqətlə yanaşılsın və ədəbi dil normalarına riyaət edilsin. Dilçi alimlərimiz də bunu tələb edir. “Hər bir xalqın maddi və mənəvi varlığı, onun sosial-mədəni səviyyəsi, milli dünyagörüşü ilk növbədə öz ifadəsini sözdə tapır” (5, s.97). Burada telejurnalistdən sözə həssaslıqla, xüsusən də məsuliyyətlə yanaşması tələb edilir. “Televiziyada söz, adətən, təsvirlə sinxron şəkildə müşaiyət olunur” (7, s.63). Deməli, fikir tamamlanmalıdır, söz təsvirin məzmun və mahiyyətini açıb göstərməlidir. Çox zəngin olan ana dilimiz jurnalistə söz seçmək, fikrini ətraflı şərh etmək imkanları açır.

Müxtəlif telekanallarda yayımlanan, Azərbaycan ədəbi dil normalarına və nitq mədəniyyətinin prinsiplərinə əməl edən verilişlər də var. Məsələn, Ana televiziyamız olan AzTV və İctimai televiziyada bu məsələlərə çox tələbkarlıqla və həssaslıqla yanaşırlar. Özəl kanallarımızda isə ədəbi dil normalarımızı

pozan, onun qayda-qanunlarına əməl etməyənlər də yetərincədir. Bu nöqsanları aradan qaldırmaq üçün mütəmadi olaraq reydlər, müzakirələr aparılmalı, nəticəsi obyektiv olaraq KİV-də geniş şəkildə açıqlanmalı, ictimai qınaq gücləndirilməlidir.

Hər gün, hər an yeniləşən dünya televiziya məkanında olduğu kimi, Azərbaycan kanalları da müasir dövrün tələblərini nəzərə alaraq fəaliyyətində ciddi dəyişikliklər etməli, yeni layihələrə imza atmalı, verilişlərini yüksək peşəkarlıqla müasir dövrün tələb və təklifinə uyğun qurmağı bacarmalıdır. Yenidən müstəqilliyini qazanan Azərbaycan üçün bu, çox önəmlidir.

Dünya televiziyasından fərqli olaraq Azərbaycan televiziyasında son 20 ildən çoxdur ki, realiti-şou verilişləri yayımlanır. Realiti-şouların hamısı uğurlu olmasa da, dünyanın ən məşhur və gəlirli televiziya proqram növlərindən biridir. Təməlində rəqabət olduğu üçün realiti-şoular çox sevilir, tamaşaçı onu izləyir.

Azərbaycan televiziya məkanında xarici telekanallardan adaptasiya olunan bir çox realiti-şoular var və onların uğurlu olmasında şou aparıcılarının da payı var. Onlar, adətən, jurnalist olmurlar. Onlarda artistizm qabiliyyəti daha çox olmalıdır. Təəssüf ki, bu verilişlərin bəzilərində aparıcılar reytinq xatirinə qalmaqal, gərginlik yaradırlar. Onlar bəzən elə düşünürlər ki, televiziya əyləndirməklə işini bitmiş hesab etməlidir. Çox təəssüf ki, belə aparıcılar unudurlar ki, televiziya həm də tamaşaçısını düşündürməli, düzgün istiqamətləndirməlidir. Bunun üçün onlar yüksək efir mədəniyyətinə malik olmalıdırlar.

Bu verilişlər ya canlı, ya da əvvəlcədən çəkilmiş olur. Canlı yayım hadisənin anında tamaşaçıya çatdırılmasıdır və burada aparıcının üzərinə böyük məsuliyyət düşməklə yanaşı, ondan peşəkarlıq, professionallıq tələb olunur. “Canlı efirdə olarkən aparıcı ilə auditoriya arasında müəyyən bərabərlik təmin olunmalıdır. Verilişin uğuru təkcə həcmi və operativliyi ilə deyil, aparıcının səmimi söhbət aparmaq qabiliyyəti və oponenti dinləmək istəyi ilə müəyyənləşir” (12, s.338).

Bəzən bu realiti-şouların teleməkanımızda yer almasını qəbul etməyən tamaşaçılarımız da var. Amma cəmiyyətə müəyyən bilgilərin ötürülməsi baxımından realiti-şounun telekanallarda olması lazımdır. Doğrudur, bu layihələr, əsasən, mübahisələrin, intriqaların üzərində qurulur, amma layihə rəhbəri verilişin geniş auditoriya üçün nəzərdə tutulduğunu yaddan çıxarmamalı və belə səhnələr montaj edilməlidir. Əslində, etikadan kənara çıxmaq doğru deyil. Təəssüflər ki, bəzi televiziyalar reytinq xatirinə, verilişin baxımlılığını artırmaq üçün süni konfliktlər də yaradırlar. Onlar unudurlar ki, bunun bir həddi var və o həddi keçmək olmaz, xüsusən də etik normaları. Etiraf edək ki, bu şoularda yaşananlar, təəssüf ki, bəzən həyatda yaşanan həqiqətlərdir.

Görkəmli tədqiqatçı M.Zemlyanova tok-şounu “müasir radio və televiziyanın çox populyar janrı” (15, s.236) adlandırır. Zamanın tələbləri sayəsində bu gün bütün dünyada olduğu kimi, bizim televiziya və radio proqramlarında əyləncə və şou verilişlərimizin sayı çoxluq təşkil edir. Televiziya və radioda dil normalarının pozulmasına əsas səbəb də həmin əyləncə və şou verilişlərinin “həmin sahənin biliksiz, savadsız, məişət nitqi ilə danışan təmsilçilərinin ekranlarda, efirlərdə geniş yer tutmasıdır” (8, s.20-21). Nəticədə efir və ekranlarımıza “cəlb” edilən qeyri-peşəkarlar ana dilimizi bərbad hala salırlar. Onlar dərk etmirlər ki, millətin də, dövlətin də təməlində dil dayanır.

İstər xəbər, istərsə də şou, fərqi yoxdur, hər birində “aparıcının təqdim etdiyi proqram onun şəxsi keyfiyyətləri ilə tamamlanır və hər bir aparıcının özünəməxsus ekran imici formalaşır” (12, s.339).

Bu gün telekanallarımızda yayımlanan xəbər verilişlərinə nisbətən şou verilişlərinin əksəriyyətinin aparıcıları qoyulan tələblərə nəinki yüksək səviyyədə, heç orta səviyyədə belə cavab vermirlər. Həmin “aparıcıların mütaliəsi yoxdur. İstifadə etdikləri leksik baza, üslub tərzi, ümumi dil bilikləri zəifdir. Bütün bunlar kamera qarşısına çıxan şəxslərin öz keyfiyyəti ilə bağlıdır. Aparıcılar tamaşaçı, həmkarlar və peşəkarlar qarşısında məsuliyyət hiss etmədikdə peşələrinə dırnaqarası yanaşırlar. Efirdə dialekt və şivələrdən istifadə edilməsi məişət davranışının nəticəsi olaraq meydana gəlir. Ədəbi dili təmsil etməli olan aparıcı nəticə etibarilə bu qaydaları pozur” (11, s.30).

Həmin nöqsanlar özünü əsasən şou xarakterli verilişlərdə göstərir. Reklam və tanınmaq xatirinə televiziyaları zəbt edən bayağı təfəkkürlü insanlar, məsələlərə çox vaxt uyğun olmayan ekspertləri verilişə dəvət edir, sonradan onların sözünü kəsən, bəzi teleaparıcılar ədəbi dil normalarını ciddi şəkildə pozurlar. Belə verilişlərdə heç bir ədəbi dil normalarından söhbət gedə bilməz. Təkrarlıq, cümlənin düz qurulmaması, xarici sözlərə, ifadələrə müraciət, söz sırasının pozulması, məntiqi bağlılığın zəif olması, məhəlli xarakterli sözlərdən istifadə və s. hallara yol verilməməlidir. Bu halda ədəbi dilin bütün normaları pozulur. Təəssüfləndirici hal odur ki, bu nöqsanların həlli yolları göstərilsə də, bəzi aparıcılar bunlara əməl etmirlər. Belə olduqda bəzi mütəxəssislər intizam tədbirlərini, cərimə metodlarını təklif

edirlər. “Demokratiya adı altında televiziya kanallarının şəxsi biznesə çevrilməsi, mənfəətlərini reklam və şou xarakterli verilişlərdən götürməsi onlar üzərində nəzarətin müəyyən mənada zəifləməsinə gətirib çıxarır” (14, s.92).

Burada əsas məsuliyyət kanal rəhbərlərinin üzərinə düşür. Çünki onlar bu mühüm vəzifənin həyata keçirilməsində laqeydlik göstərirlər. Ölkəmizdə ana dilimizin qorunması, yaşaması, zənginləşməsi üçün dövlətimiz qayğı göstərir, geniş imkanlar yaradır, qanunlar qəbul edir. Amma təəssüflər ki, media aləmində hələ də bu qüsurlar, nöqsanlar var. Odur ki, dilçi alimlərimizin, telenəzəriyyəçilərimizin, “həyəcan təbili” səbəbsiz deyil. Onlar uzun illər Azərbaycan dilinin toxunulmazlığına, qorunmasına, yaşanmasına, inkişaf etməsinə, zənginləşməsinə çalışan mütəxəssis kimi bu sahədəki nöqsanların aradan qaldırılması üçün tədbirlər görülməsini təklif edirlər.

Bu gün ölkəmizdə xeyli sayda özəl televiziya və radiolar fəaliyyətdədir. Əyləncəli verilişlərin əksəriyyəti də onların payına düşür və elə nöqsanların da çoxu onlarla bağlıdır. Məsələn, DJ-lər çox qəribə bir danışıq tərzi ilə efirə, ekrana hökmranlıq edirlər. Dilə xələl gətirən lüzumsuz sözlər, anlaşıqlı olmayan ifadələr işlədilir və nəticədə rəvan, aydın nitq itib-batır. Bu əsasən ondan irəli gəlir ki, teleradio kanallarında çalışan aparıcıların əksəriyyəti ədəbi dil qaydalarını bilmir, öz ana dilini yaxşı bilmədiyi üçün veriliş zamanı sözü, ifadəni tapıb yerində işlətmir, əvəzində əcnəbi və ya jarqon, məhəlli sözlərdən istifadə edir. Burada bir faktı qeyd edək ki, bu əyləncəli verilişlərin “üstünlük təşkil etdiyi özəl kanalların dinləyicilərinin əksəriyyəti gənclərdir, yeniyetmələrdir və onların gördükləri, eşitdikləri onlara daha tez təsir edir” (6, s.316).

Doğrudur, bu gün bazar iqtisadiyyatı hər sahəyə öz təsirini göstərir, o cümlədən radio-televiziyaya da. Amma bu o demək deyil ki, hər şey maddiyyata qurban verilməlidir. Milli maraqlar unudulmamalıdır. Axı “milli televiziyamız maddi və mənəvi dəyərlərimizin mütləq sahibidir...” (1, s.169). Bu da sirr deyil ki, “özəl kanallar bazar münasibətləri strukturu kimi bazar qanunları ilə fəaliyyət göstərdiyi üçün” (9, s.568) maarifçi, tərbiyəvi proqramlar arxa plana keçir, əsas yeri reklam və realiti-şou xarakterli verilişlər tutur. Dünyada olduğu kimi bizdə də məşhur aktyor və müğənnilər realiti-şou aparıcıları rolunda çıxış edirlər. Burada aparıcıdan “hazırcavablıq, səmimilik, yumor hissi, maraqla dinləmək mədəniyyəti, plastik hərəkətlər” (13, s.157) tələb olunur. Bu zaman aparıcıdan “teleaparıcılığın bir sıra elementlərini özündə birləşdirən “şoumen obrazı” (9, s.582) tələb edilir. Məsuliyyət yenə də aparıcının üzərinə daha çox düşür. Ümumiyyətlə, “hər bir aparıcının təqdim etdiyi proqram onun şəxsi keyfiyyətləri ilə tamamlanır və hər bir aparıcının özünəməxsus ekran imicini formalaşdırır” (2, s.105). Deməli, hər bir aparıcı efirdə-ekranda özünün “simasını” yaradır.

Prof. F.Xalıqov isə bu nöqsanların aradan qaldırılması yollarını yalnız monitorinqlərin keçirilməsində, sorğuların aparılmasında görür və dönə-dönə qeyd edir ki, bu nəticələr cəmiyyətdən gizlədilməməlidir, mətbuat vasitəsilə xalqa çatdırılmalı, ictimai qınaq olmalı, radio-televiziya işçiləri arasında geniş təbliğat işi aparılmalıdır. “Bu problemlərin həllinə yönəlmiş bir sıra tədbirlər görməyin vaxtı çatmışdır. İlk növbədə radio və televiziya işçiləri arasında geniş təbliğat işinə ehtiyac var. Orfoqrafik və orfoepik normalara əməl etməyin vacibliyinin dilin qorunmasında mühüm vasitə olması hər kəsin şüurunda, qəlbində özünə yer etməlidir” (3, s.28).

Amma çox təəssüf ki, bəzi müəsissələr, dil qurumları, xüsusən də bəzi özəl radio və televiziya kanallarının rəhbərləri bu sahədə olan fərmanlardan, sərəncamlardan irəli gələn problemlərin həllinə biganəlik nümayiş etdirirlər. Onların müzakirəsi çox az hallarda ictimai xarakter kəsb edir. Çox yaxşı olar ki, bu sərəncam və göstərişlərin yerinə yetirilməsi dövlət səviyyəsində tələb kimi qarşıya qoyulsun, yerinə yetirilsin, həllini tapmayan məsələlər yenidən gündəmə gətirilsin və problemin həllinə laqeyd olan müəssisə, qurum rəhbərləri ictimai qınağa tuş gəlsinlər.

Nəticə

Əslində, bu problemin həll edilməsində təkcə dilşünasların, telenəzəriyyəçilərin deyil, hər bir ziyalının, vətəndaşın üzərinə böyük məsuliyyət düşür. Çünki bu, bütövlükdə cəmiyyətin ən müqəddəs vəzifəsidir. Ona görə də ana dilimizlə bağlı olan bütün dövlət sənədlərində “Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun inkişafı, qorunması, elektron məkanda daha geniş istifadəsi və ölkədə dilçiliyin inkişaf etdirilməsi mexanizminin yaradılması, dilin inkişafı və tədrisi məsələlərinin təkmilləşdirilməsi, dilçi alimlərin müasir informasiya, kommunikasiya texnologiyalarının yaradılmasında iştirakının təmin edilməsi, dilin inkişafı və ədəbi dil normalarının qorunmasını təmin edən qanunvericilik bazasının təkmilləşdirilməsi, mətbuat orqanlarında, televiziya və radio kanallarında,

internet resurslarında, sosial şəbəkələrdə ədəbi dil normalarının pozulması hallarının qarşısını almaq üçün mexanizmlərin müəyyənləşdirilməsi kimi vəzifələr qarşıya qoyulmuşdur” (10, s.39).

Amma yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, təəssüf ki, bütün kütləvi informasiya vasitələri qarşıya qoyulan bu tələblərə əməl etmir. Bu ya ana dilinin incəliklərini, ədəbi dil normalarını bilməməkdən irəli gəlir, ya da bəzi KİV işçilərinin məsuliyyətsizliyindən. Bəziləri hətta canlı efirdə əcnəbi sözləri, məhəlli ifadələri işlətməkdən belə çəkinmirlər. Doğrudur, bu hallar əsasən şou xarakterli verilişlərdə baş verir. Amma aparıcı, telejurnalist fikirləşməlidir ki, o, son dərəcə diqqətli və məsuliyyətli olmalıdır. Fərq etməz, istər ciddi veriliş olsun, istər şou xarakterli.

Doğrudur, bu gün dilimizdə çox saylı ərəb, fars, rus sözləri var və onlar artıq dilimizin qanunlarına tabe olmuş, vətəndaşlıq hüququ qazanmışlar. Dil canlı orqanizm kimidir, o, daima inkişafdadır. Sovet dönəmində daha çox rus sözlərinə meyil edilirdisə, bu gün Türkiyə türkcəsinə meyil artıb. Məsələn, bilgi (məlumat), yaşam (həyat), öndər (rəhbər), anlam (məna), durum (vəziyyət), öncə (əvvəlcə) və s.

Bu gün aparıcılarımız, ekranda-efirdə bəzən asan sözlərimizin əvəzinə, çətin, dilə yatmayan sözlər, ifadələr işlədirlər. Məsələn, az qala hər gün ekrandan, efirdən eşidilir ki, “Xəstəxanada yanğın baş vermişdi. Xəstələri dərhal binadan evakuasiya etdilər”. Burada “köçürdülər” sözünün yerinə “evakuasiya” sözü işlədilir. Diqqət yetirək: “köçürmə” sözü necə də gözəl səslənir. Bəs onda niyə aparıcılarımız hər gün çətin tələffüz olunan “evakuasiya” sözünü işlədirlər? Bununla onlar dilimizə qarşı kobudluq, hörmətsizlik etmiş olmurlarmı?

Və yaxud, başqa bir sözə diqqət yetirək. Son vaxtlar ekranlarımızda, efirimizdə “başlamaq” sözü əvəzinə, “start” sözü işlədilir. Məsələn, “Bu gün İmişlidə yaz-əkin kampaniyasına start verildi”, “İdmançılarımız start götürdü”. Hər gün xəbərləri dinləyərkən bu sözü ən azı bir neçə dəfə eşidirik. Maraqlıdır, aparıcılarımız niyə asan, aydın tələffüz olunan “başlanıb” sözünü işlətmirlər?

Bütün bunlar ondan irəli gəlir ki, hər gün bizimlə efir-ekran vasitəsilə daimi ünsiyyətdə olan aparıcılarımızın, diktorlarımızın, telejurnalistlərimizin çoxu öz ana dilimizin qayda-qanunlarını, incəliklərini bilmirlər. Unudurlar ki, dilimizin lüğət tərkibinə həssas yanaşmalı, veriliş daxilində sözün işlənmə məqamını doğru, düzgün müəyyənləşdirməlidirlər. Sözlər digər dil vahidləri ilə xüsusi üstünlüyə malikdir və onlar sözə xas olan obrazlılıq, sinonimlik, emossionalıq, incəlik gətirir. Ən əsası onlar sözlə işləyərkən unutmamalıdırlar ki, ədəbi danışıq üslubu ümumxalq danışıq dili bazasında təşəkkül tapdığı kimi, ümumişlək sözlər də orada üstünlük təşkil etməlidir. Terminlərlə yüklənmiş, mənası anlaşılmaz, deyilişi çətin olan sözlərdən mümkün qədər qaçmaq lazımdır. Bunun əvəzinə dilimizdə özünə geniş yer tapmış ideomatik ifadələrdən, frazeoloji birləşmələrdən, çoxmənalı sözlərdən daha çox istifadə edilməlidir”.

Əgər yuxarıda qeyd olunan bütün şərtlərə aparıcılarımız, diktorlarımız əməl edərsə, onlarla dinləyici, tamaşaçı arasında yaxşı ünsiyyət yarana bilər, anlaşma möhkəm olar. Bu isə verilişlərimizin dinlənilməsinə, baxılmasına, sevilməsinə şərait yaratmaqla yanaşı, proqramlarımızın sənətkarlıq cəhətdən yüksəlməsinə, cilalanmasına təkan verər.

Sonda qeyd etmək istərdik ki, Azərbaycan televiziyası fəaliyyətə başladığı gündən bu günə kimi bir-birindən maraqlı, rəngarəng proqramlar ərsəyə gətirib. Onlardan bəzilərinin “həyatı” uğurlu olmasa da, bu gün uğurla fəaliyyətini davam etdirən layihələr də var.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Əlizadə Y., Məhərrəmli Q. Azərbaycan efiri: tarix və müasirlik. Bakı: Nurlan, 2006, 184 s.

2. Həsənova N. Realiti-şoularda aparıcı problemi. Jurnalistika (ictimai-siyasi humanitar elmlər seriyası). Bakı: Elm və təhsil, 2018, №8, 101-105 s.

3. Xalıqov F. Dilimiz - milli varlığımızdır. “Füyuzat” jurnalı., 2014, №5, 24-29 s.

4. Quliyev E. Televiziya iki əsrin ayrıcında. Bakı: İşıq, 1993, 200 s.

5. Qurbanov A. Müasir Azərbaycan ədəbi dili. Bakı: Maarif, 1967

6. Quliyeva Ş. Cəmiyyətin aynası olan “ekran” və “efir”in ictimai düşüncəyə təsiri və milli radio ana dilimizin keşiyində. Dil və ədəbiyyat. Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal. Bakı: BDU-nəşr. 2(86), 2013, 315-317 s.

7. Məhərrəmli Q. Televiziya dili. Spesifika: funksiya və struktur. Bakı: Elm, 2002, 304 s.

8. Məhərrəmli Q. Azərbaycan dili: düşüncələr, təkliflər. “Füyuzat” jurnalı, 2014, №5, 18-22 s.

9. Məmmədli C. Jurnalistikanın nəzəriyyəsi və təcrübəsi. Dərslik. II nəşr. Bakı:Təhsil, 2013,656 s.

10. Məşədiyev Q. Azərbaycan dili dövlət dilimizdir. “Füyuzat” jurnalı., 2014, №5, 36-40 s.

11. Məmmədli İ. KİV-də ədəbi dil normalarına həssaslıqla yanaşılmalıdır. “Füyuzat” jurnalı, №5, 30-34 s.

12. Niftəliyev B. Canlı yayımda ünsiyyət formaları. Dil və ədəbiyyat. Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal. Bakı: BDU-nəşr, 2 (98), 2016, 338-340 s.

13. Голядкин Н. ТВ информация в США. Москва, 1996, 157 с.

14. Кэрролл В. Новости на ТВ. Москва, 2000, 200 с.

15. Землянова Л. Зарубежная коммуникативистика в преддверии информационного общества. Москва, МГУ, 1999, 236 с.

16. https://azvision.az/news/127851/news.html

Rəyçi: f.f.d. Ağahüseyn Şükürov

UOT 1(091)
https://doi.org/10.30546/ifs.2026.2.47.1272

XIX ƏSRİN SONU – XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ AZƏRBAYCANDA MİLLİ OYANIŞ VƏ İDEOLOJİ İNKİŞAF

Aytək Məmmədova
fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
AMEA Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutu, **Azərbaycan**
a.z.m-9@mail.ru
https://orcid.org/0000-0002-4915-6263

Xülasə. Məqalədə Azərbaycanın XIX əsrin sonlarını və XX əsrin əvvəllərini əhatə edən ictimai-siyasi və elmi-mədəni həyatına nəzər salınır. Azərbaycanın milli mətbuatının banisi Həsən bəy Zərdabinin dərc etdirdiyi “Əkinçi” qəzeti xalqın maariflənməsi işində və milli özünüdərkin yaranmasında xüsusi rolu vardır. “Əkinçi” qəzetinin ənənələrini davam etdirən “Kaspi”, “Ziyayi-Qafqaziyyə”, “Kəşkül”, “Şərqi-Rus”, “Tərəqqi” və başqa qəzetlər, eləcə də “Molla Nəsrəddin”, “Füyuzat” jurnalları Azərbaycan xalqının elmi-mədəni tərəqqisində böyük əhəmiyyət daşımışdır. Burada milli mətbuatın ideoloji inkişafda böyük rolu olduğu bildirilir. Məqalədə göstərilir ki, bu dövrdə yaşamış Firidun bəy Köçərli, Əli bəy Hüseynzadə, Əhməd bəy Ağaoğlu, Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev, Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, Üzeyir bəy Hacıbəyli, Cəlil Məmmədquluzadə, Yusif Vəzir Çəmənzəminli, Məhəmmədhəsən bəy Vəliyev (Baharlı) və başqa şəxsiyyətlər milli oyanışın simaları kimi Azərbaycanın düşüncə tarixində əvəzsiz xidmətlər göstərmişlər.

Məqsəd: XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan mətbuatının milli oyanışa və ideoloji inkişafa təsirini göstərmək, böyük mütəfəkkirlərin xidmətlərini araşdırmaq.

Metodologiya: sistemli yanaşma, tarixilik metodu

Elmi yenilik: XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində yaşayıb-yaratmış mütəfəkkirlərin Azərbaycan mətbuatının tərəqqisindəki təsiri, milli oyanışın və ideologiyanın inkişafındakı fəaliyyətlərindən bəhs edilir.

Açar sözlər: Azərbaycan, tarix, ideologiya, mətbuat, mədəniyyət

NATIONAL AWAKENING AND IDEOLOGICAL DEVELOPMENT IN AZERBAIJAN IT THE LATE 19TH AND EARLY 20TH CENTURY

Aytek Mammadova

Abstract. The article examines the socio-political, scientific, and cultural development of Azerbaijan during the late 19th and early 20th centuries. The newspaper Akinchi, founded by Hasan bey Zardabi, played a pivotal role in educating the people and fostering national self-awareness. Following the tradition established by Akinchi, newspapers such as Kaspi, Ziyayi-Kavkaziyya, Kashkul, Shargi-Rus, Taraggi, and others, as well as magazines like Molla Nasraddin and Fuyuzat, have played a significant role in the scientific and cultural progress of the Azerbaijani people. The article shows that Firidun bey Kocharli, Ali bey Huseynzade, Ahmet Agaoglu, Abdurrahim bey Hagverdiyev, Muhammad Amin Rasulzadeh, Uzeyir bey Hajibeyli, Jalil Mammadguluzadeh, Yusif Vazir Chamanzaminli, Muhammad Hassan bey Veliyev-Baharly, and other prominent figures of the period made contributions to the development of Azerbaijani intelectual thought as pioneers of the national awakening.

Purpose: This study aims to examine the impact of the Azerbaijani press on national awakening and ideological development in the late 19th and early 20th centuries, and to examine the contributions of great thinkers

Methodology: systemic approach and historical method.

Scientific novelty: The influence of thinkers who lived and worked in the late 19th and early 20th centuries on the progress of the Azerbaijani press, as well as their role in the development of national consciousness and ideology, is discussed

Keywords: Azerbaijan, history, ideology, news media, culture

НАЦИОНАЛЬНОЕ ПРОБУЖДЕНИЕ И ИДЕОЛОГИЧЕСКОЕ РАЗВИТИЕ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ В КОНЦЕ XIX – НАЧАЛЕ XX ВЕКОВ

Айтек Мамедова

Резюме. В статье представлен обзор общественно-политической и научно-культурной жизни Азербайджана в конце XIX - начале XX века. Газета “Экинчи”, издававшаяся основоположником национальной прессы Азербайджана Гасан беком Зардаби, сыграла особую роль в просвещении народа и формировании национального самосознания. Его традиции продолжили такие издания, как “Каспий”, “Зияйи-Кавказия”, “Кешкюль”, “Шарги-Рус”, “Тарагги”, а также журналы “Молла Насреддин” и “Фиюзат”,внесшие значительный вклад в научно-культурный прогресс азербайджанского народа. В статье подчёркивается важная роль национальной прессы в процессе идейного развития. Отмечается, что выдающие деятели эпохи - Фиридун бек Кочарли, Али бек Гусейнзаде, Ахмед бек Агаоглу, Абдуррагим бек Хагвердиев, Мухаммед Эмин Расулзаде, Узеир бек Гаджибейли, Джалил Мамедкулизаде, Юсиф Вазир Чеменземинли, Мухаммедгасан бек Велиев-Бахарлы и другие - стали символами национального пробуждения и сыграли незаменимую роль в истории азербайджанской общественной мысли.

Цель: показать влияние азербайджанской прессы конца XIX – начала XX века на национальное пробуждение и развитие идеологии, а также проанализировать деятельность выдающихся мыслителей этого периода.

Методология: системный подход, исторический метод

Научная новизна: в работе рассматривается вклад мыслителей указанного периода в становление азербайджанской прессы, а также их роли в процессах национального пробуждения и формирования идеологии.

Ключевые слова: Азербайджан, история, идеология, пресса, культура

Giriş

XIX əsrin sonlarından başlayan və XX əsrin əvvəllərində davam edən milli oyanış hərəkatı, müstəqil dövlətçiliyin qurulmasının nəzəri əsasları, bununla bağlı olaraq milli ideya və ideologiya, mənəvi dəyərlərlə əlaqədar məsələlər Azərbaycan tarixində parlaq şəkildə öz əksini tapmışdır.

Maarif xadimi, təbiətşünas alim Həsən bəy Zərdabi (Məlikov) (1842-1907) 1875-ci ildə “Əkinçi” qəzetinin əsasını qoymaqla milli mətbuatımızın banisi kimi Azərbaycanın düşüncə tarixində böyük xidmət göstərmiş, şərəfli bir yer tutmuşdur.

XIX əsrin sonunun və XX əsrin əvvəllərinin Azərbaycan tarixinin ən qaranlıq dövrünü təşkil etdiyini bildirən Türkiyənin böyük mütəfəkkiri Hilmi Ziya Ülkən yazmışdır ki, bu dövrdə Həsən bəy Zərdabi, Əhməd bəy Ağaoğlu, Əli bəy Hüseynzadə, Əlimərdan bəy Topçubaşov, Məhəmməd ağa Şahtaxtlı ilə birlikdə milli oyanış hərəkatında çalışırdı. Bakı milyonçusu Hacı Zeynalabdin Tağıyevin maddi və mənəvi dəstəyi ilə rus hakimiyyəti qarşısında türk xalqının hüquqlarını müdafiə etmək üçün rusca “Kaspi” qəzeti təsis edilmiş, Əhməd bəy Ağaoğlu, Topçubaşov və Hüseynzadə bu qəzetə məqalələlər yazmağa başlamışdı. Eyni zamanda Məhəmməd ağa Şahtaxtlı tərəfindən Tiflisdə yaradılan türkcə “Şərqi-Rus” qəzeti Bakıya köçürülərək Əhməd Ağaoğlunun yardımı ilə nəşrini davam etdirdi. 1905-ci ildə Rus imperiyası konstitusiyalı monarxiya elan etməyə məcbur oldu. Bu yolla verilən nisbi azadlıqdan faydalanan Azərbaycan ziyalıları türk qəzet və jurnalları yaratmağa, məktəb, dərnək kimi mədəniyyət qurumları yaratmağa çalışmış və bunların bir çoxuna nail olmuşdular. Həsən bəy Zərdabi tərəfindən yaradılan “Əkinçi”dən sonra Cəlal Ünsi və qardaşı tərəfindən yaradılan “Ziyayi-Qafqaziyyə”, “Kəşkül” ilə Məhəmməd ağa Şahtaxtlının “Şərqi Rus” istənilən faydanı verməmiş və uzun müddət yaşaya bilməmişdi (17, s. 408-409).

XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın fikir adamlarının, ziyalılarının fəaliyyəti milli oyanış hərəkatının formalaşmasında mühüm rol oynamışdır. Azərbaycan maarifçiliyinin və milli oyanışının simvolu kimi Həsən bəy Zərdabidən başlayan maarifçilik missiyası Səid və Cəlal Ünsizadə qardaşları, Əhməd bəy Ağaoğlu, Əli bəy Hüseynzadə, Əlimərdan bəy Topçubaşov, Məhəmməd ağa Şahtaxtlı, Cəlil Məmmədquluzadə, Üzeyir bəy Hacıbəyli və başqa şəxsiyyətlər tərəfindən davam etdirilmişdir. Bu dövrdə yaşayıb-yaratmış alimlər, mütəfəkkirlər xalqın maariflənməsi, ictimai fikrin yüksəldilməsi, elmi-mədəni mühitin formalaşması istiqamətində mühüm xidmətlər göstərmişlər. Onların təşəbbüsü ilə yaradılan qəzet və jurnallar Azərbaycanın düşüncə tarixində yeni bir mərhələnin

əsasını qoymuşdur. Bütün bu fəaliyyətlər nəticəsində Azərbaycan xalqı milli kimliyini dərk etməyə başlamış, mədəni, siyasi və ictimai sahələrdə müstəqillik ideyalarına doğru mühüm addımlar atılmışdır.

Milli oyanış və ideoloji inkişafın mətbuat tarixində rolu

Maarif və mətbuat fədaisi Həsən bəy Zərdabi milli oyanışın parlaq siması kimi Azərbaycan tarixində önəmli yerə sahibdir. Milli mətbuatın yaranışı, 22 iyul 1875-ci ildə “Əkinçi” qəzetinin dərc edilməsi ilə əlaqədar Həsən bəy Zərdabi bildirmişdir: “Qəzet çap olunur Qafqaz vilayətinin Badkubə şəhərində. Hər kəs elamnamələr və məktubat göndərmək xahiş etsə qəzeti çap etdirənin adına göndərsin. Bu qəzeti almaq xahiş edən kəslər qəzetin yuxarıda zikr olan qiymətini lazımdır qəzeti basdıranın adına göndərsinlər və öz adlarını və sakin olduğu yerlərini yazıb məlum eləsinlər. Bu qəzeti çap edir Badkubə gimnaziyasının müəllimi Həsən Məlikzadə Zərdabi” (3, s. 19).

Həsən bəy Zərdabi ilk nömrədə “Əkinçi” qəzetinin geniş təbliğ edilməsi üçün müsəlmanları anlayan, öndə gedən şəxslərdən xalqın bu qəzeti oxuyanlarının çox olmasına çalışmalarını xahiş etmişdir: “Dünya həmişə dövran edir və insan bu tövr dünyanın gərdişinə görə gərək habelə öz rəftarını da dəyişdirsin, necə ki, məsəldir deyirlər, zəmanə sənə saz olmasa, sən zəmanəyə saz olgilən. Pəs olmaz ki, dünyada həmişə bir qayda ilə rəftar olsun. Bizim zəmanənin dəyişilməyi, əlbəttə, hər anlıyan kəsə məlumdur və bu tövr zəmanənin dəyişilməyi bizim ilə deyil, həmçinin biz qadir deyilik ki, zəmanəni dəyişilməkdən saxlayaq. Ol kəslər ki həmişə bizə etibar edib bizim sözlərimizə əməl ediblər, zəmanə dəyişildiyinə görə gün-gündən tərəqqi edib irəli gedirlər. Onların belə irəli getməyinə mane olmaq, yəni onların keçən zəmanənin qaydası üzrə saxlamaq məsləhət deyil, ona görə ki, yolu onlar bizsiz də gedəcəkdirlər” (3, s. 20).

“Bu tarixdə Rusiyada çar zülmü güclənir, mətbuat və nəşriyyat işi getdikcə çətinləşirdi. Həmin illərdə Cəlal Ünsi bəy Dağıstanda “Kəşkül” jurnalını, Krımda isə İsmayıl Qaspralı “Tərcüman-ı Hakikat”ı nəşr etdirdilər” faktını təqdim edən Hilmi Ziya Ülkən yazmışdır: Cəlal Ünsi və Səid Ünsi, öncə “Ziyayi-Qafqaziyyə”, daha sonra “Kəşkül”ü çıxardılar. Azərbaycan, Çağatay, Noqay, qərb Türk ləhçələrində məqalələri toplayırdılar. İçində türkcədən başqa, farsca yazılar da vardı. İslam-Şərq dünyasının ortaq ilk qəzeti deyilə bilir (17, s. 213).

Hilmi Ziya Ülkən Cəlal Ünsizadənin nəşriyyat fəaliyyətini davam edə bilməyincə ailəsi ilə birlikdə Türkiyəyə köçdüyünü, Babıalidə və Ankarada rus dili üzrə tərcüməçilik etdiyini, son illərini orada yaşadığını qeyd etmişdir. Cəlal Ünsizadə və ailəsiylə yaxından tanış olduğunu bildirən türkiyəli alim onlarla 1912-1925 illərdə ünsiyyətdə olmuşdur (16, s. 9).

Hilmi Ziya Ülkən 1902-ci ildə Əhməd bəy Ağaoğlunun təklifi ilə Hacı Zeynalabdin rus hökumətindən bir türk qəzeti yaratmaq icazəsini almağa çalışsa da, buna yalnız 1905-ci il inqilabından sonra nail olduğunu bidirmişdir: 1875-ci ildə Həsən bəy Zərdabi tərəfindən əsası qoyulan türk qəzetçiliyi yenidən dirçəldi, onun da iştirak etdiyi “Həyat” qəzeti yarandı. Bu təşəbbüslə Azərbaycan oyanış hərəkatı özünün ikinci mərhələsinə qədəm qoydu. Bu dövrün aparıcı simaları Əhməd Ağaoğlu, Əli Hüseynzadə, Əlimərdan Topçubaşov idi.

Azərbaycanın şərqşünas alimi, ictimai xadimi Məhəmməd ağa Şahtaxtlı (1846-1931) tərəfindən Tiflisdə Azərbaycan dilində 1903–1905 illərdə dərc edilən “Şərqi-Rus” qəzeti mətbuat tarixində özünəməxsus yer tutur. Professor Nazim Axundov “Şərqi-Rus” qəzetinin ədəbiyyat və mətbuat aləmində müəyyən canlanmaya, məfkurə mübarizəsinin qızğınlaşmasına səbəb olduğunu, az zaman içərisində demokratik ruhlu ziyalıları, şair və ədibləri öz ətrafında topladığını qeyd etmişdir (1, s. 15).

AMEA-nın müxbir üzvü, filologiya elmləri doktoru, professor Əziz Mirəhmədov Məhəmməd ağa Şahtaxtlının uzun müddət Peterburq, Tiflis, Paris, Leypsiq şəhərlərində elmi işlə yanaşı, jurnalist kimi də fəaliyyət göstərdiyini yazmışdır: “1870–1880 illərdən başlayaraq Rusiya və Qərbi Avropa mətbuatında Şahtaxtlının tez-tez Şərqə, onun tarixinə, müasir həyatına, beynəlxalq əlaqələrinə, dil, ədəbiyyat, din və fəlsəfəsinə dair əsərləri nəşr edilirdi. Ən çox çap olunduğu qəzetlər isə “Kəşkül”, “Kavkaz”, “Kaspi”, “Novoye obozreniye” idi. (9, s. 131-132).

Bakıda 1881–1919 illərdə rus dilində çap edilən “Kaspi” qəzetinin Azərbaycan ədəbiyyatı və mətbuatı tarixində mühüm yeri vardır. “Kaspi” qəzetində Məhəmməd ağa Şahtaxtlı, Həsən bəy Zərdabi, Əli bəy Hüseynzadə, Firudin bəy Köçərli, Cəlil Məmmədquluzadə və başqa ziyalılar çıxış etmişlər.

Yusif bəy Akçura Qafqaz Türklüyü məntəqəsində milli türk hərəkatının Bakıda mərkəzləşdiyini, Bakıda olduqca zəngin neftçilərin yatağı olduğunu bildirmişdir: “Bakıda milli türk hərəkatının təməlləri və qüvvətli bir şəkil alması Zeynalabdin Tağıyev, Murtuza Muxtarov kimi neft xanlarının zühurundan sonra görünür. Doğurdan da, Bakının neftçilik ilə şöhrət və əhəmiyyət qazanmasından daha əvvəl Fətəli

Axundov Tiflisdə komediyalarını yazmış; Həsən bəy Məlikov “Əkinçi” qəzetini, Ünsüzadələr də “Kəşkül” və “Ziyayi-Qafqaziyyə”ni çıxarmışlar, lakin Qafqazın müntəzəm və davamlı milli hərəkatı Bakı müsəlman-türk burjuaziyasının yaranışından sonradır”. Yusif bəy Akçura Bakıda milyonçu Tağıyevin rusca nəşr etdirdiyi “Kaspi” və ilk türkcə qəzetin yenə onun çap etdirdiyi “Həyat” olması faktını yada salaraq bu dövrdə Azərbaycanın mətbuat tarixi ilə bağlı yazmışdır ki, “Kaspi”nin baş redaktoru Əlimərdan bəy Topçubaşov, ən çox, ən yaxşı və ən parlaq yazan mühərriri də Əhməd bəy Ağayev idi. “Kaspi” və “Həyat”dan sonra “İrşad”, “Yeni İrşad”, “Təzə Həyat”, “Füyuzat”, “Yeni Füyuzat”, rusca “Proqress”, “Təkamül”, “Nicat” kimi bir çox qəzetlərin hamısı Bakıda və əsasən hamısı Tağıyev, Muxtarov, Aşurbəyli kimi sərmayədarların naşirliyi ilə çıxmışdır (14, s. 59).

XX əsr Azərbaycan mədəniyyəti və mətbuatı tarixində “Molla Nəsrəddin” jurnalının əvəzsiz yeri vardır. Belə ki, Azərbaycanın ictimai xadimi, yazıçısı, jurnalisti Cəlil Məmmədquluzadə (1869–1932) ““Molla Nəsrəddin”i təbiət özü yaratdı, zəmanə özü yaratdı” yazmışdır.

“Molla Nəsrəddin” jurnalının açıq və sadə dildə yazması Əli bəy Hüseynzadə tərəfindən də yüksək dəyərləndirilmişdir. Cəlil Məmmədquluzadə bununla əlaqədar göstərmişdir ki, Əli bəy Bakıdan axırıncı dəfə Türkiyəyə köçüb gedən vaxt Tiflisə gəldi, idarəmizə təşrif gətirdi. Söhbət dildən düşdü və möhtərəm ədibimiz mənə belə dedi: “Yaxşı yazırsınız”. Mən Əli bəyə ərz etdim ki, onun tək bir şəxsdən eşidilən bir sözünü mən havayı danışılan sözlərin cərgəsinə qoya bilmərəm. Çünki Əli bəy Hüseynzadə kimi bir yazı ustadı mən tək bir cavan yazıçıya yazı barəsində dediyi sözü mən ciddi bir söz hesab edəm gərək” (6, IV, s. 76).

“Molla Nəsrəddin” jurnalının 1906-cı ildə Tiflisdə təşkil olunmasının səbəbini Cəlil Məmmədquluzadə belə izah edirdi: “Tiflis, Qafqazın mərkəzi şəhəri və Qafqaz hökumətinin paytaxtıdır. Habelə bu şəhər Qafqaz türklərinin mərkəzi hesab oluna bilər. Həqiqətdə də belədir. Tiflisdən Naxçıvana və Ordubada da əl yetirmək olur; Qafqaz və Bakı, Batum şəhərinin də arasındadır. Buradan Culfaya və oradan Araz nəhrini keçib bir günə İran Azərbaycanının mərkəzi və paytaxtı olan Təbrizə gedib çatırsan. Bakıdan Xəzər dəryasını bir gündə ötüb Türküstanın Aşqabad və Mərv və qeyri yerlərinə xəbər yetirmək mümkündür. Dağıstan da bu yavıqdadır. Tiflisdən Bakı təriqilə on iki saatlıq dərya səfəri bizi İranın Gilan məmləkətinə yetirir” (6, IV, s. 73).

Bu ölkələrdə türklərin yaşadığını və dillərinin də bizim danışdığımız türkcə olduğunu bildirən Cəlil Məmmədquluzadə “Molla Nəsrəddin” jurnalının bu xüsusiyyətinə görə “Kürü və Arazı keçdi, bəlkə Xəzər və Qara dəryaları da vurub Türkiyəyə, Türküstana, Gilana keçdi və uça-uça Qafqaz dağlarını aşıb, Qafqaza, Krıma və sair türk ölkələrinə” keçdiyini qeyd etmişdir (6, IV, s. 73).

Azərbaycan mətbuat tarixində “Füyuzat” dərgisinin də mühüm əhəmiyyəti vardır. Hilmi Ziya Ülkən Əli bəy Hüseynzadənin nəşr etdirdiyi “Füyuzat” dərgisi haqqında yazmışdır ki, “Əli Turan 1906-cı ildə Tiflisdə “Füyuzat” adlı bir dərgi çıxararaq onun da baş redaktorluğunu etdi. Orada Əhməd Ağaoğlu ilə birlikdə çalışırdı. “Füyuzat”da çap etdirdiyi yazıların mövzuları da tamamilə Türkçülüyə aiddir”.

Bu dövrdə nəşr edilən “Yeni Füyuzat” jurnalında Azərbaycandakı ictimai, elmi-mədəni hadisələrlə bərabər, başqa ölkələrdə baş verən hadisələr də öz əksini tapmışdır. ““Yeni Füyuzat” jurnalı (1910-1911-ci illər)” kitabındakı “Ön söz”də əməkdar elm xadimi Hüseyn Həşimli Əli bəy Hüseynzadənin redaktorluğu ilə 1 noyabr 1907-ci ildə çap edilən 32-ci sayından sonra nəşri dayandırılan “Füyuzat” jurnalının XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ədəbiyyatı, mətbuatı və ictimai fikrinin inkişafında mühüm xidmətləri, özünəməxsus mövqeyi olduğunu bildirərək “Yeni Füyuzat” jurnalını onun ənənələrini, amallarını yaşadan mətbuat orqanları sırasında olduğunu yazmışdır. Hüseyn Həşimli göstərir ki, “Yeni Füyuzat” jurnalı Azərbaycanın bir sıra bölgələri ilə yanaşı, Rusiya imperiyasının Moskva, Sankt-Peterburq, Həştərxan, Rostov, Batum, Aşqabad, Daşkənd, Buxara, Xivə və s. yerlərində, Tehran, Rəşt, Ənzəli, London kimi şəhərlərdə də oxunmuş, yayılmışdır” (12, s. 4-5).

Beləliklə, Həsən bəy Zərdabi “Əkinçi” qəzetini çap etdirməklə 1875-ci ildə milli mətbuatımızın əsasını qoymuşdur. “Əkinçi” qəzetinin ənənələrini davam etdirən “Kaspi”, “Ziyayi-Qafqaziyyə”, “Kəşkül”, “Şərqi-Rus”, “Tərəqqi” və başqa qəzetlər, eləcə də “Molla Nəsrəddin”, “Füyuzat”, “Yeni Füyuzat” jurnalları bütün türk xalqlarının düşüncə və mədəniyyət tarixində mühüm yer tutaraq, Azərbaycan xalqının elmi-mədəni tərəqqisində böyük əhəmiyyət daşımışdır.

Milli düşüncə tarixinin formalaşmasında xidmətləri ilə seçilən bəzi mütəfəkkirlər haqqında

XIX–XX əsrlərdə yaşamış Firidun bəy Köçərli, Əli bəy Hüseynzadə, Əhməd bəy Ağaoğlu, Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev, Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, Üzeyir bəy Hacıbəyli, Yusif Vəzir

Çəmənzəminli, Məhəmmədhəsən bəy Vəliyev (Baharlı) və başqa şəxsiyyətlər milli oyanışın simaları kimi Azərbaycanın düşüncə tarixində əvəzsiz xidmətlər göstərmiş, fəaliyyətləri ilə tarixdə özünəməxsus yer tutmuşlar.

Tanınmış ədəbiyyatşünas alim, maarifpərvər şəxsiyyət Firidun bəy Köçərli (1863-1920) Şuşada anadan olmuşdur. Şuşada ilk təhsilini almış, Qori Müəllimlər Seminariyasında təhsilini davam etdirmiş, dövrünün elmi biliklərinə dərindən yiyələnmişdir. Firidun bəy Köçərli İrəvan gimnaziyasında müəllim işləmiş, bir müddət sonra Qori Müəllimlər Seminariyasına müəllim təyin olunmuşdur. Qoridə yaşadığı zaman Firidun bəyin həyat yoldaşı Badisəba xanım Tiflisdə Həmidə xanım Cavanşirin təşkilatçılığı ilə yaradılan müsəlman qadınlarının cəmiyyətində iştirak etmişdir.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə 1918-ci il noyabr ayında dövlətin vəsaiti hesabına Qori Seminariyasının Azərbaycan bölməsi Qazax şəhərinə köçürülmüşdür. Firidun bəy Köçərlinin Qazax Müəllimlər Seminariyasının fəaliyyətində əvəzsiz xidməti vardır.

Firidun bəy Köçərli “Azərbaycan ədəbiyyatı” kimi yüksək elmi dəyəri ilə seçilən əsərin müəllifidir. Ədəbiyyatşünas alim Azərbaycan türklərinin özünəməxsus ədəbiyyatı olduğunu bildirərkən həmin türklərin Zaqafqaziyanın şərq və cənubunda məskunlaşan Şəki, Şirvan, Səlyan, Bakı, Gəncə, Qazax, Qarabağ, İrəvan, Naxçıvan əhalisindən və İran dövlətinin şimali-şərqində güzəran edən qövmlər və tayfalarından ibarət hesab etmişdir. Firidun bəy Köçərli ölkəmizdə bölgələrin müxtəlif dialektlərdə danışsalar da, onların hamısının danışdığı dilin Azərbaycan ədəbi dili olduğunu yazmışdır: “Azərbaycan türklərinin danışdığı dilin şivəsi çox olsa da, binası və kökü birdir” (4, I, s. 51).

Firidun bəy Köçərli bu sanballı əsərində Məhəmməd Füzuli, Əlişir Nəvai, Əbülüla Gəncəvi, Nizami Gəncəvi, Molla Pənah Vaqif, Molla Vəli Vidadi, Əbülfət xan Tuti, Abbasqulu ağa Bakıxanov, Xurşidbanu Natəvan, Seyid Əzim Şirvani və Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində əzəmətli yer tutan digər şəxsiyyətlər haqqında dəyərli məlumatlar əks etdirmişdir.

Dahi mütəfəkkir Əli bəy Hüseynzadə (1864-1940) Azərbaycanın və Türkiyənin düşüncə tarixində özünəməxsus mühüm yer tutan şəxsiyyətlərdəndir. Türkiyəli yazar və ictimai xadim Əli Canip Yöntem Ziya Gökalpın iki şəxsin – Abdullah Cevdətin (1869-1932) və Əli bəy Hüseynzadənin təsiri ilə məhz türkçülüyü qəbul etdiyini bildirmişdir. Əli Canip Yöntem Əli bəyin çox təvazökar insan olduğunu, layiq olduğu dərəcədə tanınmadığını qeyd etmişdir. Əli bəy türkçülük idealının ən əski və ən qüdrətli mənsublarından, ensiklopedik biliyə malik, bir zamanlar bu məmləkətdə əski yunan və latın dillərini mükəmməl bilən çox az sayda olan alimlərdən biri idi. Əli bəy həm alim, həm şair, həm də rəssam kimi tanınmışdı.

Azərbaycan mütəfəkkirinin türkçülüyə dair baxışlarının, xüsusilə “Türkləşmək, İslamlaşmaq, Müasirləşmək” fikri ilə “Turan” ideyasının Ziya Gökalpa təsiri ilə əlaqədar məsələlər Hilmi Ziya Ülkənin yaradıcılığında parlaq şəkildə öz əksini tapmışdır: 1905-ci ildə Tiflisdə Əli bəy Hüseynzadə tərəfindən irəli sürülən Türkləşmək, İslamlaşmaq və Avropalaşmaq fikri 1911-ci ildə hərarətli tərəfdarlar tapdı. Ziya Gökalp “Türkləşmək, İslamlaşmaq, Müasirləşmək” adlı məqalələrini və 1918-ci ildə bu məqalələrdən ibarət kitabını çıxardı. Gökalp, Əli bəy Hüseynzadənin dəyərini anlamışdı və onu “Yalavaç” deyə adlandırmışdı. “Yalavaç” sözü isə peyğəmbər, gələcəyi xəbər verən, müjdəçi və s. kimi mənalar daşıyır.

Ziya Gökalpın “Vətən nə Türkiyədir türklər üçün, nə Türkistan; Vətən böyük və əbədi bir ölkədir – Turan!” beytindən bəhs edərkən Əli Canip Yöntem Əli bəy Hüseynzadənin Ziya Gökalpa təsirini yada salaraq bildirmişdir ki, bu mənzumədəki ruhu Ziya Gökalp özünə “Turan” soyadı verən Əli bəy Hüseynzadədən almışdır (18, s. 259).

Hilmi Ziya Ülkən Əli bəy Hüseynzadəni Ziya Gökalp və Yusif Akçura ilə müqayisə edərək yazmışdır: “Nə Gökalp qədər məhsuldar və hadisələrin axışına fikirlərini uydurmuş, nə Akçura kimi iynəli zəkalıydı. Çəkingən mizacı və təbiiliyinə görə, kütlə üzərində deyil, mütəfəkkirlər üzərində təsirliydi”.

Türk dünyasında Əli bəy Hüseynzadənin “Türkləşmək, İslamlaşmaq və Avropalaşmaq” ideyası Şərq və Qərb dəyərlərinin mükəmməl sintezini təqdim edən düstur kimi tarixi aktuallığını və əbədiliyini təmin etmişdir.

Dahi şəxsiyyət Vətəninə bağlı idi. Sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra 1926-cı ildə Əli bəy Hüseynzadə ilk dəfə olaraq Azərbaycana gəlmişdi. Mütəfəkkirin Vətənində keçirdiyi bir gündə yaşadığı hisslərin şahidi olan Azərbaycanın ilk qadın kinorejissoru, Əliqulu Qəmküsarın qızı Qəmər Salamzadənin yazdığı bir fakt bu mənada mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Qəmər xanım qurultay nümayəndələrinin

kiçik bir qrupunun iştirak etdiyi qonaqlıq haqqında belə yazırdı: “Azərbaycan sovetləşəndən sonra birinci dəfə idi, Əli bəy Hüseynzadə Bakıya gəlmişdi. Türkiyədə təhsil almış, milliyyətcə özbək, yeni əlifba komitəsinin üzvlərindən Xalid əfəndi Xocayev Türkiyədən gələn qonaqları evinə dəvət etmişdi. Həmin qonaqlıqda Əli bəy Hüseynzadə, Fuad Köprülü, Mirzə Cəlil Məmmədquluzadə, Rzaqulu Nəcəfzadə (Qəmər Salamzadənin əmisi), Hüseyn Cavid, Xalid əfəndinin qonşusu Türkiyədə təhsil almış bakılı doktor Orxanbəyli (Məmmədhacı Orxanbəyli (Əliyev) repressiyanın qurbanı olmuş, 1938-ci ildə yanvarın 13-dən 14-nə keçən gecə güllələnmişdir) də vardı.

Türk dünyasının böyük şəxsiyyəti Əhməd bəy Ağaoğlu (1869-1939) həm Azərbaycanın, həm də Türkiyənin ictimai-siyasi və elmi-mədəni həyatında mühüm xidmət göstərmişdir. Dahi bəstəkar Üzeyir bəy Hacıbəyov Əhməd bəy Ağaoğlunun Azərbaycan tarixindəki fəaliyyətini yüksək qiymətləndirmişdir. Yazıçı, jurnalist, ictimai xadim Cəlil Məmmədquluzadə onu və Əli bəy Hüseynzadəni “Bakının birinci jurnalistlərindən” olduqlarını bildirmişdir.

Azərbaycan mütəfəkkiri 1909-cu ildən Türkiyədə yaşasa da, doğulub boya-başa çatdığı Şuşanı unutmamışdı. O, vətəninə, xalqına, ailəsinə bağlı olmuşdur. Bunu onun fəaliyyəti parlaq şəkildə əks etdirir. Əhməd bəy Ağaoğlu 1892-ci ildə Londonda iştirak etdiyi Şərqşünaslar Konqresi ilə bağlı təəssüratlarında Hayd Parkı gəzərkən özünü Şuşada, Topxanada hiss etdiyini bildirmişdir.

Səməd bəy Ağaoğlu atasının dostlarından biri kimi təqdim etdiyi Əli bəy Hüseynzadə haqqında belə yazırdı: “bəyaz saqqallı, çəhrayı üzlü, gözəl gözlü, şair, rəssam, musiqişünas, filosof, qəzetçi, münəccim, professor, doktor Qafqazlı”. Görkəmli yazıçı “bu iki insan, atamla o necə anlaşdılar?” sualını verdikdən sonra bildirmişdir ki, atam əsəbi, sərt, bir az tələskən idi, o biri yumşaq, sakit, ağırdı. Bu yaradılış fərqinə rəğmən bərabər mücadilə qəzetləri çıxardılar, bərabər inqilab hərəkətlərinə girdilər, gizli cəmiyyətlər qurdular (13, s. 82-83).

“Leyli və Məcnun” operasının ilk dirijoru, Azərbaycanın tanınmış yazıçısı və dramaturqu, ictimai xadim, pedaqoq Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev (1870-1933) öz yaradıcılığı və fəaliyyəti ilə Azərbaycan mədəniyyəti tarixində mühüm xidmətlər göstərmişdir.

Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev 1906-cı ildə birinci Dövlət dumasına Gəncə quberniyası tərəfindən deputat seçilmişdir. 1913-cü ildə Ağdama köçmüş, 1916-cı ilədək orada qalmış, həmin ilin axırında Tiflisə getmiş, Şəhərlər İttifaqının Qafqaz şöbəsində xidmətə başlamış və burada şöbə xəbərlərinin müdiri vəzifəsini icra etmişdir. Fevral inqilabından sonra Borçalı qəzasına komissar seçilmiş, Şuləver qəsəbəsində bir il üç ay işləmişdir. Buradan Tiflisə getmiş, Gürcüstan türklərinin Milli Şurası və Tiflis azərbaycanlıları tərəfindən Gürcüstan parlamentinə göndərilən dörd nəfər deputatdan biri olmuşdur.

1920-ci ildə Azərbaycanda maarif komissarlığında çalışmış, sonra dövlət teatrlarına komissar təyin edilmiş, axırda incəsənət şöbəsi müdirliyinə keçirilmişdir. 1921-ci ildə incəsənət şöbəsindəki dəyişikliklərə görə həmin ilin noyabr ayından Azərbaycan Dövlət Universitetində Azərbaycan dili və ədəbiyyatı müəllimi təyin edilmiş, on il həmin vəzifədə işlədikdən sonra Tibb institutunda qeyri-azərbaycanlılara Azərbaycan dili fənnini tədris etmişdir. Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev “Molla Nəsrəddin”, “Zənbur”, “Həyat”, “Tazə həyat”, “İrşad”, “Yeni irşad”, “Tərəqqi”, “Açıq söz” kimi jurnal və qəzetlərdə çalışmışdır. 1907-ci ildən 1927-ci ilədək “Molla Nəsrəddin” məcmuəsində “Cəhənnəm məktubları”, “Marallarım”, “Mozalan bəyin səyahətnaməsi” felyetonlarını yazmışdır.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin banilərindən, görkəmli dövlət xadimi Məhəmməd Əmin Rəsulzadə (1884-1955) milli düşüncə tariximizin böyük şəxsiyyətlərindəndir. Məhəmməd Əmin Rəsulzadəni “Azərbaycan Türklüyünü qurtarmağa çalışanlardan” biri kimi təqdim edən Hilmi Ziya Ülkən onunla Əli bəy Hüseynzadə vasitəsilə tanış olduğunu bildirmişdir. Hilmi Ziya Ülkən yazırdı: “Rəsulzadə İstanbula gəlmişdi, Hüseynzadə məni onunla tanış edərək, “ikiniz də “Siyavuş”u yazırsınız. Biriniz siyasi, digəriniz milli-insani qayə ilə. Tanış olun” demişdi. Rəsulzadənin həmin ildə (1921) “Əsrimizin Siyavuşu” adlı bu əsəri Türkiyədə çıxdı. Bu əsərdə Azərbaycanın siyasi taleyi milliyyətçilik ilə kommunizmin arasında əzilmiş olaraq göstərilir və bu Türk ölkəsi Siyavuşun dramına bənzədilirdi. Ondan olduqca az sonra kommunist idarəsinin Azərbaycanda Türk idarəsini yıxması ilə Yusif Vəzir Çəmənzəminli və Məhəmməd Əmin Rəsulzadə Parisə getdilər və orada gücləri yetdiyi qədər “Promethee” (Prometey) adlı fransızca bir dərgi çıxararaq mübarizələrini müdafiə etməkdə davam etdilər” (16, s. 10).

Məhəmməd Əmin Rəsulzadə 28 may 1953-cü ildə Azərbaycana xitabında demişdir: “100 il sürən Çar əsarətindən sonra bundan 35 il əvvəl Azərbaycan Milli Şurası, Azərbaycan Cümhuriyyətinin İstiqlalını bütün dünyaya elan etdi. O tarixdən əvvəl bir millət olaraq varlığını isbat edən Azərbaycan

xalqı, bu tarixdən etibarən millət olaraq bir dövlət qurmuş və bu dövlətin istiqlalı uğrunda bütün mövcudluğu ilə meydana atılmışdır. Mədəni bütün bir mirasa malik olan vətənimiz siyasət sahəsində çox böyük və dəyərli həmlələr göstərmişdir” (15, s. 14).

Lakin, məlum olduğu kimi, böyük dövlətlərin gizli “oyunları” sayəsində Azərbaycan öz müstəqilliyini itirir, 28 aprel 1920-ci ildə Azərbaycanda sovet hakimiyyəti qurulur. Məhəmməd Əmin Rəsulzadə bunlara rəğmən inamla deyirdi: “...istiqlaliyyət əziz vətənimizdə 1918-ci ilin 28 mayı kimi yenidən doğacaqdır. Buna qətiyyən şübhə etməyin!” (15, s. 15).

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin “Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 100 illik yubileyi haqqında” (16 may 2017-ci il) Sərəncamı böyük tarixi, elmi və mədəni əhəmiyyət daşıyır. Sərəncamda bildirilir ki, 1991-ci ildə müstəqilliyinin bərpasına nail olarkən müasir Azərbaycan Respublikası özünün qədim dövlətçilik ənənələrinə sadiq qaldığını göstərdi, Xalq Cümhuriyyətinin siyasi və mənəvi varisi olmaqla, onun üçrəngli bayrağını, gerbini, himnini qəbul etdi.

Bu tarixi dövrdə fəaliyyət göstərən Üzeyir bəy Hacıbəylinin (1885-1948) Şərq mədəniyyəti tarixində misilsiz xidməti vardır. Üzeyir bəy 22 yaşı olarkən, yəni 1907-ci ildə “Leyli və Məcnun” operası üzərində işləyir və onu tamamladıqdan sonra, 1908-ci ilin 12 yanvar tarixində opera ilk dəfə tamaşaya qoyulur. Buna görə də dahi bəstəkar Şərqdə opera sənətinin banisi sayılır.

“Leyli və Məcnun” operasından sonra Üzeyir bəy Hacıbəylinin fəaliyyəti daha da genişlənir. O, “Şeyx Sənan”, “Rüstəm və Söhrab”, “Şah Abbas və Xurşidbanu”, “Əsli və Kərəm”, “Harun və Leyla” operalarını yazır və səhnələşdirir. 1910-cu ildə “Ər və arvad”, 1911-ci ildə “O olmasın, bu olsun”, 1913-cü ildə “Arşın mal alan” komediyalarını qələmə almışdı. Bəstəkar Azərbaycanın dahi şairi Nizami Gəncəvinin qəzəllərinə “Sənsiz” və “Sevgili canan” romanslarını bəstələmişdir. Üzeyir bəy Hacıbəyli Azərbaycan mahnılarının etnoqrafik, tarixi, psixoloji və s. cəhətlərdən əhəmiyyətini vurğulayaraq, onların elmi diskurs və müzakirələr üçün zəmin təşkil edə biləcəyini bildirmişdir. Azərbaycan musiqi mədəniyyətinin tərəqqisi naminə çalışarkən Üzeyir bəy milli musiqi alətlərimizi hücumlardan müdafiə etməklə, mənəviyyat tariximizə adını əbədi həkk etdirmişdir.

Böyük Azərbaycan yazıçısı, ictimai xadim Yusif Vəzir Çəmənzəminli (1887-1943) yaradıcılığı ilə Azərbaycanın düşüncə tarixində özünəməxsus mövqeyə sahibdir. Mütəfəkkirin yaradıcılığında tarixi, elmi, fəlsəfi məzmunlu əsərlərlə yanaşı, məişət, ailə daxili münasibətlər və s. mövzuda əsərlər vardır.

Yusif Vəzir Çəmənzəminli Azərbaycanın Şərq ilə Qərb arasında körpü təşkil edən bir ölkə olması baxımından üstünlüyünü bildirmişdir: “Qafqasiyada mütəşəkkil dövlətlərin iqtisadca ən qüvvətlisi, şübhəsiz ki, Azərbaycandır. Paytaxtımız Bakının neft mədənləri aləmşümuldur və bundan başqa, ipək, pambıq və yun kimi məhsullarımız da az deyil. Bakı dənizinin balıq və kürüsü böyük bir sərvət təşkil edir. Qarabağın (Zəngəzur) mis mədənləri isə parlaq bir istiqbala malikdirlər. Azərbaycanın coğrafi mövqeyi iqtisadi cəhətlərə daha da həyat bəxş edir: Asiya ilə Avropa arasındakı tüccari yollardan biri də Azərbaycandan keçir” (2, s. 40).

Müstəqillik uğrunda düşüncə sahiblərinin gərgin çalışmaları bəhrəsini verir, arzular gerçəkləşir – 28 may 1918-ci ildə Azərbaycanın müstəilliyi elan edilir, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti yaranır. Bu isə müsəlman Şərqində ilk parlamentli respublika idi. Ölkəsinin müstəqilliyi uğrunda çalışan, elmi-mədəni və ictimai-siyasi həyatında aktiv şəkildə iştirak edən Yusif Vəzir 1919-cu ildə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin zamanında Türkiyədə səfir işləmişdir. Əhməd bəy Ağaoğlu bu dövrdə Maltada sürgündə olarkən ailəsinə göndərdiyi məktublardan birində Sitarə xanımdan Türkiyədə səfir işləyən Yusif Vəzir Çəmənzəminlini soruşmuş, onunla maraqlanmışdır (13, s. 166). Səfir işlədiyi dövrdə alimin “Azərbaycan Türk ədəbiyyatı tarixi”ni İstanbuldakı kitabxanalara gedərək yazdığını qeyd edən Hilmi Ziya Ülkən Əli bəy Hüseynzadənin Yusif Vəzir Çəmənzəminlinin “Azərbaycan Türk ədəbiyyatı tarixi” kitabının çapına yardım etdiyini göstərmişdir (17, s. 269).

Yusif Vəzir Çəmənzəminlinin yaradıcılığında “Qızlar bulağı”, “Studentlər”, “Qan içində” (roman “İki od arasında” da adlanır) əsərləri xüsusi yerə malikdir. “Studentlər” və “Qızlar bulağı” əsərlərində mütəfəkkir fəlsəfi və ictimai fikirlərini ifadə etmişdir. Mütəfəkkirin qələmə aldığı əsərlər onilliklər keçsə də, elmi və bədii dəyərini saxlayır. Azərbaycanın elm və mədəniyyəti tarixində dövlət xadimi, ensiklopedik alim Məhəmmədhəsən bəy Vəliyev (Baharlı) (1896-1937) misilsiz bir fəaliyyət göstərmişdir. Fiziki-coğrafi, etnoqrafik və iqtisadi bölmələrdən ibarət “Azərbaycan” kitabı ensiklopedik alimə böyük şöhrət qazandırmışdır.

Məhəmmədhəsən bəy Vəliyev (Baharlı) Kiyevdə ali təhsilini başa vurduqdan sonra Azərbaycana qayıtmış, gənc iqtisadçı kadr kimi, Xalq Cümhuriyyətinin quruculuğunda yaxından iştirak etmişdir.

Alim Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətində iqtisadçı kadr kimi ticarət sahəsində çalışmış, 1919-cu ildə Azərbaycan Dövlət Bankının müdiri olmuşdur. Məhəmmədhəsən bəy Vəliyev (Baharlı) sovet dövründə Dövlət Plan Komitəsində işləmişdir. N.Nərimanov adına Bakı Sənaye Texnikumunda, Bakı Dövlət Universitetində dərs demiş, Azərbaycanı Tədqiq və Tətəbbö Cəmiyyətinin – Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının təməlinin üzvü seçilmişdir (8, s. 14-15).

Mütəfəkkirin 24 yaşında qələmə aldığı “Azərbaycan” adlı kitabı fiziki-coğrafi, etnoqrafik və iqtisadi bölmələrdən ibarətdir. Zakir Məmmədov əsərdə dini-fəlsəfi və sosial-siyasi məsələlərin də bu və ya digər dərəcədə öz əksini tapdığını qeyd etmiş, Məhəmmədhəsən Vəlilinin (Baharlı) “Azərbaycan” kitabına görə coğrafiyaçı, tarixçi, etnoqraf, toponimist və ələlxüsus iqtisadçı alim kimi misilsiz şöhrət qazandığını yazmışdır (7, s. 4). Məhəmmədhəsən bəy Vəliyev (Baharlı) Azərbaycan ərazisinin topoqrafik quruluşunu yaratmış, xəritəsinin təsvirini vermişdir. Azərbaycanşünas alim Kür ilə Araz çaylarının birləşdiyi ərazilər barədə yazırdı: “Dünyada elə bir bucaq bulunmaz ki, bu qədər məhsuldar bir torpağa kənd təsərrüfatı məhsullarından (pambıq, şəkər çuğunduru, düyü, üzüm, meyvəcat və sair) ən qiymətlilərinin inkişafı üçün bu qədər vəsaitə malik ola bilsin və eyni zamanda külli-əhalini sakin etdirmək üçün bu qədər əlverişli olsun” (11, s. 83). Məlumdur ki, Rusiya imperiyasının və sonra SSRİ tərkibində olduğuna görə Azərbaycana qarşı müstəmləkə siyasəti hökm sürmüşdür. Lakin buna baxmayaraq həmin dövrdə yaşayıb-yaratmış düşüncə sahibləri milli mənəvi dəyərləri qorumuş, mədəniyyətin inkişafında böyük xidmətlər göstərmişlər.

Bu baxımdan Firidun bəy Köçərli, Əli bəy Hüseynzadənin, Əhməd bəy Ağaoğlunun, Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin, Üzeyir bəy Hacıbəylinin, Yusif Vəzir Çəmənzəminlinin, Məhəmmədhəsən bəy Vəliyevin (Baharlı) və başqalarının fəaliyyətləri, yaradıcılıq irsləri orijinallığı, elmi və bədii dəyəri ilə hər zaman aktualdır. Onlar düşüncə tariximizin təşəkkülünə töhfələr vermiş görkəmli mütəfəkkirlərdir.

Nəticə

XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda xalqın milli oyanışı, milli kimliyini dərk etməsi hərəkatı başlamış, müstəmləkə rejimindən xilas olub dövlətçilik ideyasının formalaşması istiqamətində meyillər özünü göstərməyə başlamışdı. “Əkinçi” qəzetinin xalqın maariflənməsi işində və milli özünüdərkin yaranmasında xüsusi rolu olmuşdur. Bu dövrdə fəaliyyət göstərən düşüncə sahibləri dini fanatizmə qarşı mübarizə aparır, elmin və mədəniyyətin inkişafına çalışırdılar.

XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində yaşayıb-yaratmış ziyalılar, alimlər xalqın tərəqqisinə mane olanlara, xalqı parçalamağa gətirib cıxaran yerliçiliyə qarşı çıxırdılar. Bu baxımdan “Zənbur” jurnalının yazarları Əhməd bəy Ağaoğluya hücum etdikləri zaman onu müdafiə edən Üzeyir bəy Hacıbəylini yerliçilikdə ittiham edərkən, Cəlil Məmmədquluzadə yerliçiliyə qarşı çıxmış, “Molla Nəsrəddin” jurnalında “Tərəkəmə” felyetonunda bunu göstərmişdir.

Ölkənin müstəqilliyi və inkişafı, xalqın tərəqqisi naminə fəaliyyət göstərən düşüncə sahibləri böyük amallar uğrunda çalışmış, mübariz şəxsiyyətlər kimi tarixdə özünəməxsus iz qoymuşlar.

1875-ci ildə milli mətbuatın əsasının qoyulması, sonrakı dövrlərdə çoxsaylı mətbuat orqanlarının yaranması və burada müxtəlif nəşrlərin fəaliyyəti xalqın maarifləndirilməsi, siyasi düşüncənin və ideologiyanın inkişafında mühüm rol oynamışdır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Axundov Nazim. “Molla Nəsrəddin” jurnalının nəşri tarixi. Bakı, 1959
2. Çəmənzəminli Y. Vr. Tarixi, cografi və iqtisadi Azərbaycan. Bakı, BU nəşr., 1993
3. “Əkinçi” qəzeti (1875-1877). Tərtib edəni: Turan Həsənzadə. Bakı, 979
4. Köçərli Firidun bəy. Azərbaycan ədəbiyyatı. Transliterasiya və tərtib edəni, müqəddimə, izahlar və qeydlərin müəllifi: Ruqiyyə Qənbər qızı. I cild. Bakı, 2005
5. Quliyev Vilayət. Türkiyəni duyğulandıran ölüm. Bakı, Qanun, 2019
6. Məmmədquluzadə Cəlil. Əsərləri. Dörd cilddə. IV cild. Tərtib edəni və izahların müəllifi: AMEA-nın həqiqi üzvü İsa Həbibbəyli. Bakı, 2004
7. Məmmədov Zakir. Azərbaycanşünas alimin elmi şöhrəti. //“Azərbaycan müəllimi” qəzeti, 10 noyabr 1996–cı il
8. Məmmədov Zakir (Baharlı), Zakiroğlu Orxan (Baharlı). Məhəmmədhəsən bəy Vəliyev (Baharlı) (soykökü, həyatı, yaradıcılığı). Bakı, “MBM”, 2015
9. Mirəhmədov Əziz. Azərbaycan Molla Nəsrəddini. Bakı, Yazıçı, 1980. 430 s.
10. Salamzadə Qəmər. Kiçik pəncərədən görünən dünya. Bakı, Azərnəşr, 1990

11. Vəlili Məhəmmədhəsən. Azərbaycan. Əski əlifbadan çevirənlər: Ağanəcəf Həmidov, Əbülfəz Rəhimli. Bakı, 1993

12. “Yeni Füyuzat” jurnalı (1910-1911-ci illər). Çapa hazırlayan və ön sözün müəllifi: əməkdar elm xadimi Hüseyn Həşimli. Bakı, 2010

13. Ağaoğlu Samet. Babamın Arkadaşları. İstanbul, Nebioğlu Yayınevi

14. Akçura Yusuf. Türklük. Yayına hazırlayan: Yılmaz Özkaya. //“Türk Yurdu” dergisi. Cilt 31 (63). Sayı: 285 (646). Basıldığı Tarih: 02.05.2011. s. 56-62

15. Azerbaycan. Türk Kültür Dergisi. Yıl 33, Sayı: 247. Ankara, 1984, s.13-15

16. Ülken Hilmi Ziya. Türkçülüğün ve Türk Sosyalizminin babası Ali Turan. //“Yeni İnsan”. Sayı: 84. Aralık, 1969. səh. 6-11; 21-25

17. Ülken Hilmi Ziya. Türkiyede Çağdaş Düşünce Tarihi. İstanbul, 1994

18. Yöntem Ali Canip. Ziya Gökalp’e Türkçülüğü Aşılayan Adam. //Yakın Tarihimiz. Birinci meşrutiyetten zamanımıza kadar. Cilt: 1. Sayı: 9. 26 Nisan 1962. s. 259-260

Rəyçi: f.f.d.,dos. Zeynəddin Şabanov

УДК 111.8
https://doi.org/10.30546/ifs.2026.2.47.1288

ЭСТЕТИЧЕСКОЕ ВОСПИТАНИЕ И РАЗВИТИЕ ТВОРЧЕСКОГО ПОТЕНЦИАЛА ЛИЧНОСТИ В ИССЛЕДОВАНИЯХ ШАРЛЯ ФУРЬЕ

Ясмина Меликова
диссертант, научный работник,
Институт философии и социологии НАНА, **Азербайджан**
yasmina-art@mail.ru
https://orcid.org/0009-0007-1013-7595

Резюме. Данная статья посвящена эстетическим и моральным взглядам французского философа и мыслителя Шарля Фурье, а также некоторым его размышлениям и взглядам в области воспитания молодого поколения и привития высоких моральных идеалов. Особое внимание уделяется также мыслям философа о внутреннем и духовном развитии личности, ведущем к гармонии и счастливому пониманию себя, своего места, своего положения в этом мире, своего предназначения. В статье также рассматривается важное мнение Ш. Фурье о распространении образования и искусства в обществе, приводятся некоторые выдержки из его работ, посвященных этим идеям, и обсуждается вклад Талантливого Ученого в историю мировой философии.

Ключевые слова: эстетическое воззрение, философская ценность, творческий потенциал, общественные отношения, коллективное сознание

ŞARL FURYENİN TƏDQİQATLARINDA ESTETİK TƏRBİYƏ VƏ ŞƏXSİYYƏTİN YARADICI POTENSIALININ İNKİŞAFI

Yasmina Melikova

Xülasə. Məqalədə fransız filosofu və mütəfəkkiri Şarl Furyenin estetik-əxlaqi baxışlarına, eləcə də gənc nəslin tərbiyəsi və yüksək mənəvi idealların aşılanması sahəsində bəzi mülahizələrinə, görüşlərinə həsr edilmişdir. Həmçinin filosofun şəxsiyyətin daxili və mənəvi inkişafı haqqında düşüncələrinə də xüsusi diqqət yetirilir ki, bu da harmoniyaya və özünü, öz yerini, bu dünyadaki mövqeyini, məqsədini dərk etmək nəticəsinə gətirir. Məqalədə həmçinin Ş. Furyenin təhsil və incəsənətin cəmiyyətdə yayılması haqqında vacib görüşlərinə yer ayrılıb, bu fikirlərə həsr olunmuş əsərlərindən bəzi parçalara istinad edilir və tanınmış alimin dünya fəlsəfə tarixinə verdiyi töhfələri haqqında danışılır.

Açar sözlər: estetik baxış, fəlsəfi dəyər, yaradıcı potensial, sosial münasibətlər, kollektiv şüur.

AESTHETIC EDUCATION AND THE DEVELOPMENT OF THE CREATIVE POTENTIAL OF THE INDIVIDUAL IN THE STUDIES OF CHARLES FOURIER

Yasmina Melikova

Abstract. This article is devoted to the aesthetic and moral views of the French philosopher and thinker Charles Fourier, to some of his views in the field of education of the young generation and instilling high moral ideals. Particular attention is also paid to the philosopher’s reflections on the internal and spiritual development of the individual, which can lead to harmony and a happy awareness of oneself, one’s place and purpose in this world. The article also devotes space to the views of C. Fourier, dedicated to the spheres of dissemination of Education and Art in society, provides some excerpts from his works and notes the contribution of the talented scientist to the world history of philosophy.

Keywords: aesthetic view, philosophical value, creative potential, social relations, collective consciousness.

Введение

Разбирая основные идеи и взгляды французского философа Шарля Фурье, в данной статье я предприняла попытку разобраться в его представлениях об идеальном обществе и в том, каким

его видит философ в контексте развития талантов и жизни в гармонии с искусством. Наша цель - доказать, что идеи Фурье о том, что художественные образы могут служить вдохновением для построения гуманного и светлого будущего, актуальны и сегодня, а также привести примеры из его исследований в этой области и провести параллель с современной научной мыслью.

Основная часть

Недавно мне удалось ознакомиться с “Избранными сочинениями” философа-мыслителя Ш. Фурье. Меня заинтересовали его мысли в контексте развития эстетической науки в целом и фрагментно. Многие его размышления и доводы посвящены эстетике и эстетическим воззрениям. Хотелось бы остановиться на некоторых его идеях и рассмотреть их более “широким взглядом” современного исследователя. Тем более, не без основания следует полагать, что если эстетические взгляды Фурье применить в изучении театральной эстетики на современном этапе, то получится довольно интересное соединение взгляда прошлого и взгляда нынешнего - так сказать, архаическую систему ценностей философской мысли XVIII-XIXвв. применить в рассмотрении современного театра. Фурье затронул такие проблемы эстетики, как единство этического и эстетического, единство морали и чувства прекрасного, выявление и воспитание талантов и ряд других вопросов.

“Полноценная личность может развиваться в обществе гармонии”, - так писал Ш. Фурье. Наиболее полное и всестороннее развитие общественные отношения и личность получают именно в таком обществе. В обществе гармонии стираются грани между умственным трудом и творческим вдохновением, между городским и провинциальным. Обывательское потребление чуждо живой философской мысли; мысль должна “зажигать искру в душе, нести позитивные, внутренние изменения и вести читателя к лучшему будущему” [3, 69]. Вопросы морали и искусства философ-утопист также рассматривает в тесной связи между собой и в зависимости от всей системы общественных отношений и материального производства. Фурье является также основоположником идеологии феминизма. Отношение к этой идеологии во многих странах неоднозначно. В любом случае, философ и социолог Шарль Фурье оказал немалое влияние на развитие философской мысли XİX века, и его учение до сих пор широко исследуется.

Из приведенных высказываний Фурье о морали и искусстве становится ясно, насколько глубоко и всесторонне он анализирует проблему единства этического и эстетического в жизни общества. Многие философы-утописты не смогли в тот период так полно раскрыть и разобрать диалектику единства этического и эстетического; Фурье в этом вопросе ушел значительно дальше своих современников.

Утонченность понимается Фурье, как высшая ступень развития человека, у которого чувства и разум выступают в неразрывном единстве. Здесь позволю себе поделиться некоторыми своими наблюдениями, к которым пришла за многие годы: человеку во многом свойственно чувство перфекционизма, желание довести все поступки и мысли до крайнего совершенства. Человек, находящийся в постоянном развитии - моральном, духовном и психологическом, - стремится к тому, чтобы все в его жизни и в окружении было доведено до совершенства. Здесь всплывает обратная сторона перфекционизма: несомненно, довести все до нужного качества и уровня похвально, но затерявшись в любви к детализации, человек может упустить и не развить в себе основные качества, делающие его по-настоящему человеком, – свое духовное и ментальное развитие, свою внутреннюю красоту. Разменивая себя на внешние факторы, продиктованные практичным материальным миром, человек забывает основную сущность и задачу своего бытия. Для чего человек приходит на землю? В чем смысл его прихода? Пока однозначно на этот вопрос ответить не удалось никому. Судьба каждого отдельно взятого индивида по-своему уникальна и своеобразна: все по-разному проходят ступени своего развития и расцвета, как полноценной личности.

Философ исходил из того, что люди могут жить в гармонии в естественном состоянии, без вмешательства сильных мира сего. Среди идей Фурье следует отметить, что такие качества, как забота и сотрудничество он считал ключами к общественному успеху. Он полагал, что общество, основанное на сотрудничестве, добьется значительного повышения своей производительности. Он также привнес несколько реформаторских идей в область общественных взаимоотношений и трудовой сферы.

Единство внешней и внутренней роскоши, по мнению Ш. Фурье, – естественное состояние, естественная потребность и даже цель человеческой жизни. Именно коллективное благосостояние и роскошь являются мощным стимулом к повышению производительности труда, к раскрытию труда, как первой жизненной потребности человека. Фурье понимает под роскошью не только изобилие продуктов, но прежде всего полноту чувств человеческого бытия, наслаждение жизнью, творческим трудом, радость созидания и освоения природы. Под понятием **“радость созидания”** и **“творческий труд”** философ понимал занятия свободной творческой деятельностью, такие, как живопись, где работа с красками выражается всякий раз яркостью эмоций, экспрессией, насыщенностью данного момента, живостью бытия. Музыку, танцы, скульптуру, декоративно-прикладное творчество также можно отнести к этой категории. Живопись, музыка, театр в данном случае, способны выразить многое. И эстетический взгляд на искусство играет немаловажную роль в процессе его восприятия.

Исследуя взгляды Фурье стоит отметить, что он придавал немалое значение трудовому воспитанию, которое должно начинаться с раннего детства. Требуется только правильно воспитать человеческие способности, разумно и правильно направить человеческие навыки, т.е. осуществить “природосообразное” воспитание, как называл его сам философ. “Природосообразное воспитание предполагает свободное развитие способностей, талантов, наклонностей. Одной из основных естественных потребностей человека является производительный, разумный и свободный труд или трудовое притяжение” [4,39]. Воспитание в молодом человеке желания трудиться обеспечивает нормальное физическое и духовное развитие каждой отдельной личности, прививает эстетическое и моральное воспитание.

Эстетическое воспитание в педагогической системе Ш. Фурье неотделимо от умственного и физического, ибо эстетическое чувство появляется и развивается совместно с другими чувствами человека еще в юности. Физическое воспитание призвано, прежде всего, развивать органы чувств ребенка, утонченный вкус, выявлять способности и таланты еще формирующейся личности и т.д. Духовное же воспитание связано с усердным усвоением самых разных наук, прививанием любви ко всем видам искусства, пониманием религиозных учений и практик. Так развивается духовная составляющая человеческой натуры.

“Искусство открывать таланты будет одной из важнейших способностей человека” – говорил Фурье. Забота его о воспитании талантов проявляется во всех его рассуждениях, в философских изречениях о семейных ценностях, о коллективе, отдыхе, развлечениях и т.д. “Таланты могут проявляться и проявляются в любом возрасте у человека, если этому способствуют соответствующие условия, есть условия для развития потенциала” [4, 69]. Фурье стремится найти пути эстетического воспитания человека. Немалую роль в развитии творческого потенциала играет и окружение человека, как его воспринимают другие, насколько окружение открыто, в способности увидеть и раскрыть эти таланты. Посвятив многие свои труды проблеме развития и воспитания талантливой личности, Ш. Фурье делает еще один значительный шаг вперед по сравнению с другими философами своего времени – он ставит вопрос о роли искусства в будущем обществе. Философ размышляет о развитии и использовании народной инициативы, народного самодеятельного творчества в масштабе всего общества. В связи с этим он решает задачу об изменении характера отдельных видов искусства и всего искусства в целом, таким он видит будущее – в раскрытии народных талантов. Массовое распространение искусства и доступ к нему широких масс, несомненно, повышают качество искусства, ибо его ценителями являются высокообразованные и эстетически развитые люди – не только зрители, но и творцы. Уже само высокое требование людей к искусству – важнейший стимул в создании замечательных произведений искусства.

Фурье затрагивает очень важный вопрос о соотношении самодеятельного и профессионального искусства. Однако, ссылаясь на развитие народных видов искусства, он не отрицает и профессионального искусства. Наоборот, он настойчиво требует, чтобы делу воспитания и подготовки талантливых мастеров искусства уделялось всеобщее внимание, чтобы оно было делом планомерным и организованным. Философ, которому небезразличен культурный и духовный уровень своего народа, предлагает организовывать консерватории и специальные училища для детей, художественные галереи, выставки – как в крупных городах, так и в

малонаселенных пунктах. В этом он видит важный источник пробуждения талантов и всеобщего эстетического воспитания.

Профессиональность и неоднородность, красочность искусства в будущем обществе для Ш. Фурье заключается в том, что занятия искусством, художественное творчество будет для некоторых людей одним из любимых занятий, где человек может проявить свои личные способности, свой талант, свои склонности больше и лучше, чем в какой-либо другой области. Художественный взор должен постоянно обогащаться жизненными наблюдениями, новаторскими идеями и подходами не только в сфере создания искусства, но и в сфере общественной деятельности, куда творческая личность (музыкант, поэт, художник, скульптор, архитектор, фотограф и т.д.) может и должна быть вовлечена. Так как, “без вовлеченности в трудовую и общественную деятельность своей среды невозможно полноценное развитие всех талантов” [4, 27].

Отметим здесь, что искусство Фурье ставит и ценит высоко; оно для него не просто развлечение и время проведения досуга. Предъявляя к искусству и творческому созиданию высокие требования мастерства и содержательности, на первое место он ставит общественную, воспитательную роль искусства. Искусство должно быть массовым, доступным всем – это ставится перед философом-утопистом как первоочередная задача, решение которой направлено на эстетическое воспитание народа. Фурье рассматривал вопросы искусства и его роль в обществе с точки зрения общественно-исторической значимости и не мыслил прогрессивного будущего без Искусства и Чувства Прекрасного. В этом контексте открываются его поистине выдающиеся способности эстетически мыслить и развивать эту мысль во благо процветания народа. Фурье так характеризует роль искусства: “Искусство – инструмент для преобразования общества и реализации человеческого потенциала. Я думаю, что искусство может не только выражать эмоции, но и вдохновлять на создание новой социальной реальности, где люди могут жить в гармонии и равноправии” [4,78-79]. Согласимся в данном случае с мнением одного из ведущих философов своего времени, поскольку оно ясно и четко выражает задачу искусства в обществе. Философ-утопист считал, что “… искусство может формировать характеры и способствовать развитию гармоничных отношений между людьми” [1,249]. Он предполагал, что через художественное образование и участие в творческих проектах люди смогут стать более осознанными и сочувствующими. Возникает вопрос, изучая представления и взгляды Фурье об искусстве – насколько в современном обществе актуальны эти идеи и как они способны выражаться в сфере искусства?

Какова сама идеология Ш. Фурье, если нам довелось в этой статье исследовать его размышления и некоторые предположения в сфере искусства, культуры и развития человеческих талантов? Среди идей Фурье – принципы всемирной гармонии, одушевленности миров. Именно “строем гармонии” он назвал свой проект общества будущего. В декабре 1803 г. он впервые изложил эти мысли печатно в статье “Всеобщая гармония”, появившейся в “Лионской газете”. Он также выступает против идей своих знаменитых современников (философов-материалистов 18-го в.), называя материализм “заблуждением разума” [4,249]. Сам же мыслитель признает существование Бога и считает роль религии и веры положительной, благотворно влияющей на духовную структуру человека; но, не останавливается в то же время на церковном учении в его существующем виде. Фурье также является автором теории четырех движений, указывая в своих работах переход “от социального хаоса к всемирной Гармонии” [3,29], к которому он и призывает готовиться своих читателей.

Немного остановимся на Теории четырех движений, предложенной философом в ходе его исследовательской деятельности и вызывающей неподдельный интерес к его дальнейшим высказываниям и предположениям в области философии. В данной теории он исследует закономерности развития общества и человеческой природы, чтобы достичь гармоничного равноправного устройства. Она предполагает, что мир, включая общество и людей, подчиняется общим принципам, которые нужно изучить и использовать для достижения всеобщего блага. Вышеуказанную теорию ученый представляет читателям и раскрывает в полной мере в своей книге “Теория четырех движений и всеобщих судеб”, изданной в 1808 г. в Лионе.

Среди многих своих современников, Шарль Фурье, безусловно, является мудрым и революционно настроенным мыслителем, мыслителем с новаторским, свободным духом,

желающим переменить существующую реальность своего времени на более счастливую картину будущего. У каждого философа, мыслителя в истории мировой мысли своя роль в развитии философии, свой подход к философской структуре, и в этой нише роль французского мыслителя неоспорима. Он оставил нам ценные труды, свой вклад в кладезь мысли и знаний – стоит лишь отметить его научные трактаты, такие как “Теория четырех движений и всеобщих судеб” (1808), “Континентальный триумвират и вечный мир через тридцать лет” (1803), “Трактат о домашней и земледельческой ассоциации” (1822), “Реклама Нового мира” (1822) и т.д.

Философ рассматривал вопросы искусства и культуры, их внедрение в массы и роль в обществе с точки зрения общественно-исторической значимости и не мыслил будущего развития человеческой мысли без этих двух основополагающих начал – искусства и прекрасного. “Величайшим достоинством взглядов Фурье является то, что в своих картинах будущего он показывает рост науки и техники, изменение технологий и условий труда” [2,39] и т.д. “Художественные требования все больше проявляются в самом производстве. Современная картина мира подтверждает то, что общество переживает период расцвета, когда художественное начало еще более одухотворит труд, украсит быт и облагородит человека” [4, 31-34].

Мечта Фурье о всесторонне развитом человеке, о полном раскрытии талантов и способностей, заложенных в человеке, и умственного потенциала личности, стала реальностью только в XX веке. И даже Сенека так говорил о творчестве и природном таланте человека, сокрытом внутри. Он утверждал, что “Всякое искусство есть подражание природе” [7,378] и что “искусства полезны лишь в том случае, если они развивают ум, а не отвлекают его” [7, 396]. Следовательно, талант, проявляющийся в человеке в той или иной сфере деятельности – будь то, наука, искусство, образование или любая другая сфера – есть отголосок самой природы. Философ древнего Рима также советовал смотреть на цель, чтобы отсеять лишнее и подчеркивал важность упорного труда для достижения величия, а именно что “Великих людей питает труд” [7, 401].

Решение завершить статью высказыванием древнеримского философа Сенеки сводится к тому, что оба философа – и Сенека, и Фурье в своих размышлениях касались и разрабатывали теорию о развитии культуры и искусства, о влиянии искусства на развитие творческого потенциала личности, о великой силе искусства. Здесь можно провести параллель между эстетическими взглядами Ш.Фурье, его ролью в философии и взглядами философа античности Сенеки, и параллель эта связана с определением задачи искусства. В период советского марксизма взгляды Ш.Фурье занимали особое место, но после крушения всей системы учение Фурье было забыто. Зададимся вопросом: в чем нынешняя актуальность его эстетических идей, насколько они отвечают современности, чем является воспитание творческого потенциала в рамках нынешнего общества и возможен ли такой подход? Думаю, актуальность эстетических взглядов французского философа и поныне не утратила новизны, так как воспитание творческого потенциала личности необходимо при любой общественной системе и при любом режиме. Марксизм верил в общественную собственность на средства производства, тогда как в современное время общественной собственности как таковой не осталось. Многое стало частным и подчиняется интересам производителей; такую тенденцию мы можем наблюдать во всех сферах общественной деятельности.

Заключение

Между философами разных эпох и разных школ всегда остается такая возможность найти схожие черты, а именно: все философы выявляют какие-то насущные проблемы и ищут решения. Древние философы, возможно, придерживались разных, порой противоречащих друг другу теорий, но всех их объединяло одно – они активно размышляли над общественными и индивидуальными проблемами и искали ответы. Этим же занимались и философы времен Ш. Фурье, и современные философы занимаются этим в данный момент. В любом живущем, дышащем, как единый организм, обществе, всегда будут возникать вечные и спорные (а, может, и не всегда спорные - все зависит от того, какие проблемы поднимают те или иные поставленные) вопросы, на которые будут искать ответы философы современности и философы будущего.

Использованная литература

1. Эстетика и Искусство. Москва, Наука, 1966, с.249,
2. Большой энциклопедический словарь (БЭС). Большая Российская энциклопедия. М:.200, стр. 39, 44;
3. Фурье Ш. Теория четырех движений и всеобщих судеб. Москва, 2017, изд. книжного магазина “Циолковский”, стр. 69, 78-79,
4. Фурье Ш. Избранные сочинения в 3-ех томах, Москва, Соцэкгиз, 1938, стр. 27, 29, 31-34,
5. Вассбар В. Философия разума, Москва, Литрес, 2019. стр. 223, 227-228,
6. Аврелий М. К себе самому, (издание подготовил В.Б. Черниговский). Москва, Новый Акрополь, 2014, стр. 24-26, 28;
7. Сенека. Философские трактаты. электронное издание Литрес, 2022. стр. 378, 396, 401

Rəyçi: f.e.d., professor Adil Əsədov

SOSİOLOJİ TƏDQİQATLAR

UOT 101.1
https://doi.org/10.30546/ifs.2026.2.47.1330

AZAD OLUNMUŞ ƏRAZİLƏRDƏ TƏTBİQ OLUNAN İNNOVATİV ŞƏHƏRSALMA MODELİ

Təhminə Ağakişiyeva
Fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
AMEA Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutu, **Azərbaycan**
tahmina.aghakishiyeva@gmail.com
https://orcid.org/0009-0004-4866-9640

«Memarlıq xalqın maddi və mənəvi dəyərlərinin təzahür formasıdır»
Heydər Əliyev.

Xülasə. Məqalədə azad olunmuş ərazilərdə tətbiq olunan innovativ şəhərsalma modelinin xüsusiyyətləri və inkişaf istiqamətləri araşdırılır. Tədqiqatda müasir urbanistik yanaşmalar, dayanıqlı inkişaf strategiyaları və “ağıllı şəhər”, “ağıllı kənd” texnologiyalarının tətbiqi məsələləri təhlil edilir. Eyni zamanda, ərazi planlaşdırılmasında ekoloji balansın qorunması, mədəni-tarixi irsin bərpası və müasir infrastrukturun formalaşdırılması məsələlərinə xüsusi diqqət yetirilir. Tədqiqat nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, azad olunmuş ərazilərdə həyata keçirilən şəhərsalma siyasəti innovativ texnologiyaların tətbiqi və kompleks planlaşdırma prinsipləri əsasında dayanıqlı şəhər mühitinin formalaşdırılmasına xidmət edir.

Məqsəd: Azad olunmuş ərazilərdə tətbiq olunan innovativ şəhərsalma modelinin xüsusiyyətlərini və müasir texnologiyalar vasitəsilə milli-mədəni irsin qorunması əsasında formalaşan şəhərsalma konsepsiyasını təhlil etmək.

Metodologiya: İşin metodoloji əsası tarixilik, konkretlik, məntiq, induksiya, deduksiya, habelə fərqləndirmə, təhlil və sintez prinsiplərinə əsaslanır.

Elmi yenilik: Tədqiqatın elmi yeniliyi azad olunmuş ərazilərdə formalaşan innovativ şəhərsalma modelinin kompleks şəkildə araşdırılmasında, “ağıllı şəhər” və “ağıllı kənd” konsepsiyalarının tətbiqinin şəhər mühitinin davamlı inkişafına təsirinin müəyyən edilməsində, həmçinin müasir texnologiyalarla milli memarlıq ənənələrinin sintezinin elmi əsaslandırılmasında ifadə olunur.

Fəlsəfi aspekt: Məqalənin əsas fəlsəfi ideyası keçmişlə gələcəyin, milli-mənəvi dəyərlərlə müasir texnologiyaların və insan-təbiət münasibətlərinin vəhdətini göstərir. Şəhərsalma yalnız tikinti deyil, insan üçün rahat, təhlükəsiz və dayanıqlı həyat mühiti yaratmaq vasitəsi kimi təqdim olunur.

İdeoloji aspekt: Əsas ideya işğaldan azad edilmiş ərazilərin bərpası, “Böyük qayıdış”, milli-mədəni irsin qorunması və Azərbaycanın müasir, güclü və innovativ dövlət kimi inkişafının vurğulanmasıdır.

Estetik aspekt: Yeni şəhər və kəndlərin müasir memarlıqla milli memarlıq ənənələrinin sintezi əsasında qurulması, təbiət və şəhər mühitinin harmoniyasının yaradılması əsas estetik xətti təşkil edir. Məkanın funksionallığı ilə yanaşı, onun vizual harmoniyası, estetik bütövlüyü və milli kimliyi qorunur.

Xüsusilə, işğaldan azad edilmiş ərazilərdə həyata keçirilən "Ağıllı şəhər" və "Ağıllı kənd" layihələri şəhərsalmanın innovativ aspektlərini ön plana çıxarır. Burada enerji səmərəliliyi, yaşıl texnologiyalar, rəqəmsal idarəetmə və sosial inklüzivlik əsas prinsiplər kimi çıxış edir.

Açar sözlər: Azərbaycan, azad olunmuş ərazilər, şəhərsalma, milli – mənəvi dəyər, konsepsiya, bərpa, “Ağıllı şəhər”, “Ağıllı kənd”.

AN INNOVATIVE URBAN PLANNING MODEL APPLIED IN RELEASED TERRITORIES

Tahmina Aghakishiyeva

Abstract. The article examines the main principles and development directions of the innovative urban planning model implemented in the liberated territories. The study analyzes modern urban

planning approaches, sustainable development strategies, and the application of “Smart City” and “Smart Village” technologies. Particular attention is given to maintaining ecological balance, restoring historical and cultural heritage, and developing modern infrastructure within spatial planning processes. The research concludes that the implemented urban planning model contributes to the formation of a sustainable urban environment through the integration of innovative technologies and comprehensive planning principles

Purpose: To analyze the features of the innovative urban planning model applied in the liberated territories as well as the urban planning concept based on the preservation of national and cultural heritage through modern technologies.

Methodology: The methodological basis of the work includes the principles of historicism, concreteness, logic, induction, deduction, and analogy, as well as differentiation, analysis, and synthesis.

Scientific novelty: The scientific novelty of the study lies in the comprehensive analysis of the model of innovative urban planning in the liberated territories, the identification of the impact of the concepts of “Smart City” and “Smart Village” on the sustainable development of urban environments, and the scientific justification of the synthesis of national architectural traditions with modern technologies.

Philosophical aspect: The main philosophical idea of the article is the unity of the past and the future, national and spiritual values and modern technologies, as well as the relationship between people and nature. Urban planning is viewed not merely as construction, but as a means of creating a comfortable, safe, and sustainable living environment for people.

Ideological aspect: The main ideological idea is connected with the reconstruction of the liberated territories, the implementation of the “Great Return” concept, the preservation of national and cultural heritage, and the development of Azerbaijan as a modern, strong, and innovative state.

Aesthetic aspect: The aesthetic concept is based on the harmonious combination of modern architecture with national architectural traditions, as well as on creating harmony between the natural environment and the urban space. In particular, the “Smart City” and “Smart Village” projects implemented in the territories liberated from occupation highlight the innovative aspects of urban planning. Here, energy efficiency, green technologies, digital governance, and social inclusiveness serve as the key principles.

Keywords: Azerbaijan, liberated territories, urban planning, national and spiritual value, concept, restoration, “Smart city”, “Smart village”.

ИННОВАЦИОННАЯ МОДЕЛЬ ГОРОДСКОГО ПЛАНИРОВАНИЯ, ПРИМЕНЯЕМАЯ НА ОСВОБОЖДЕННЫХ ТЕРРИТОРИЯХ

Тахмина Агакишиева

Резюме. В статье рассматриваются основные принципы и направления развития инновационной модели градостроительства, реализуемой на освобождённых территориях. Особое внимание уделяется анализу современных урбанистических подходов, стратегий устойчивого развития, а также внедрения технологий «Умного города» и «Умного села». Также исследуются вопросы сохранения экологического баланса, восстановления историко-культурного наследия и формирования современной инфраструктуры в процессе территориального планирования. В результате исследования установлено, что применяемая модель градостроительства способствует формированию устойчивой городской среды на основе инновационных технологий и комплексного подхода к планированию.

Цель исследования - проанализировать особенности инновационной модели градостроительства, применяемой на освобожденных территориях, а также концепции градостроительства, сформированной на основе сохранения национально-культурного наследия посредством современных технологий.

Методология. Методологическая основа работы базируется на принципах историзма, конкретности, логичности, индукции, дедукции и аналогии, а также дифференциации, анализа и синтеза.

Научная новизна исследования заключается в комплексном исследовании модели инновационного градостроительства, формирующейся на освобожденных территориях; в

выявлении влияния применения концепций «Умный город» и «Умное село» на устойчивое развитие городской среды, а также в научном обосновании синтеза национальных архитектурных традиций с современными технологиями.

Философский аспект. Основная философская идея статьи заключается в единстве прошлого и будущего, национально-духовных ценностей и современных технологий, а также человека и природы. Градостроительство рассматривается не только как строительство, но и как средство создания комфортной, безопасной и устойчивой среды для жизни человека.

Идеологический аспект. Основная идея связана с восстановлением освобожденных территорий, реализацией концепции «Великого возвращения», сохранением национального и культурного наследия, а также развитием Азербайджана как современного, сильного и инновационного государства.

Эстетический аспект. Основу эстетической концепции составляет гармоничное сочетание современной архитектуры с национальными архитектурными традициями, а также создание гармонии между природой и городской средой.

Проекты «умного города» и «умного села», реализуемые на освобожденных от оккупации территориях, выдвигают на первый план инновационные аспекты градостроительства. Здесь энергоэффективность, «зеленые» технологии, цифровое управление и социальная инклюзивность выступают в качестве основных принципов.

Ключевые слова: Азербайджан, освобожденные территории, градостроительство, национально-духовные ценности, концепция, восстановление, «Умный город», «Умное село».

Giriş

Prezident İlham Əliyev Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 32-ci maddəsinin 109-cu bəndini rəhbər tutaraq, Azərbaycanın şəhərsalma və memarlıq mədəniyyəti ənənələrinin qorunması məqsədilə 2026-cı ilin Azərbaycan Respublikasında «Şəhərsalma və memarlıq» ili elan edilməsi haqqında Sərəncam imzalayıb.

“Avropa və Asiyanın mədəniyyətləri qovşağında yerləşən ölkəmizdə dünya memarlığının ən yaxşı ənənələri ilə milli xüsusiyyətlərin sintezini özündə əks etdirən güclü memarlıq məktəbi təşəkkül tapmışdır. Öz sələflərinin zəngin ənənələrini davam etdirən Azərbaycan memarları yeni axtarışları, kəşfləri və nailiyyətləri ilə bu gün də xalqımıza sevinc bəxş edirlər. Onlar ölkəmizin digər yaradıcı ziyalıları ilə birlikdə bütün postsovet məkanına xas olan mürəkkəb sosial-iqtisadi problemlərin həlli ilə yanaşı, milli-mənəvi dəyərlərin qoruyub saxlanılmasında yaxından iştirak edirlər. Məhz onların əməyi sayəsində ölkəmizin şəhər və rayonlarının, xüsusilə paytaxtımızın siması son illərdə yaxşılığa doğru xeyli dəyişmişdir. Bu müddət ərzində əldə edilmiş nailiyyətlər bir tərəfdən ölkə iqtisadiyyatında baş verən müsbət dəyişikliklərlə bağlı olmuşdursa, digər tərəfdən Azərbaycan memarlığının güclü potensialını bir daha ortaya qoymuşdur” [1, s.5.].

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan ölkəsinin memarlıq və şəhərsalma mədəniyyətinin qədim, ecazkar və heyrətamiz ənənələri vardır. Memarlarımızın yaratdığı və bərpa etdiyi abidələr, körpülər, şəhərlər, xalqımızın mənəvi zənginliyini əks etdirərək dünya xalqlarına nümayiş etdirir. “Dövrümüzün memarlığı kökündən yeni bir fəlsəfədir. Onun qlobal mənası kiminsə eqosuna əbədi abidələr yaratmaq deyil, funksionallıq, rahatlıq, rahatlıq və gözəlliyin mürəkkəb kvintessensiyasını ifadə etməkdir. Bu fəlsəfə emosional ifadəlilik, iqtisadiyyat və ekoloji mütənasiblik prinsiplərinə əsaslanır və bəşəriyyətə xidmət etməyə onun ehtiyaclarını ödəməyə yönəlmişdir” [2, c.9]. Həqiqətən də, müasir texnologiyaların dinamik şəkildə inkişaf etdiyi bir əsrdə şəhərsalma və memarlıq artıq təkcə binaların, abidələrin və yaşayış məkanlarının bərpası və inşası ilə kifayətlənmir. “Bu sahə eyni zamanda insanların həyat keyfiyyətinin yüksəldilməsi, sosial-iqtisadi inkişafın təmin olunması, ekoloji tarazlığın qorunması və dayanıqlı gələcəyin qurulması baxımından mühüm rol oynayır. Məhz bu yanaşma Azərbaycanda son illərdə, xüsusilə də azad olunmuş ərazilərdə həyata keçirilən genişmiqyaslı şəhərsalma layihələrində aydın şəkildə hiss olunur” [6, web].

Azərbaycanın Respublikasının əsas prioriteti Qarabağa “Böyük qayıdış”dır

Ali Baş Komandan İlham Əliyevin 16 noyabr 2022-ci ildə təsdiq etdiyi «Böyük qayıdış» Birinci Dövlət Proqramını rəhbər tutaraq işğaldan azad olunmuş ərazilərdə genişmiqyaslı yenidənqurma və bərpa işləri sürətlə davam etdirilir. Azərbaycan Respublikası öz torpaqlarını azad etməklə tarixi inkişafının irimiqyaslı bərpa-quruculuq layihələri ilə səciyyələnən, dayanaqlı sülhə, tərəqqiyə əsaslanan

və bir çox ölkələr üçün nümunə olan yeni mərhələsinə qədəm qoymuşdur.Vətən müharibəsindən sonra işğaldan azad olinmuş ərazilərin minalardan və partlamamış hərbi sursatdan təmizlənməsi, müasir yaşayış, istehsal və xidmət infrastrukturunun qurulması, iqtisadi fəaliyyətin, o cümlədən nəqliyyət-kommunikasiya xətlərinin bərpası, xüsusilə Zəngəzur dəhlizinin açılması istiqamətində mühüm işlər görülmüşdür. Bu ərazilərdə aparılan işlər yalnız dağıdılmış infrastrukturun bərpası ilə məhdudlaşmır, eyni zamanda insanların doğma torpaqlara qayıdışı üçün müasir, rahat və təhlükəsiz yaşayış mühitinin yaradılmasını hədəfləyir. Yeni yolların, yaşayış binalarının, məktəblərin, xəstəxanaların, sosial və mədəni obyektlərin inşası paralel şəkildə həyata keçirilir.

“Azərbaycan dövləti işğaldan azad olunmuş əraziləri ən yüksək səviyyədə bərpa etmək, dirçəltmək və regionda yeni bir regional inkişaf modeli kimi formalaşdırmaq əzmindədir” [3, s.260]. İşğaldan azad edilən torpaqlarımızda yenidənqurma və bərpa-quruculuq işlərinə xüsusi diqqətin yetirilməsi tariximizə və mənəvi varlığımıza dərin bağlılığın göstəricisidir. Hazırda azad olunmuş ərazilərdə böyük inkişafın təməlləri atılır. Artıq regionların inkişafı, əhalinin rifah halının daha da yaxşılaşdırılması üçün bir sıra mühüm layihələr həyata keçirilir. Azərbaycanın Birinci vitse-prezidenti Mehriban Əliyeva öz çıxışlarının birində belə vurğulamışdır: “Əminliklə demək istəyirəm ki, Prezident İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə biz bütün Qarabağ regionunu Azərbaycanın ən gözəl güşələrindən birinə çevirəcəyik. Burada həyat yenidən canlanacaq, bütün rayonlarımız bərpa olunacaq, vətəndaşlarımız doğma torpaqlarında yaşayacaq və yaradacaqlar". Vurğulamaq zəruridir ki, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti 2 fevral 2021-ci il tarixində “Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafın Milli Prioritetləri” sənədinin təsdiq olunması barədə imzaladığı sərəncamda ölkənin yaxın onillik üçün beş milli inkişaf prioriteti müəyyənləşdirilmişdir:

1. Dayanıqlı artan rəqabət qabiliyyətli iqtisadiyyat;
2. Dinamik, inklüziv və sosial ədalətə əsaslanan cəmiyyət;
3. Rəqabətli insan kapitalı və müasir innovasiyalar məkanı;
4. İşğaldan azad olunmuş ərazilərə “Böyük qayıdış”;
5. Təmiz ətraf mühit və “Yaşıl artım” ölkəsi [7, web]. Məxsusi olaraq vurğulamaq vacibdir ki, işğaldan azad olunmuş ərazilərə “Böyük qayıdış” Azərbaycanın 2030-cu ilədək beş Milli Prioritetindən biri kimi müəyyən olunmuşdur. Həqiqətən də, bu gün Azərbaycan keçmiş məcburi köçkünlərin "Böyük qayıdış" layihəsini uğurla həyata keçirir. 2022-ci ildən başlayaraq bu günə qədər keçmiş məcburi köçkünlərin işğaldan azad edilmiş ərazilərə, öz ata-baba torpaqlarına "böyük qayıdışı" davam edir. İşğaldan azad edilmiş ərazilərin sürətli bərpası, "Böyük qayıdış" I Dövlət Proqramının uğurla həyata keçirilməsi Prezident İlham Əliyevin irəli sürdüyü siyasətin, Azərbaycan dövlətinin gücünün və qüdrətinin əyani göstəricisidir.

Məlum olduğu kimi, rəqəmsal sektorlar ən sürətlə inkişaf edən sahələrdən biridir. Prezident İlham Əliyevin təsdiq etdiyi "Azərbaycan Respublikasının 2022-2026-cı illər üçün sosial-iqtisadi inkişaf strategiyası" ən çox rəqəmsal texnologiyalara yönəlib. Dövlət başçısı çıxışlarından birində qeyd edib ki, azad edilmiş torpaqlar yüksək texnoloji inkişaf sahələri olmalıdır. Bütün bunlar üçün ilk növbədə azad edilmiş torpaqları məhz yüksək texnologiyalar istiqamətində inkişaf etdirməyə imkan verəcək baza yaratmaq lazımdır. Ölkənin uğurlu coğrafi mövqeyi və təbii sərvətləri, insan potensialı, eləcə də son illər cənab Prezident tərəfindən qəbul edilən dövlət proqramları, fərman və sərəncamlar bunun üçün bütün imkanları yaradır. Daha bir vacib məqamı da qeyd etmək lazımdır ki, işğaldan azad edilmiş torpaqlara “Böyük qayıdış” üzrə I Dövlət Proqramında "Smart City", "Smart Village" və "The green energy zone" şəhərsalma üzrə nəzərdə tutulan əsas konsepsiyalardır. Layihənin məqsədi rahat yaşayış şəraiti yaratmaq və rayonun sosial-iqtisadi inkişafını təmin etməkdir. Xatırladaq ki, 2021-ci ilin may ayında Prezident İlham Əliyev Azərbaycanın işğaldan azad edilmiş ərazisində «Yaşıl Enerji» zonasının yaradılması ilə bağlı tədbirlər haqqında sərəncam imzalayıb. "Ağıllı şəhər" və"Ağıllı kənd" ("Smart City","Smart Village") konsepsiyasının tətbigi görüləcək işlərin fundamental göstəricisindən biridir. “Ağıllı şəhərlər insanlara alternativ, daha yaxşı və daha etibarlı bir reallıq təqdim edə bilirlər, yəni ehtiyac duyduqları – və təcili olaraq – yalnız insanın daha tam fiziki və intellektual özünü həyata keçirməsi üçün deyil, həm də planetimizin canlılığını qorumaq üçün” [4, стр 445]. Bu baxımdan qeyd etmək lazımdır ki, “Ağıllı şəhər/kənd” konsepsiyası əhalinin sağlamlığının, təhlükəsizliyinin, təhsilinin və məşğulluğunun mühafizə səviyyəsinin hərtərəfli yüksəldilməsi, istirahət üçün əlavə imkanların yaradılması və vətəndaşların rifahının davamlı möhkəmləndirilməsi üçün müasir informasiya texnologiyaları və

kommunikasiyalardan istifadəyə əsaslanır. Bir sözlə, “ağıllı şəhər / kənd” daxili şəhər proseslərini idarə etməyi asanlaşdırır və sakinlərin həyatını daha rahat və təhlükəsiz edir.

Məlumdur ki, azad edilmiş torpaqlarımız bərpa olunan enerji ehtiyatları ilə zəngindir. Belə ki, Füzuli, Cəbrayıl, Zəngilan və Qubadlı rayonları günəş enerjisi potensialına, Laçın və Kəlbəcərin dağlıq əraziləri külək və geotermal, Tərtər, Bazarçay, Həkəriçay və regionun kiçik çayları isə böyük hidroenergetika potensiala malikdir. Azad edilmiş ərazilərdəki bütün şəhər və kəndlər "yaşıl" enerjidən istifadə üçün nəzərdə tutulub. «Hazırda Qarabağın «Yaşıl enerji» zonasına çevrilməsi istiqamətində müvafiq işlər yerinə yetirilir. Bu regionda bərpa olunan enerji mənbələrindən istifadə, enerji səmərəliliyi, ekoloji təmiz texnologiyaların tətbiqi və digər məsələləri əhatə edəcək «yaşıl zona», yaxud «yaşıl məkan» konsepsiyasının hazırlanmasına hələ Vətən müharibəsindəki şanlı qələbəmizdən az sonra başlanmışdır» [5, s.226]. Qeyd etmək vacibdir ki, azad edilmiş ərazilərdəki bütün şəhər və kəndlər "yaşıl" enerjidən istifadə üçün nəzərdə tutulub. Bununla əlaqədar Zəngilan rayonunun Ağalı (Ağalı –1, Ağalı–2, Ağalı–3) kəndində "Smart City", "Smart Village" konsepsiyası çərçivəsində artıq evlərin tikintisi başa çatdırılıb. Şübhəsiz ki, Ağalıdakı "Smart Village" artıq Şərqi Zəngəzur bölgəsinin mərkəzi və nümunəvi yaşayış məntəqələrindən biridir. Bu səbəbdən də Ağalı kəndindəki "Smart Village" bütün dünyada Azərbaycan modeli kimi qəbul edilə bilər. "Beləliklə, ölkənin enerji sistemi tarixində ilk dəfə olaraq Qarabağ və Şərqi Zəngəzur regionlarının elektrik enerjisinə olan tələbatı 100 faiz "yaşıl" enerji hesabına təmin edilir, qalan həcm isə ehtiyacdan artıq olaraq ölkənin enerji sisteminə ötürülür. Perspektivli layihələr də nəzərə alınarsa, Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarının ərazisində həyata keçirilən "Yaşıl enerji” layihələrinin ümumi gücü 1100 MVt təşkil edir ki, bu da regionun cari enerji tələbatından 12-15 dəfə çoxdur" [8, web]. Ağdam, Kəlbəcər, Cəbrayıl, Qubadlı rayonunda, eləcə də Füzuli rayonunun Dövlətyarlı kəndində bu məsələ ilə bağlı tikinti işləri aparılır. Kəndin sosial infrastrukturu qurulur. Tam orta məktəb, uşaq bağçası, həkim məntəqəsi, eləcə də inzibati və çoxfunksiyalı binalar inşa edilir. Bununla yanaşı, qazanxana sistemi, transformator məntəqəsi, kommunal xətlər – elektrik, rabitə, qaz, su və kanalizasiya sistemləri və digər mühəndis qurğularının da quraşdırılması nəzərdə tutulur. Aparılan araşdırmaların nəticələri sübut edir ki, “Ağıllı şəhər” və “Ağıllı kənd” konsepsiyalarının tətbiqi, müasir infrastrukturun yaradılması, alternativ enerji mənbələrindən istifadə və ekoloji məsələlər, Azərbaycanın bu sahədə modern və düşünülmüş model formalaşdırdığını nümayiş etdirir. Azərbaycan Respublikasının şəhərsalma modelinin əsas göstəricilərindən biri də yuxarıda qeyd olunan önəmli məsələlərin vahid və məqsədyönlü dövlət siyasəti çərçivəsində icra olunmasıdır. Yol və kommunikasiya şəbəkələri, enerji və su təsərrüfatı, sosial obyektlər və yaşayış obyektləri bir-biri ilə uzlaşdırılaraq kompleks şəkildə planlaşdırılır. Artıq planlaşdırma mərhələsindən etibarən əhalinin gündəlik ehtiyaclarının, iqtisadi imkanlarının və ətraf mühitin qorunması məsələlərinin diqqət mərkəzində saxlanıldığı aydın şəkildə nəzərə çarpır. Sevindirici haldır ki, regionda həyata keçirilən ilk böyük layihələrdən "Əhmədbəyli-Füzuli-Şuşa" marşrutu üzrə 4-6 zolaqlı, uzunluğu 101 km. olan "Zəfər yolu” və Füzuli Beynəlxalq Hava Limanının tikintisi olub. Bu infrastruktur çox qısa müddətdə, yəni 8 ay ərzində ən yüksək beynəlxalq standartlara uyğun qurulub. Füzuli Hava Limanı "Qarabağın dünyaya qapısı"hesab olunur. Bu hava limanının açılışı 26 oktyabr 2021-ci ildə Füzuli Beynəlxalq Hava Limanına enən ilk dövlət başçısı olan Türkiyə Prezidenti Rəcəb Tahir ərdoğanın iştirakı ilə baş tutdu. Bu hava limanı ilə yanaşı, 202─ci ilin aprelində Zəngilanda beynəlxalq hava limanının təməlqoyma mərasimi keçirilib və 2022-ci ildə bu aeroportun açılışı olub. Eyni zamanda, Laçın rayonunda hava limanı salınıb. Laçın Hava Limanı Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonunun ərazisində, Zəngilan rayonundan sonra tikilmiş ikinci hava limanıdır. Qeyd etmək vacibdir ki, bu kimi məsələlər gələcəkdə azad edilmiş torpaqların davamlı inkişafına şərait yaratmaqla yanaşı, keçmiş məcburi köçkünlərin doğma torpaqlara təhlükəsiz şəkildə qayıtmasını təmin edir. Bu baxımdan qeyd etmək lazımdır ki, bərpa edilmiş, çiçəklənmiş Qarabağ torpaqları Azərbaycanın ərazi bütövlüyü uğrunda həlak olmuş şəhidlərimizə bir abidə olacaq.

Nəticə/Conclusion

Yekun olaraq **b**öyük qürur hissi ilə qeyd etmək lazımdır ki, 2026-cı ilin may ayının 17-dən 22-dək Bakı şəhəri şəhərşünaslığın dünya paytaxtına çevriləcək. BMT-nin təqvimində ən genişmiqyaslı tədbirlərdən biri olan Ümumdünya Şəhərsalma Forumunun (WUF–World Urban Forum) 13-cü sessiyasının ölkəmizin paytaxtında keçirilməsi, təbii ki, böyük sevinc doğurur. Belə ki, ölkəmizin, vətəndaşlarımızın rifahının gücləndirilməsi dövlət siyasətinin öndə gedən prinsiplərindən biridir. World Urban Forumu (WUF), Azərbaycanın azad olunmuş ərazilərdə formalaşdırdığı yeni şəhərsalma modelini

beynəlxalq ictimaiyyətə təqdim etmək, təcrübə mübadiləsi aparmaq və ölkəmizin bu sahədə regional lider kimi mövqeyini daha da gücləndirmək baxımından önəmli platforma olacaq. Beləliklə, azad olunmuş ərazilərdə həyata keçirilən şəhərsalma siyasəti göstərir ki, müstəqil, qalibiyyətə nail olan Azərbaycan Respublikası yalnız keçmişi həyata qaytarmaq uğrunda mübarizə aparmır, eyni zamanda parlaq gələcəyi düşünərək dinamik şəkildə irəli addımlayır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. R. Ağazadə, Yusif İbrahimli. «Azərbaycan memarlığı: inkişaf yollarında» Bakı, «Şərq – Qərb», 384 səh.; 2013
2. Ş. Məmmədov «Müasir dünya memarlığı»//Bakı: «Füyuzat», 496 s., 2025
3. N.Müzəffərli, Musayev A., Muradov A., Qənbərov f., Zeynalov M., Əhmədov B., /Monoqrafiya – «Postkonflikt ərazilər: iqtisadi potensial və müqayisəli üstünlüklər» // Bakı, «AR İqtisadiyyat Nazirliyi», «ETN İqtisadiyyat İnstitutu», 297səh.; 2023
4. Бретт Кинг – «Эпоха дополненной реальности» (2016)//Бретт Кинг, А.Лайтман, Дж. П. Рангасвами, Э.Ларк [пер.с англ.] // Москва, «Олимп – Бизнес», 528 стр.; 2020
5. E.Quliyev «Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarının Azərbaycanın davamlı inkişafında rolu» //Monoqrafiya. Bakı, «Kooperasiya» nəşriyyatı, 320səh.; 2023.
6. https://azertag.az/xeber/sehersalma_ve_memarliq_ili_muasir_inkisafin_ve_dayaniqli_gelecey in_strategiyasi-3934639 – «Şəhərsalma və Memarlıq İli: Müasir inkişafın və dayanıqlı gələcəyin strategiyası».
7. htss://president.az/az/articles/view/50474 – «Azərbaycan 2030: sosial – iqtisadi inkişafa dair milli prioritetlər».
8. https://www.trend.az/business/green-economy/3915631.html – «Зеленая" дорога Азербай-джана – "умный" Карабах, построенный на основе солнечной энергии».

Rəyçi: f.e.d., prof. Lalə Mövsumova

UOT 316
https://doi.org/10.30546/ifs.2026.2.47.1335

REPATRİASİYA PROSESİNİN NƏZƏRİ-METODOLOJİ ASPEKTLƏRİ

Xudaverdi Quliyev
doktorant, AMEA Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutu, **Azərbaycan**
xudaverdib15@gmail.com
https://orcid.org/0009-0001-0279-5332

Xülasə. Repatriasiya prosesi sosial, siyasi və humanitar ölçüləri özündə birləşdirən mürəkkəb bir prosesdir. O həm də mürəkkəb sosial hadisə olub, sosial reallığın yenidən dərk edilməsi və yenidən formalaşmasını ehtiva edir. Repatriasiya olunan şəxslərin sosial adaptasiyası, cəmiyyətə inteqrasiyası və bu prosesə sosial münasibətin formalaşması miqrasiyanın xüsusi forması kimi repatriasiya strategiyalarının müəyyənləşdirilməsində əsaslı təsiri olan fərqli yanaşmaların formalaşmasına səbəb olmuşdur. Məqalədə repatriasiya ilə bağlı humanist, inklüziv, reskriptiv yanaşmaların müqayisəli təhlili təqdim edilir.

Açar sözlər: repatriasiya, sosial reallıq, sosial adaptasiya, nəzəri yanaşmalar

THEORETICAL-METHODOLOGICAL ASPECTS OF THE REPATRIATION PROCESS

Khudaverdi Guliyev

Abstract. The repatriation process is a multifaceted phenomenon that combines social, political and humanitarian dimensions. It also represents a complex social phenomenon, involving a renewed understanding and reconstruction of social reality. The social adaptation of repatriated individuals, their integration into society and the formation of social attitudes towards this process have led to the development of various approaches that have had a profound impact on the development of repatriation strategies as a special form of migration. The article presents a comparative analysis of humanistic, inclusive and normative approaches to repatriation.

Keywords: repatriation, social reality, social adaptation, theoretical approaches

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ПРОЦЕССА РЕПАТРИАЦИИ

Худаверди Гулиев

Резюме. Процесс репатриации — это сложный процесс, охватывающий социальные, политические и гуманитарные аспекты. Процесс репатриации также представляет собой сложное социальное явление, сопряженное с переосмыслением и преобразованием социальной реальности. Социальная адаптация и интеграция репатриантов в общество, наряду с формированием общественного отношения к этому процессу, привели к появлению различных подходов, существенно влияющих на разработку стратегий репатриации — стратегий, рассматриваемых как особая форма миграции. В статье представлен сравнительный анализ гуманитарного, инклюзивного и предписывающего подходов к репатриации.

Ключевые слова: репатриация, социальная реальность, социальная адаптация, теоретические подходы

Giriş

Tarixən insanlar yaşadıqları əraziləri tərk etməyə və yenidən həmin ərazilərə qayıtmağa meyilli olublar. İlk məskunlaşma ərazilərinin tərk edilməsinin başlıca səbəbləri ərazi münaqişələrilə bağlı olmuşdur. Bəşər tarixini münaqişələr, qarşıdurmalar, qaçqınlıq və məcburi köçkünlük tarixi olaraq müəyyənləşdirmək mümkündür. Daha əlverişli, bol sulu, məhsuldar ərazilər uğrunda mübarizəyə başlayan ilk tayfalar və tayfa birlikləri məğlub olduqları halda yaşadıqları torpaqları tərk etmək məcburiyyətində qalmışlar və insanların ilk köçü başlamışdır.

Tədqiqatlara əsasən deyə bilərik ki, ibtidai insanlar (*homo habilis*, *homo erectus*, neandertallar və digər antropoidlər) və sonradan *homo sapiens* (ağıllı insan) Afrikanın, Avroasiyanın geniş ərazilərində

məskunlaşan və 100-120 min il əvvəl Ön Asiyaya və 35-40 min il əvvəl Avropaya və bir çox illər sonra Yeni Dünyaya miqrasiya edən müasir insan tipinin başlıca məqsədi qida, su, bitki, mineral və digər resurslara sahib olmaq idi və bu zaman onlar yerli tayfalarla qanlı münaqişələrə girirdilər. Tarixçilər belə güman edirlər ki, təxminən 40 min il əvvəl Afrikadan Avropaya və Yaxın Şərqə axın edən kromanyonlarla neandertallar arasında baş verən gərgin qarşıdurmanın nəticəsi olaraq, sonuncular tamamilə məhv olmuşlar [11].

Neandertalların məhv olması nəticəsində yeni nəsil insanlar müasir Avropa və Asiya xalqlarının əcdadları olmuşlar. Arxetiplər vasitəsilə ötürülən sağ qalmaq uğrunda mübarizə əzmi sonrakı insan nəsillərinin, cəmiyyətlərin və dövlətlərin qarşılıqlı münasibətlərində yeni anlamda özünü təkrarlamış və təkrarlamaqdadır.

Tayfalar və tayfa ittifaqları arasındakı bu münasibətlər bəşər tarixində münaqişələrlə müşayiət edilən ilk beynəlxalq münasibətlər kimi də müəyyənləşdirilə bilər. Dövlətlər yarandıqdan sonra bu münasibətlər daha geniş anlam almış oldu. Artıq qida uğrunda mübarizə ərazilər uğrunda mübarizə və münaqişələrlə müşayiət olunmağa başladı. Burada yaşayan insanların böyük əksəriyyəti isə öz əzəli yaşayış məskənlərindən köçməyə başladılar. İnsanların ən böyük kütləvi köçü eramızın IV – V əsrlərinə təsadüf edir və hunların adı ilə bağlıdır. Bu köç dünyada irqi dəyişikliyə səbəb olmuşdur.

Qədim dövr və Orta əsrlərdə baş verən köçlər geridönüşsüz idi. İnsanların böyük köçü bilavasitə orta əsrlər və yeni dövrə təsadüf edir. Bu dövr müharibələrində hökmdarlar insanlardan canlı sədd kimi istifadə edərək onları işğal etdikləri ərzilərin sərhədlərinə köçməyə məcbur edirdilər, yaxud onları qul kimi istifadə etmək üçün aparırdılar. Geriqayıdış prosesi bilavasitə müharibələrdə bağlanılan sülhün şərtlərinə daxil edildiyi halda mümkün idi.

Repatriasiyanın konseptual-kateqorial bazası

Müharibələr nəticəsində qaçqın və məcburi köçkün statusu qazanan insanların hüquqi əsaslarda vətənə qayıdışı – repatriasiyası XX əsrdə I və II Dünya müharibələrindən sonra mümkün olmuşdur. Geri, vətənə qayıdış və ya beynəlxalq terminlə desək, repatriasiya (*repatriate* - latın dilindən tərcümədə “vətənə qayıtmaq” deməkdir) hüquqi əsaslarda ilk dəfə yəhudilərin qayıdışı ilə bağlı tətbiq edilmişdir. Repatriasiyada iştirak edən şəxslər “repatriantlar” adlandırılırlar. Repatriantlar ikili miqrasiyaya məruz qalan insanlardırlar və onlar bilavasitə öz dövlətlərinin və hökumətlərinin təşəbbüsü və tələbi ilə hüquqi əsaslarla könüllü və ya məcburi geridönüş edə bilirlər.

Miqrasiya prosesinin görkəmli tədqiqatçılarından olan Lişer qaçqınları yaşadıqları əraziləri tərketmə səbəblərinə görə üç qrupa bölür:

– Birincisi, vətəndaş müharibəsi nəticəsində yaranmış vəziyyətlə əlaqədar öz yaşayış yerini dəyişməyə məcbur olan köçkünlər. Onlar adətən hərbi əməliyyatlar bitən kimi geri qayıtmaq istəyirlər və hərbi fəaliyyətdə iştirak etmək ehtimalı olur.

– İkincisi, təqib olunan qaçqınlar, əsasən etnik təmizləmədən və ya etnik, dini, dil və ya siyasi kimlik əsasında onları hədəf alan zülmkar siyasətdən qaçanlar. Onların təşkilatlanmaq və sərhədyanı zorakılıqda iştirak etmək ehtimalı yüksəkdir və təqiblərdən qorunmaq mümkün olmadıqca evlərinə qayıtmırlar.

– Üçüncüsü, sürgündəki dövlət qaçqınlarına siyasi və hərbi liderlər daxildir. Bu qrup insanlar yalnız qələbə ilə evlərinə qayıdırlar. Onların təşkilatlanmaq və siyasi zorakılığa meyilli olmaq ehtimalı çox yüksəkdir [7, s.23].

Lişerin tədqiatları onu deməyə əsas verir ki, müharibə və münaqişələrlə əlaqədar öz yaşayış yerini ya ölkə daxilində, ya da ölkənin sərhədlərini keçərək dəyişən miqrantlar hər zaman geri dönmək haqda düşünürlər və əlverişli şərait yaranan kimi bu qayıdışı reallaşdırırlar. Vətənə qayıdışa daha çox meyilli olan insanlar bilavasitə ölkə daxilində məcburi köşkünlüyə məruz qalanlardır.

BMT-nin tədqiqatlarında qaçqınlar və məcburi köçkünlər iki qrupa bölünür:

- “məcburi köçürülmələr, xüsusən də silahlı münaqişə, ümumi zorakılıq halları, insan hüquqlarının pozulması və ya təbii və ya texnogen fəlakətlər nəticəsində və ya onların təsirlərindən qaçmaq üçün evlərini və ya daimi yaşayış yerlərini tərk etməyə məcbur edilmiş şəxslərin miqrasiyası;

- daxili köçürülmələr, xüsusən də silahlı münaqişə, ümumi zorakılıq halları, insan hüquqlarının pozulması və ya təbii və ya texnogen fəlakətlər nəticəsində və ya onların təsirlərindən qorunmaq üçün evlərini və ya daimi yaşayış yerlərini tərk etməyə məcbur edilmiş və beynəlxalq səviyyədə tanınmış dövlət sərhədini keçməmiş şəxslərin və ya şəxslər qruplarının miqrasiyası” [5].

BMT-nin tədqiqatlarında hər zaman qaçqınların və məcburi köçkünlərin geri qayıdışı proqramlarının hazırlanması məsələlərinə xüsusi diqqət yetirilir və demək olar ki, qaçqınlığın ilkin mərhələsindən başlayaraq bu istiqamətdə konsepsiyalar hazırlanır.

S.V.Ryazantsev isə repatriasiya və ya qayıdışı “mənşə yerinə qayıtma aktı və ya prosesi” kimi izah edir. Onun fikrincə, bu, ölkənin ərazi sərhədləri daxilində - məcburi köçkünlər və tərxis olunmuş şəxslər üçün və ya miqrant işçilər, qaçqınlar və ya sığınacaq axtaranlar üçün təyinat (tranzit) ölkəsi ilə mənşə ölkəsi arasında baş verə bilər”.

S.V.Ryazantsevin araşdırmalarında qayıdışın – könüllü, məcburi, köməkli, kortəbii, həmçinin repatriasiya və ya böhran vəziyyətində olan miqrantların qayıdış kimi formaları fərqləndirilir [3, s.20].

Ümumilikdə qeyd edə bilərik ki, vətənə geriqayıdış və ya repatriasiya prosesinin miqrasiya siyasəti ilə bağlı beynəlxalq hüquqi aktlarda oxşar izahları və formaları təqdim edilir. Repatriasiya prosesinin yuxarıda təqdim edilmiş formalarını bir qədər fərqli aspektdə təqdim edilən dar və geniş mənalarda şərhi də maraq doğurur. Dar mənada “repatriasiya” anlayışı beynəlxalq siyasi böhran dövründə diplomatik nümayəndələrə və beynəlxalq vəzifəli şəxslərə tətbiq edilir, həmçinin qaçqının və ya hərbi əsirin vətəndaşlıq ölkəsinə qayıtmaq hüququ kimi müəyyən edilir. Bu zaman “repatriasiya” fərdi xarakter daşıyır. Geniş mənada repatriasiya kütləvi qayıdış kimi izah edilir və bu zaman qəbul edən ölkənin hakimiyyət orqanları repatriantları (əsgərlər və mülki şəxsləri) azad etməyə, mənşə ölkəsini isə öz vətəndaşlarını qəbul etməyə məcbur edir [12]. Bəzi hökumətlər və onların dövlət proqramları repatriasiyanı tez-tez qayıdış miqrasiyasının bir növü, yəni etnik vətəninə qayıtma prosesi kimi qəbul edir. Etnik vətən tez-tez insanların mənşəyini əlaqələndirdikləri ölkə və ya bölgə kimi başa düşülür. Adətən, bu əlaqə etnik və ya dini mənsubiyyət vasitəsilə müəyyən edilir, məsələn, İsrail və Yunanıstanda olduğu kimi. Qeyd edilməlidir ki, bu ölkələrin hüquqi və qanunvericilik aktlarında, miqrasiya siyasətlərində və köçürülmə proqramlarında “repatriasiya” və “repatriant” anlayışlarından istifadə edilir [12].

Repatrianların vətənə qayıdışı prosesi könüllü və məcburi ola bilər.

– “könüllü qayıdan miqrantlar” – müstəqil və ya başqasının köməyi ilə öz könüllü qərarı əsasında mənşə ölkələrinə, tranzit ölkələrinə və ya başqa bir ölkəyə qayıdan insanlardır. Könüllü repatriasiya müvafiq hökumətlərin və BMT QAK-ın himayəsi altında təşkil edilərək həyata keçirilə bilər. Könüllü kortəbii qayıdış isə bilavasitə qaçqınların öz təşəbbüsləri ilə baş verir və BMT QAK-ı və yerli hökumətlər geriqayıtma prosesində iştirak etmirlər. Könüllü repatriasiya çox zaman kütləvi qayıdış kimi nəzərə çarpır.

– “məcburi geri qaytarılma” – fərdin iradəsinə zidd olaraq mənşə ölkəsinə, tranzit ölkəsinə və ya fərdi qəbul etməyə razı olan üçüncü bir ölkəyə qaytarılması aktı, adətən inzibati və ya məhkəmə aktı və ya qərarı əsasında həyata keçirilir [10].

Repatriasiya prosesinin nəzəri-metodoloji əsasları

Miqrantların və repatriantların reinteqrasiyası ilə bağlı bir sıra nəzəri yanaşmalar mövcuddur: Deskriptiv, İnklüziv, Residiv, İnformativ və digər yanaşmalar.

Deskriptiv yanaşma müasir konstruktivist yanaşmalar əsasında inkişaf etdirilib və təsviri nəzəri və metodoloji model olaraq təqdim olunur. Sintetik xarakterli bu model kollektiv təmsilçiliyi fərqləndirən təsvirlərlə bağlıdır. Modelin əsas elementləri etnik kateqoriyalar və onların əlaqələri, etnik mənsubiyyət olaraq müəyyənləşdirilir. R.Brubaker, K.Çandra, A.Wimmer və R.Cenkins konstruktivist modellərindən bəhrələnən bu model miqrasiya proseslərinin səbəblərini izah etmək və ya proqnozlaşdırıcı modellər qurmaq əvəzinə, onları ətraflı təsvir etməyə, təsnif etməyə və strukturlaşdırmağa yönəlmiş empirik tədqiqat strategiyasıdır. Deskriptiv metod miqrasiya prosesinin bir sıra demoqrafik göstəricilərini müqayisəli-statistik analiz əsasında təhlil və təsvir etməyə yönəlmişdir [8].

İnklüziv yanaşmaya əsasən “miqrant” miqrasiyanın bütün formalarında (daxili, xarici, repatriasiya, müvəqqəti, daimi, turist, mövsümi və s.) iştirak etmiş şəxsdir. İnklüziv yanaşma çox zaman miqrant uşaqlarla bağlı tətbiq edilsə də, burada fərqli dildə danışan, dini görüşləri fərqli olan, fərqli mədəniyyətə və adət-ənənələrə malik olan, həmçinin miqrasiya nəticəsində yad mədəniyyətə və sosial münasibətlərərə marginal olan şəxslərin reinteqrasiyası inklüziv yanaşmanın tətbiqini zəruri və əhəmiyətli edir.

Miqrantlara inklüziv yanaşma ilk növbədə miqrant uşaqların təhsili, sağlamlığı, yeni sosial mühitə uyğunlaşması proqramları əsasında tətbiq edilir. Eyni yanaşma digər yaşdan olan miqrantlarla bağlı bir qədər fərqli formada, yaşa uyğun sağlamlıq, linqvistik, məşğulluq məsələlərində, həmçinin onların yeni şəraitə inteqrasiya imkanlarının yaxşılaşdırılması məqsədilə həyata keçirilən proqramları əhatə edir.

İnklüziv yanaşma eyni zamanda miqrantlara humanist yanaşma, qeyri-ənənəvi və ya qeyri-kateqorial yanaşma kimi də izah edilir. Əgər ənənəvi yanaşmada miqrantlar sosial kateqoriyalara bölünürdülərsə və müharibə, yaxud münaqişə qurbanlarına fərqli yanaşma, siyasi qaçqınlara fərqli yanaşma, əmək və təhsillə bağlı miqrantlara və s. daha fərqli yanaşmalar tətbiq edilirdisə, inklüziv və ya qeyri-kateqorial yanaşma bu fərqlilikləri qəbul etmir və bütün kateqoriyalardan olan miqrantlara humanist yanaşmanın tətbiq edilməsini vurğulayır [4, s.212-213]. Humanist yanaşma “İnsan hüquqları haqqında Ümumi Bəyannamə”yə [9] əsaslanan konsepsiya irəli sürür. Burada cəmiyyətin bütün üzvlərinin heç bir ayrıseçkilik edilmədən hüquq və azadlıqlarının müdafiəsi və reallaşdırılması zəruri məqam olaraq vurğulanır. Humanist yanaşma məhz bu müddəalardan çıxış edərək, qaçqın və köçkünlərin həyat şəraitinin yaxşılaşdırılması fikrinə üstünlük verir.

Miqrantlarla bağlı Residiv yanaşma bir qədər mübahisə doğurur. Belə ki, bu yanaşma tərəfdarları miqrantların qəbul edən ölkənin vətəndaşları ilə eyni hüquqlara malik olması fikrini qəbul etmir və çox zaman miqrantlara qarşı sərt hüquqi, sosial, siyasi təzyiqlər nümayiş etdirirlər. Bu yanaşmaya əsasən müharibə və münaqişələr nəticəsində miqrasiya edənlər miqrant adlandırıla bilməzlər. Bu insanlar məcburi köçkünlər olaraq qiymətləndirilirlər və ölkələrində müharibə və ya münaqişə sona çatdıqdan sonra onların kütləvi şəkildə öz vətənlərinə repatriasiyası nəzərdə tutulur.

Bir çox müəlliflər qeyd edirlər ki, residiv yanaşma, xüsusilə də Avropa ölkələrində miqrant fobiyası ilə bağlı olur. Belə ki, Avropa ölkələrinə təhsil almaq və işləmək məqsədilə axın edən miqrantların təxminən 30%, bəzi hallarda isə 50%-i öz ölkələrinə qayıtmırlar. Bu isə həmin miqrantları qəbul edən ölkələrin sosial, siyasi və iqtisadi vəziyyətində birmənalı olmayan dəyişikliklərlə müşahidə edilir. Bu mənada yerli vətəndaşlar miqrantları yad mədəniyyətin nümayəndələri sayaraq qəbul etmək istəmirlər və öz etirazlarını bildirirlər, digər tərəfdən dövlət həssas qruplar olaraq miqrantlarla bağlı xüsusi sosial layihə və proqramlar həyata keçirir. Bu proqramlarda miqrantları öz ölkələrinə qayıtmağa təşviq məsələləri də xüsusi yer tutur, miqrantlar həm könüllü, həm də məcburi repatriasiyaya məruz qalırlar. Bu, miqrantlara residiv yanaşmanın əsasları ilə bağlı fəaliyyət olub, müxtəlif ölkələrin miqrasiya siyasətinin başlıca mahiyyətini təşkil edir.

Hazırda müharibə və münaqişələr səbəbindən öz ölkəsini tərk edən insanlar xüsusi miqrantlar qrupu olaraq qəbul edilirlər və onlarla bağlı tətbiq edilən siyasət bir qədər fərqli xüsusiyyətlərə malikdir. BMT-nin təqdim etdiyi statistikaya əsasən hazırda dünyada müharibə və münaqişə səbəbindən qaçqın və məcburi köçkün olan şəxslərin sayı 122 milyondan çoxdur. Müharibələrdən qaçan insanların ən çox sayı Sudan və Suriyadadır. Sudandan qaçanlarının sayı – 14,3 milyon nəfər, Suriyadan qaçanların sayı - 13,5 milyon nəfər, Əfqanıstandan qaçanların sayı – 10,3 milyon nəfər və Ukraynadan qaçanların sayı – 8,8 milyon nəfərdir. BMT-nin məlumatlarına əsasən, ölkədən xaricə qaçanlarla yanaşı, müharibə ilə əlaqədar öz ölkələri daxilində yerdəyişmə etməyə məcbur olan insanlar 60% təşkil edir. Başqa ölkələrə qaçanların üçdə ikisindən çoxu qonşu ölkələrdə və onlardan 73%-i aşağı və orta gəlirli ölkələrdə, 23%-i isə dünyanın ən kasıb ölkələrində yaşayırlar [13].

Müharibə qaçqınlarının böyük qismi miqrasiya etdikləri ərazilərdə həmişəlik məskunlaşırlar, yalnız bir qisim köçkünlər müharibədən əvvəl yaşadıqları ərazilərə qayıdırlar, xüsusilə də bu, başqa ölkələrə qaçqın düşmüş insanlar arasında müşahidə edilir. Xüsusilə uzunmüddətli müharibələr aparılan ölkələrdən qaçqın düşmüş insanların geridönüşü bir qədər mürəkkəb prosesdir və bu məqsədlə xüsusi könüllü qayıdış proqramları həyata keçirilir. Qaçqınları qəbul edən ölkə geri dönməyən miqrantların yerli şəraitə uyğunlaşması məqsədilə BMT QAK-ın tələblərinə uyğun olaraq inteqrasiya proqramları reallaşdırır [3, s.17]. Eyni zamanda öz vətəninə repatriasiya edən insanlarla bağlı reinteqrasiya proqramları tətbiq edilir.

“Reinteqrasiya” və “davamlı reinteqrasiya” konsepsiyaları XXI əsrdə ən aktual və geniş tətbiq edilən yanaşmalardır. Davamlı reinteqrasiya konsepsiyası ilk növbədə bir neçə onilliklər müddətində vətənindən kənarda yaşayan və sosial, siyasi, iqtisadi və s. məsələlərlə əlaqədar olaraq öz vətəninə qayıdan miqrantların reinteqrasiyasının xüsusiyyətlərinin müəyyən edilməsi, qayıdan miqrantların iqtisadi və sosial vəziyyətinin və onların sosial-psixoloji rifahının sosioloji qiymətləndirilməsi, qayıdan miqrantların reinteqrasiya zamanı üzləşdikləri problemlərin müəyyən edilməsi ilə bağlı proqramlı fəaliyyəti ehtiva edir. Miqrantların mənşə ölkəsində reinteqrasiya modellərini formalaşdıran amillərin müxtəlifliyini elmi cəhətdən izah etmək üçün ilk cəhdlərdən biri J.-P.Cassarino tərəfindən edilmişdir. J.-P.Cassarino reinteqrasiya modellərinin aşağıdakı amillərlə əlaqəli olduğunu iddia etmişdir:

– birincisi, mənşə ölkəsində (reinteqrasiya mühiti) qayıdan vətəndaşların reinteqrasiyası məsələlərinə müxtəlif səviyyəli münasibət;

– ikincisi, miqrasiya təcrübəsinin müddəti və növü; həm mənşə ölkəsində, həm də qəbul edən ölkədə qayıtmağı motivasiya edən şərtlər və səbəblər [2, s. 254-255].

K.Kuşminder isə reinteqrasiya strategiyalarının başlıca amilləri kimi aşağdakıları müəyyənləşdirir:

– miqrantın qəbul edən və vətən ölkələri ilə bağlı mədəni oriyentasiyası;

– sosial şəbəkələrə daxil olma;

– özünütəsdiq və mənşə ölkəsinə mənsubluq hissi;

– mənşə ölkəsindəki bazarda hüquqlara, qurumlara və əmək resurslarına çıxış.

K.Kuşminder reinteqrasiya prosesinin çoxölçülüyünü və kəsişən xüsusiyyətlərinin olduğunu vurğulayır və qeyd edir ki, reinteqrasiya kişilər və qadınlar tərəfindən fərqli şəkildə qəbul edilir, bu, çox zaman geri qayıdanların sosial və peşəkar statusundan asılı olur, geriqayıtmanın struktur və mədəni konteksti reinteqrasiyaya əsaslı təsir edir [6].

Nəticə

XXI əsrdə müxtəlif səbəblərdən miqrasiya edən insanların öz vətənlərinə geriqayıdışı hər bir halda ölkənin inkişaf potensialına təsir edən prosesdir. İstər təhsil və işləmək məqsədilə öz ölkəsini tərk etmiş, istərsə də təbii və sosial fəlakətlər, münaqişə və müharibələr səbəbindən qaçqın və məcburi köçkünə çevrilmiş insanların öz vətənlərinə qayıdışı – repatriasiyası qəbul edən ölkənin sosial iqtisadi və sosial demoqrafik inkişafına öz töhfəsini verir. Repatriasiya və ya qayıdış prosesi müsbət tərəflərlə yanaşı, bir sıra çətinliklərlə də müşayiət olunur. Bu zaman repatriantların yenidən uyğunlaşması və reinteqrasiyası əhəmiyyətli bir proses olaraq təzahür edir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Cassarino J.P. Conditions of modern return migrants – editorial introduction, International Journal on Multicultural Societies, 2008, 10(2), 95–105.

2. Cassarino J.P. Theorising return migration: The conceptual approach to return migrants revisited. // International Journal on Multicultural Societies (IJMS), 2004. Vol.6(2), p.p.253–279

3. Возвратная миграция: международные подходы и региональные особенности Центральной Азии. Учебное пособие. Под общей редакцией чл.корр. РАН, д.э.н. С.В. Рязанцева, Алматы: Международная организация по миграции (МОМ) – Агентство ООН по миграции, 2020, С.20 (242с.)

4. Томас Линде. Гуманитарная помощь мигрантам вне зависимости от их статуса – на пути к внекатегориальному подходу. // Международный журнал Красного креста.. Номер 875. Сентябрь 2009, с.212-213 (С.211-225).

5.Department of Peacekeeping Operations Force Generation Service/ Guidelienss. 2008//URL:https://resourcehub01.blob.core.windows.net/$web/Policy%20and%20Guidance/corepeacekeepingguidance/Thematic%20Operational%20Activities/Military/TCC%20Generic%20Guidelines%20for%20Deploying%20Military%20Units%20to%20UN%20Peacekeeping%20Missions.pdf

6.Kuschminder K. Reintegration Strategies: Conceptualizing How Return Migrants Reintegrate. London: Palgrave Macmillian. 2017. // URL: https://journals.sagepub.com/doi/ full/10.1177/01171-96819832756

7.Patrik Johansson. Peace by Repatriation: Concepts, Cases, and Conditions. Sweden: Print & Media, Umeå University, 2010, P.23 (225p.) // URL:https://www.researchgate.net/publication/26516-8827_Peace_by_Repatriation_Concepts_Cases_and_Conditions

8.Варшавер Е.А. (2024). Что именно исследуется, когда исследуется этничность? Дескриптивная модель для конструктивистских исследований этничности в контексте когнитивного поворота// URL: https://www.researchgate.net/publication/378971180_Cto_imenno_issleduetsa_kogda_issleduetsa_etnicnost_Deskriptivnaa_model_dla_konstruktivistskih_issledovanij_etnicnosti_v_kontekste_kognitivnogo_povorota#read

9.Всеобщая декларация прав человека. Принята резолюцией 217 A (III) Генеральной Ассамблеи ООН от 10 декабря 1948 года. URL: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/-declarations/declhr.shtml

10.Ключевые вопросы возвращения и реинтеграции. МОМ, Женева (2018 Return and Reintegration Key Highlights. IOM: Geneva). 2019. p. 15 [www.iom.int/sites/default/files/our_work-/DMM/AVRR/2018_return_and_reintegration_ key_highlights.pdf].

11.Реабилитация Homo sapiences. Ученые выяснили, кто истребил неандертальцев/ria.ru 05.08.2021.

12.Международное миграционное право. Глоссарий в области миграции. Женева, МОМ (International Migration Law. Glossary on Migration. Geneva. IOM.) 2004. 78 p. URL: http://publications.iom.int/system/files/pdf/ iml_1_en.pdf

13.ФедотовМ. ООН: В мире больше 122 млн насильственно перемещенных лиц. URL: https://www.dw.com/ru/oon-v-mire-bolse-122-millionov-nasilstvenno-peremesennyh-lic/a-72880634

Rəyçi: f.f.d., dosent Həbib Hüseynov

SİYASİ ELMLƏR: NƏZƏRİYYƏ VƏ REALLIQLAR

UOT32
https://doi.org/10.30546/ifs.2026.2.47.1343

BİRİNCİ VİTSE-PREZİDENT MEHRİBAN ƏLİYEVA: YUMŞAQ SİYASİ “GÜC” VƏ İCTİMAİ-DİPLOMATİK LİDERLİK

Rəna Mirzəzadə
f.e.d., professor
AMEA Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutu, **Azərbaycan**
mirrena@gmail.com
https://orcid.org/0000-0002-6250-1826

Xülasə. Məqalədə müasir Azərbaycanda dövlət siyasi idarəetmə institutunda aparılan islahatlar bu kontekstdə də formalaşdırılan vitse-prezidentlik institutunun siyasi hüquqi təhlili verilir. İlk Birinci vitse-prezident Xanım Mehriban Əliyevanın ölkədə və beynəlxalq aləmdə ictimai-diplomatik, “yumşaq siyasi güc” fəaliyyəti nəzərə yetirilir. Həmçinin, tədqiqatda Birinci vitse-prezidentin çoxşaxəli fəaliyyəti açıqlanır, Prezident İlham Əliyevin də çıxışlarından nümunə verilir. Birinci vitse prezidentlik institutunun ölkədə yeri, rolu və dövlətdə operativ, çevik işləri də araşdırılır.

Açar sözlər: vitse prezident, Birinci vitse-prezidentlik, ictimai-diplomatiya, yumşaq güc, qadın Lider.

FIRST VICE-PRESIDENT MEHRIBAN ALIYEVA: SOFT POLITICAL "POWER" AND PUBLIC DIPLOMACY LEADERSHIP

Rena Mirzazadeh

Abstract. The article provides a political and legal analysis of the institution of the First Vice Presidency, established as part of the reforms implemented in the system of public administration in modern Azerbaijan. The study examines the socio-diplomatic and soft power activities of the First Vice-President, Mrs. Mehriban Aliyeva, both domestically and internationally. The study also examines the multifaceted activities of the First Vice-President, and provides examples from the speeches of President Ilham Aliyev. The study also examines the role and significance of the First Vice-Presidency, as well as its effective and flexible within the system of public administration.

Keywords: vice president, First Vice-Presidency, public diplomacy, soft power, women’s leadership.

ПЕРВЫЙ ВИЦЕ-ПРЕЗИДЕНТ МЕХРИБАН АЛИЕВА: МЯГКАЯ ПОЛИТИЧЕСКАЯ «ВЛАСТЬ» И ПУБЛИЧНО-ДИПЛОМАТИЧЕСКОЕ ЛИДЕРСТВО

Рена Мирзазаде

Резюме. В статье представлен политико-правовой анализ института вице-президентства, сформировавшегося в контексте реформ, проведенных в государственном политическом управлении современного Азербайджана. Рассматривается социально-дипломатическая деятельность и «мягкая политическая сила» первого вице-президента Мехрибан Алиевой как в стране, так и на международной арене. Исследование также раскрывает многогранность деятельности первого вице-президента и приводит примеры из выступлений президента Ильхама Алиева. Рассматривается место и роль института первого вице-президентства в стране, а также его оперативно-гибкая работа в государстве.

Ключевые слова: вице-президент, первый вице-президент, публичная дипломатия, мягкая сила, женщина-лидер.

“Mən Azərbaycan xalqının mənafelərini müdafiə edəcəyəm”
Birinci Xanım Mehriban Əliyeva

Giriş

Dünyanın dəyişən yeni düzəni suveren Azərbaycanın bu dövrə uyğun modern inkişafının əsasını qoymuş Prezident İlham Əliyevin strateji kursu ilə ölkənin maraq və mənafe paralelliyində imkan və potensialının qarşıya çıxan hədəf prioritetlərini şərtləndirir. XXI əsrin üçüncü onilliyində müstəqil respublikanın inkişaf yolu Prezident İlham Əliyev siyasi diplomatik praqmatizmindən irəli gələn “Güclü Azərbaycan” modeli paradiqması zəminində yeni innovativ tərəqqini gerçəkləşdirən, islahatlarla səciyyələnən reallıqlardır. Suveren Azərbaycanda postmüharibə dövründə yeni reallıqların meydana çıxması ilə ölkədə maraq və tələblər də dəyişir, yenilənir**.** İnstitusional islahatlar ölkədə milli dövlət idarəetmə sisteminin zamanın dəyişən hədəf və tələblərinə adaptik qurulmasını şərtləndirir**.** İslahatlar institusional qurumların, dövlət və hakimiyyət sisteminin dəyişən tələb və hədəflərinə uyğun mexanizmlərinin meydana çıxmasını zəruri edir.

1. Azərbaycanda dövlət idarəetmə forması.

Bu mətndən Azərbaycanda dövlət siyasi idarəetmə formasına nəzər yetirək.

- Müstəqil Azərbaycanda Prezidentlik institutu dövlət hakimiyyəti sistemində əsas idarəetmə formasıdır. Zamanın tələblərinə uyğun olaraq Prezidentlik institutu da özünün təşəkkülü və inkişafında yeniləşərək, Konstitusiyaya dəyişikliklər və əlavələr nəticəsində daha da təkmil metoda keçmişdir.

Azərbaycan Konstitusiyasının 7-ci maddəsinin 3-cü müddəası “dövlət hakimiyyəti hakimiyyətlərin bölünməsi prinsipi əsasında təşkil edilir” formasında əks edilmişdir (1;5).

2016-cı il sentyabrın 26-da Konstitusiyaya dəyişikliklərlə bağlı keçirilən Referendumda dövlət siyasi-ictimai idarəçiliyində ilk və yeni institut – Birinci vitse-prezidentlik yaradıldı. Müstəqil Azərbaycanda Birinci vitse-prezidentlik təsisatının formalaşdırılması dövlət idarəçiliyində funksional vahid olaraq ölkənin idarəetmə sistemində yeni və aktuallıq kəsb edən İnstitutdur.

2016-cı il 26 sentyabr Referendumunda Konstitusiya dəyişiklikləri - Birinci vitse-prezidentlik təsisatının yaradılması Prezident İlham Əliyev siyasi qətiyyətinin, yenilənmənin, islahatın, ölkə ictimaiyyətinin dəstəyi ilə həyata keçirilən mövqedir.

2. Vitse-prezidentlik institutu.

Müasir Azərbaycanda Prezidentlik institutuna aid islahatlardan ən əsası Azərbaycanda ilk dəfə Vitse-prezidentlik institutunun yaradılmasıdır. Vitse-prezidentlik institutunun formalaşması dövlət idarəetməsində yeni və mühüm prosesdir. Bu institut yeni islahatların getdiyi müasir dövrdə dövlətçilik sistemində, siyasi-hüquqi idarəetmədə effektivliyin artırılması, ictimai-humanitar-mədəni proseslərin reallaşdırılmasında səmərəli inkişaf yoludur. Vitse-prezidentlik institutunun konstitusion əsaslarla təsis olunması Respublikada siyasi dövlət idarəetməsinin təkmilləşdirilməsi paradiqmasıdır.

2016-cı ildə Konstitusiyaya əlavə edilmiş 103-1-ci maddə “Azərbaycan Respublikasının vitse-prezidentləri” adlanır və onun 1-ci bəndində yazılır ki: “Azərbaycan Respublikasının Birinci vitse-prezidenti və vitse-prezidentləri Azərbaycan Respublikasının Prezidenti tərəfindən vəzifəyə təyin və vəzifədən azad edilirlər” (1; 36). Konstitusiyanın 103-1-ci maddəsinin 2-ci bəndində də yazılıb: “Azərbaycan Respublikasının vitse-prezidenti vəzifəsinə seçkilərdə iştirak etmək hüququna malik olan ali təhsilli, başqa dövlətlər qarşısında öhdəliyi olmayan Azərbaycan Respublikasının vətəndaşı təyin edilir” (1;36).

3. İlk Birinci vitse-prezident - Xanım Mehriban Əliyeva.

Birinci vitse-prezidentlik institutu ölkədə funksional dövlət idarəçiliyində çeviklik və effektliyin artırılmasında, Prezidentlik institutunun tərkib hissəsi kimi aktuallığı ilə mühüm təsisatdır.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası 105-ci maddəsinin I, II, III bəndləri (1;37), 106-1 maddəsi (1;32), 108-1 maddəsi (1;39) və 110-1 (1;42) maddəsi vitse-prezidentlik institutunun səlahiyyət və fəaliyyətlərini qanunla təsbit edir.

Prezident İlham Əliyevin 21 fevral 2017-ci il tarixli Sərəncamı ilə ölkədə ilk dəfə Birinci vitse-prezident vəzifəsinə Heydər Əliyev Fondunun Prezidenti Mehriban Arif qızı Əliyeva təyin edilmişdir (2).

Öncüllük, birincilik Tanrı yazısı, İlahi qismətin seçilmişlərindən biri olma şansıdır. Və hər bir şəxsin gələcək həyat yolu onun öz daxili keyfiyyətlərindən qaynaqlanan yaşam fəlsəfəsidir. Mədəni-diplomatik “güc” fəlsəfəsi də təşkilatçılıqda enerjilik, çeviklik, iş fəaliyyətində innovativlik, ünsiyyətçillik, nüfuz, ədalətlilik, bacarıq, kreativlik, insanlara qayğı, diqqət, cəmiyyətdə idarəçiliyi əks etdirən Liderlik keyfiyyətidir.

21 fevral 2017-ci il Təhlükəsizlik Şurasının iclasında Birinci vitse-prezidenti təqdim edən Prezident İlham Əliyev Xanım Mehriban Əliyevanın müasir Azərbaycanın ictimai-mədəni, siyasi həyatında vacib və aktiv rol apardığını, Yeni Azərbaycan Partiyasında sədrin müavini, Milli Məclisin deputatı olaraq səmərəli və əhəmiyyətli işlər aparmasını, çoxistiqamətli beynəlxalq fəaliyyətini, rəhbərlik etdiyi Heydər Əliyev Fondunun həm Azərbaycan, həm də bölgənin ən böyük ictimai təşkilatı olmasını, ölkədəki bir çox qlobal tədbirlərin təşkilində aparıcı rol oynadığını, Azərbaycan dövlətinin ən ali mükafatı olan “Heydər Əliyev” ordeni ilə təltif olunmasını, bu çoxşaxəli fəaliyyəti Xanım Mehriban Əliyevanın Ali statuslu təyinatında mühüm rol daşımasını qeyd etmişdir. Bu kontekstdə Birinci vitse-prezidentin söylədiyi kimi: “Biz bu gün bərabər hüquqlardan bərabər imkanlar siyasətini gerçəkləşdiririk”(4).

Diqqətə yetirək ki, bu illər ərzində ölkədə Birinci vitse-prezidentlik təsisatı çevik, formalaşmış funksional yeni bir təsisat olaraq çoxistiqamətli fəaliyyət aparır.

İlk Birinci vitse-prezident Xanım Mehriban Əliyevanın çoxşaxəli fəaliyyəti, bacarığı, Ulu öndər Heydər Əliyev məktəbindən mənimsədiyi çoxillik idarəçilik təcrübəsi bu təsisatın formalaşmasında vacib rol daşıyır. Prezident İlham Əliyev bu keyfiyyətlərə nəzər yetirərək vurğulayıb: “Mehriban Əliyeva uzun illərdir ki, ölkəmizin ictimai-siyasi həyatında, mədəni həyatımızda mühüm və fəal rol oynayır. Mehriban Əliyeva çox peşəkar, bilikli, təcrübəli, prinsipial, çox xeyirxah bir insandır. Təsadüfi deyil ki, Azərbaycan xalqı ona böyük rəğbət və sevgi ilə yanaşır”(2).

Birinci vitse-prezident Mehriban Əliyevanın təşkilatçılıq təcrübəsi, xarizmatik xüsusiyyətləri, milliliyi modernliklə vəhdətdə ehtiva etməsi XXI əsr Azərbaycan qadınının ictimai-siyasi-mədəni LİDERlik obrazıdır.

Xanım Mehriban Əliyeva vurğulayır ki, “Bütün bu illər ərzində mən öz beynəlxalq fəaliyyətimi nizamlamalı olurdum. İlk növbədə, bu, mənim üçün dünya ictimaiyyətinə Azərbaycanın tarixini, mədəni irsini, bununla yanaşı, Azərbaycanın bugünki siyasi və ictimai gerçəkliklərini çatdırmaq imkanı idi. Müasir Azərbaycanın nə demək olduğunu, onun əhəmiyyətini, siyasi mövqeyini, bu ölkənin potensialını dünya ictimaiyyətinə çatdırmaq lazım idi” (4).

Birinci vitse-prezident Xanım Mehriban Əliyeva Liderliyinin fəaliyyət yolu, məqsəd və məramı, həyata keçirdiyi tədbir və təşəbbüslər, gerçəkləşdirdiyi həm ölkədaxili sosio-mədəni layihələr, həm də beynəlxalq mədəni-diplomatik “güc” missiyasıdır.

Xanım Mehriban Əliyeva vurğulayır ki: “İstər ictimai, istərsə də dövlətçilik fəaliyyətimdə daim çalışıram ki, sarsılmaz həqiqətlərə söykənim. Əxlaq və mənəviyyat, insaniyyət və şəfqət, inam və məhəbbət, xeyirxahlıq və saf niyyətlər Yaradanın hər birimizə bəxş etdiyi ən gözəl keyfiyyətlərdir” (5).

-Ölkənin Birinci Xanımının mənən zənginliyi və geniş dünyagörüşü, zəkasının kreativ məcmusu, universal intellekti, kübarlıq xüsusiyyəti Liderlik komponentləridir.

Modern Qadın Lider obrazı Birinci vitse-prezidentin Azərbaycan milli irsinin təbliğindəki yorulmaz əməyi də Xalq+Dövlət Birliyindən qaynaq alan mədəni-diplomatik “güc” amilidir.

Diqqətə çatdıraq ki, Azərbaycan xalqı Xanım Mehriban Əliyevanı bir güvənc, bir ümid, bir etimad göstərdikləri Qadın Lider Rəhbər kimi qəbul edir.

Bir önəmli məsələyə də nəzər yetirək. Belə ki, müstəqil Azərbaycanda Birinci Xanım statusu Xanım Mehriban Əliyevanın ictimai-mədəni-diplomatik yumşaq “güc” fəaliyyəti zəminində formalaşmışdır. Ölkə Prezidentinin sədaqətli həyat yoldaşı Birinci Xanımın respublikanın humanitar, ictimai-siyasi həyatında, eləcə də beynəlxalq müstəvidə tanınmasında rolu təkzibolunmaz, mədəni-diplomatik fəaliyyəti çoxspektrlidir. Bu kontekstdən Azərbaycan xalqı Birinci xanımı bütün hadisə və proseslərin mərkəzində, öz diqqəti, münasibəti, vətənsevər humanizmi ilə ölkə vətəndaşlarına olan sayğı və qayğısında görür, həyatlarında hiss edirlər.

4. Lider-Qadın-Rəhbər.

Xanım Mehriban Əliyeva liderliyinin əsas qayəsi əsrlərdən gələn Azərbaycan milli irsini, mədəniyyətini beynəlxalq aləmdə tanıtdırması, dövlətçilikdə mədəni-diplomatik “güc” siyasi-fəlsəfəsidir.

Vətən müharibəsində Xalq bütün dəstəyi ilə “İrəli, Baş Komandan!” amallı Milli Orduya dəstək məsləyində və Prezident İlham Əliyev hərbi-siyasi-diplomatik-informasion savaş meydanında idisə, Birinci vitse-prezident də vətəndaşlara, şəhid ailələrinə, qazilərə diqqət və qayğı cəbhəsinə dəstək olurdu. Vətən müharibəsində məhz xalqın, Milli Ordunun, dövlətin bu vəhdətdən irəli gələn birliyi həm döyüş meydanında, həm də mədəni-diplomatik “güc” savaşında Zəfər qazandı.

Birinci vitse-prezidentin “diplomatik-mədəni güc” sahəsində fəaliyyət məkanı genişdir. Bu: ictimai diplomatiya, yeni xeyriyyəçilik modeli, milli musiqi, muğam, sazın dirçəldilməsi, milli mətbəx və xalçaçılığın dünyada tanıdılması, ölkənin şəhər və rayonlarının, Qarabağın işğaldan azad olan ərazilərinin bərpa - quruculuq işlərində ənənəviliklə modernliyin vəhdətinin yaradılmasında iştirak və s. proseslərdir. Bu mənada idmanın təbliği, Azərbaycanda idman hərəkatının dünyaya tanıdılması da mədəni-diplomatik “güc”dür. Bütün bu vəhdətdə təşəbbüskarlıq və təşkilatçılıq Prezident İlham Əliyev siyasətinin modern inkişaf xəttinin siyasi-fəlsəfi istiqamətidir. Bakıda Birinci Avropa Oyunları, eləcə də İslam Oyunlarında Təşkilat Komitəsinin sədri Xanım Mehriban Əliyeva idman yarışlarını “mədəni güc” amili kimi beynəlxalq “Azərbaycan İdman Günü” Bayramına döndərdi. “Azərbaycan İdman Günü” Bayramında qədim idman oyunları tariximizin müasir baxımdan milli çalarlı xüsusiyyətləri əks olunurdu.

Birinci vitse-prezidentin işğaldan azad edilən torpaqların, Qarabağın yenidən bərpasında fəaliyyətinin əsasında Xalqa xidmət siyasi fəlsəfəsinin təməli, məhz sevdiyi xalqının gələcəyi dayanır.

Birinci vitse-prezident həm Vətən müharibəsindən öncə, həm post-müharibə dövründə dünyada Xalqının sülhməramlı elçisi olaraq sabitlik, mədəniyyətlər və dinlərarası dialoq müstəvisində, dinc yanaşı yaşamaq, təhlükəsiz, müharibəsiz həyat, beynəlxalq ictimaiyyətə “Sülh, Həmrəylik, Bərabərlik” ideyaları ilə səslənən Azərbaycanın Qadın Rəhbər Lideridir.

Birinci vitse-prezidentin diplomatik-mədəni “güc” siyasi-ictimai fəlsəfəsinin məğzinə Xanım Mehriban Əliyevanın öz məntiqi ilə nəzər yetirək: “Mən əsas diqqəti sosial problemlərin, əhalinin aztəminatlı təbəqələrinin problemlərinin həlli üzərində cəmləşdirmək istəyirəm”. Həqiqi mərhəmət real işlər görülməsini, real məsələlərinin həllini, konkret addımlar atılmasını tələb edir. Biganəlik və laqeydlik ən dəhşətli xüsusiyyətdir. Bunlar olmamalıdır. İstər ictimai xadim ol, istərsə də dövlət qulluğunda işləyən adam. İnsanlıq hissini qoruyub saxlamaq lazımdır” (6).

Qadın Lider obrazı, ictimaiyyətçi, xeyriyyəçi olmaq Xanım Mehriban Əliyevanın yumşaq diplomatik-mədəni “güc” siyasətinin siyasi-fəlsəfi xəttidir.

Birinci vitse-prezidentin ölkə sərhədlərindən də uzaqlarda təhsil, sağlamlıq, təbii fəlakətlər zamanı yardım və xeyriyyəçilik missiyası, həm Qərb, həm də Şərq məkanı ölkələrini əhatə edir, təşəbbüs və rəhbərliyi ilə gerçəkləşdirilən humanitar-mədəni aksiyalar məhz bu qəbildən olan fəaliyyət yolunun Mədəni “güc” siyasi fəlsəfəsidir.

Azərbaycanın Birinci vitse-prezidenti ölkədə, Türk, İslam, Qərb dünyasında geniş fəaliyyət dairəsi, mənəvi dəyərlərə hörmət, mədəni irsi yaşatmaq diqqəti ilə, intellektli, kübar davranışlı modern və sivil dünyagörüşlü Qadın - Rəhbər, siyasi-ictimai, idarəedici funksiyası ilə beynəlxalq ictimaiyyət tərəfindən də Qadın Lider olaraq səciyyələndirilir.

Xanım Mehriban Əliyevanın istər sabiq Milli Məclisin deputatı, istər YAP sədrinin Birinci müavinədək siyasi Yolu Birinci vitse-prezidentlik təsisatında fəaliyyəti Rəhbər Lider idarəçiliyidir. Xanım Mehriban Əliyevanın ictimai-mədəni yanaşmasında əsas qayə insana qayğı, diqqətli münasibətdir. Xanım Mehriban Əliyeva vurğulayır: “Mənim məqsədim ondan ibarətdir ki, belə deyək, hətta tənqidə ən çox meyil edən təbəqələrin də müəyyən müddətdən sonra tənqid üçün az əsası olsun” (6). Bu keyfiyyətlər ictimai xadim – alim – Qadın Rəhbər Liderlik siyasi-fəlsəfi “güc” xəttidir.

Azərbaycan xalqı Birinci vitse-prezidentin çoxistiqamətli fəaliyyətini dəstəkləyərək, ona güvənc və inam yeri sanır, məhəbbətlə etimad bəsləyir, ölkə üçün ictimai-humanitar-mədəni fəaliyyətini təqdir edərək, müxtəlif problemlərin həllində ona müraciət edirlər. Birinci vitse-prezident xalqın müxtəlif qruplarının məsələlərinin həllində, valideyn qayğısından məhrum olan uşaqlara xüsusi diqqət göstərməkdə, çoxəsrlik mədəni irsimizin təbliğinə və s. sahədə çoxsaylı sosial-humanitar-mədəni layihələrin reallaşdırılmasını həyata keçirir.

Xanım Mehriban Əliyeva siyasi fəlsəfəsinin “güc” xəttinin mühüm məqamı Azərbaycan qadınının siyasi-ictimai, mədəni-diplomatik obrazını öz fəaliyyəti ilə təqdimi müasir Azərbaycan qadınının beynəlxalq müstəvidə LİDERLİK göstəricisidir.

Xanım Mehriban Əliyevanın Azərbaycanın və dünyanın çoxsaylı nüfuzlu adları və mükafatları ilə təltif olunması çoxşaxəli fəaliyyətinə verilən qiymətin mədəni, siyasi fəlsəfəsi, yumşaq “güc”üdür. Bu mükafatlar savad, zəka və qətiyyətlilik, idarəetmədə peşəkarlıq və bilgi, işində iradəli prinsipiallıq və humanitarlıq missiyası ilə bahəm, yaradıcı ağıl, millətinə, ölkəsinə, dünya insanlığına olan ülvi yanaşmanın, həmçinin mədəni-diplomatik Liderlik “güc”üdür.

Xanım Mehriban Əliyeva Azərbaycan Prezidentinin, Qalib Ali Baş Komandanın ömür-gün yoldaşı, silahdaşı, üç övladının anasıdır. İctimai-siyasi fəaliyyətlə ailə məsuliyyətinin vəhdətini yaratmaq, Qadın-Dost-Ana xüsusiyyəti, ictimai-diplomatik-humanistik fəaliyyəti də bu keyfiyyətləri cəmiyyətlə uyğunlaşdırma yoludur.

Birinci vitse-prezident statusu Azərbaycan xalqı tərəfindən məntiqi qərar kimi qəbul olunaraq, ölkə vətəndaşları tərəfindən müsbət dəstək qazandı. Bu onilliklər ərzində formalaşan Lider Qadın, Rəhbər Birinci Xanım və sadəliyin bariz nümunəsi olaraq, xalqının Vətənsevər övladı kimi “Sizin Mehriban” imzasında təsdiq olundu. Ölkə vətəndaşları Birinci Xanımı insanların sırasında, öz yaxınlıqlarında görməyə alışmışlar. Bu, insanpərvərlikdən, genetik xarakterdən, ziyalılıqdan və yüksək kübar keyfiyyətdən irəli gələn elit mədəniyyətdir. Məhz bu komponentlər Xanım Mehriban Əliyevanı xalqının ümid, inam ünvanına və “Sizin MEHRİBAN” imzalı sevimlisinə çevirmişdir.

Birinci vitse-prezident vurğulayır ki: “ Mən Prezidentin etimadını, ən başlıcası isə, mənə inanan, ümid bəsləyən insanların etimadını doğrultmalıyam” (6).

Xanım Mehriban Əliyeva Dövlət xadimi, ölkənin Qadın-Lider-Rəhbər təmsilçisi olaraq Liderdir.

BMT-nin İqlim Dəyişmələri üzrə Çərçivə Konvensiyasının Tərəflər Konfransının 2024-cü il noyabrda Azərbaycanda keçirilən COP29 tədbirində Birinci vitse-prezident Mehriban Əliyeva ictimai-siyasi və diplomatik-humanitar mövzuda çıxış etdi, məruzəsinin də əsas paradiqmaları “ölkələrə sülh və əmin-amanlıq diləməklə” dünyaya BARIŞ siyasi-fəlsəfi çağırışı idi (6).

Dövlət siyasi idarəetməsində Birinci vitse-prezidentlik institutu da məhz “Güclü Azərbaycanın” inkişafı effektivliyi yolunu əks etdirir.

Konstitusion Azərbaycanda vitse-prezidentlik təsisatı dövlətçilik sahəsində siyasi-ictimai-mədəni idarəetmədə daha çevik və effektliliyin formalaşması, hüquqi dövlət zəminində demokratik dəyişimlərin qanuni əsaslarında yenilənmə islahatları mexanizminin aparılma ehtivasıdır.

Birinci vitse-prezidentlik institutu:

-XXI əsrdə müstəqil Azərbaycanda 2016-cı il referendumun ilə təsbit olunan, ilk dəfə təsis edilən, Konstitusiya ilə tənzimlənən İnstitutdur.

- İlk növbədə humanizm məramlı mədəni milli təhlükəsizlik komponentidir.

-Dövlət idarəetməsində səlahiyyətlilik statuslarının şaxələnmə prosesidir.

-İcraedən ilə idarəetmənin vəhdətində siyasi-fəlsəfi xəttdir.

-Türk-Şərq-İslam aləmində də optimal idarəçilik modelidir.

-Çevik, operativ qərarların daha da məsuliyyətliliyinin formalaşdırılmasıdır.

-Ölkədə hakimiyyət və idarəetmədə yeni layihə və islahatlara dəstəkdir.

- Beynəlxalq, qlobal, lokal, yerli səviyyədə humanitar, milli-mədəni prosesləri əks etdirir.

Xanım Mehriban Əliyevanın çoxşaxəli fəaliyyətinin məğzində xalqa, Vətənə xidmət məramı dayanır. Bu nəzərdən bu:

- Dövlət Xadimi, Qadın Liderin dövlətin, ölkənin dayanıqlı inkişaf xəttində istirakı gender siyasəti göstəricisidir.

- Heydər Əliyev Fondunun prezidenti olaraq gerçəkləşdirilən layihələrdə Ulu öndər Heydər Əliyev məktəbinin mənimsəmə və həyata tətbiqində nümunəvi siyasi-fəlsəfi dərslərdir.

- Milli dəyərlərin geniş miqyaslı təbliğində milli adət-ənənələrin qorunması, dünyaya tanıdılması yeni məzmunda bu irsi institutlaşdırma ilə maarifçilik hərəkatı dirçəldilir. Ulu öndər Heydər Əliyevin siyasi-mədəni “güc” Yolu məktəbləşdirilir.

- Xanım Mehriban Əliyeva Prezident İlham Əliyevin müasir Azərbaycanın dayanıqlı və modern inkişaf strategiyasının mədəni-mənəvi, ictimai-diplomatik “güc” siyasətinin həyata keçməsində önəmli rol aparır.

- Birinci vitse-prezidentin mədəniyyətindən irəli gələn vətənpərvərlik, torpağına, el-obaya bağlılıq keyfiyyətləri rasional təfəkkürün, ağıllı zəkanın təzahürünün dövlətin ictimai-mədəni idarəetmə sahəsində humanitar “güc” dəstəyidir.

Nəticə

Diqqətə yetirək ki, suveren Azərbaycanda Birinci vitse-prezidentlik Konstitusion, ilk innovativ ictimai-siyasi, diplomatik-mədəni “güc” İnstitutudur.

Fikrimizi Birinci vitse-prezidentin - Bizim Mehribanımızın sözləri ilə bitirək: “Gündəlik fəaliyyətimizdə insansevərlik, mərhəmət, qarşılıqlı hörmət, mehribançılıq unudulmamalıdır. Əksinə, məhz bu mənəvi dəyərləri uca tutaraq, ən yüksək qələbələr əldə etmək, ən böyük zirvələrə çıxmaq olar” (4).

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası, Bakı, 2020, 62 səh.
2. Mehriban Əliyevanın Azərbaycan Respublikasının Birinci vitse-prezidenti təyin edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı. 21.02.2017. president.az/az
3. facebook.com/photo.php?fbid=4251132695006673&8id gündəlik həyatımızda.
4. mehribanaliyeva.preslib.az/media Ajhj5HozCQ.html
5. Mehriban Əliyeva ailə, dəyərlər və xoşbəxtlik haqqında. 26 avqust 2019. Report.az/daxili-siyaset/
6. Heydar-aliyev-foundation.orq/az/content/view/59/4445/ Mehriban Əliyeva “Rossiya 1” telekanalına müsahibəsindən. 26.02.2017.
7. Rəna Mirzəzadə. “Yaşıl mədəniyyət”. Azərbaycan qəzeti, №139 (9883) B., 2024-cü il, 21 noyabr. www.azerbaijan-news.az

Rəyçi: f.e.d., professor İlham Məmmədzadə

UOT32
https://doi.org/10.30546/ifs.2026.2.47.1351

QAYIDIŞ HÜQUQUNUN BEYNƏLXALQ-HÜQUQİ ƏSASLARI VƏ TƏTBİQ MEXANİZMLƏRİ: QƏRBİ AZƏRBAYCAN KONTEKSTİNDƏ KONSEPTUAL MODEL

Xalid Niyazov
siyasi elmlər doktoru
AMEA Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutu, **Azərbaycan**
xalidniyazov@gmail.com
https://orcid.org/0000-0002-2712-7410

Xülasə. Məqalədə qayıdış hüququnun beynəlxalq-hüquqi əsasları, onun nəzəri-doktrinal inkişaf mərhələləri və postmünaqişə reallıqlarında tətbiq mexanizmləri kompleks şəkildə təhlil olunur. Tədqiqat çərçivəsində qayıdış hüququnun yalnız klassik insan hüquqları kateqoriyasına aid normativ hüquq kimi deyil, çoxsəviyyəli və funksional hüquqi institut kimi formalaşdığı əsaslandırılır.Müqayisəli hüquqi yanaşma əsasında Bosniya, Kosovo və Kipr modelləri sistemli şəkildə araşdırılır, bu modellərin normativ, institusional və prosessual xüsusiyyətləri təhlil edilir. Xüsusi diqqət mülkiyyət hüququnun qayıdış hüququnun reallaşmasında oynadığı rola yönəldilir və restitusiya mexanizminin prioritet hüquqi vasitə kimi üstünlüyü əsaslandırılır. Bununla yanaşı, kompensasiya mexanizminin hüquqi sərhədləri və tətbiq şərtləri müəyyən edilir.

Məqalədə beynəlxalq məhkəmə presedentləri, xüsusilə Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinin qərarları əsasında “davam edən pozuntu” doktrinası və onun qayıdış hüququnun zaman baxımından tətbiqinə təsiri təhlil olunur. Eyni zamanda, beynəlxalq təminat mexanizmləri – təhlükəsizlik, monitorinq, verifikasiya və keçid dövrü idarəetməsi – vahid hüquqi sistem kimi konseptuallaşdırılır.

Açar sözlər: qayıdış hüququ, restitusiya, beynəlxalq hüquq, məcburi köçkünlər, mülkiyyət hüququ, AİHM, postmünaqişə tənzimlənməsi, hüquqi mexanizm, beynəlxalq təminatlar

INTERNATIONAL LEGAL FOUNDATIONS OF THE RIGHT OF RETURN AND ITS IMPLEMENTATION MECHANISMS: A CONCEPTUAL MODEL IN THE CONTEXT OF WESTERN AZERBAIJAN

Khalid Niyazov

Abstract. This article provides a comprehensive analysis of the international legal foundations of the right to return, its doctrinal evolution, and the mechanisms for its implementation in post-conflict contexts. It argues that the right to return should not be understood merely as a classical individual human right, but rather as a complex, multi-level, and functional legal institution shaped by the interaction of normative frameworks, institutional mechanisms, and practical enforcement processes. Using a comparative legal approach, the study systematically examines post-conflict models of return in Bosnia and Herzegovina, Kosovo, and Cyprus. Their normative, institutional, and procedural characteristics are analyzed, highlighting both similarities and differences in the implementation of the right to return. Particular emphasis is placed on the role of property rights as a central element of this right, as well as on the primacy of restitution as the principal mechanism for restoring violated rights.

The article also addresses the limitations of compensation as a subsidiary mechanism, applicable only when restitution is not feasible. Drawing on the case-law of the European Court of Human Rights, the study explores the doctrine of “continuing violation” and its implications for the temporal and legal scope of the right to return.

Keywords: right to return, restitution, international law, internally displaced persons, property rights, ECtHR, post-conflict settlement, international guarantees, legal mechanism

МЕЖДУНАРОДНО-ПРАВОВЫЕ ОСНОВЫ ПРАВА НА ВОЗВРАЩЕНИЕ И МЕХАНИЗМЫ ЕГО РЕАЛИЗАЦИИ: КОНЦЕПТУАЛЬНАЯ МОДЕЛЬ В КОНТЕКСТЕ ЗАПАДНОГО АЗЕРБАЙДЖАНА

Халид Ниязов

Резюме. В статье проводится комплексный анализ международно-правовых основ права на возвращение, его теоретико-доктринального развития и механизмов реализации в постконфликтных условиях. Обосновывается, что право на возвращение не следует рассматривать исключительно как классическое индивидуальное право человека; оно представляет собой сложный, многоуровневый и функциональный правовой институт, формирующийся на стыке норм международного права, институциональных механизмов и практики их применения.

На основе сравнительно-правового подхода системно исследуются модели постконфликтного возвращения в Боснии и Герцеговине, Косово и на Кипре. Анализируются их нормативные, институциональные и процессуальные особенности, выявляются сходства и различия в подходах к обеспечению права на возвращение. Особое внимание уделяется роли права собственности как ключевого элемента реализации данного права, а также обосновывается приоритет реституции как основного механизма восстановления нарушенных прав.

Ключевые слова: право на возвращение, реституция, международное право, вынужденные переселенцы, право собственности, Европейский суд по правам человека (ЕСПЧ), постконфликтное урегулирование международные гарантии, правовой механизм

Giriş

Müasir beynəlxalq hüquq sistemində qayıdış hüququ postmünaqişə tənzimlənməsinin mərkəzi institutlarından biri kimi çıxış edir. XX əsrin sonu – XXI əsrin əvvəllərində baş vermiş regional münaqişələr nəticəsində milyonlarla insanın məcburi köçkün və qaçqın statusu alması bu hüququn yalnız normativ deyil, həm də praktik əhəmiyyətini artırmışdır. Qayıdış hüququnun effektiv həyata keçirilməsi isə onun yalnız beynəlxalq sənədlərdə təsbit olunması ilə deyil, kompleks hüquqi və institusional mexanizmlərlə təmin edilməsindən asılıdır.

Tədqiqatın məqsədi qayıdış hüququnun beynəlxalq-hüquqi əsaslarını, onun tətbiq mexanizmlərini və postmünaqişə reallıqlarında realizə modellərini kompleks şəkildə təhlil etməkdən ibarətdir. Bu məqsədə çatmaq üçün aşağıdakı vəzifələr müəyyən edilmişdir: qayıdış hüququnun beynəlxalq hüquqda doktrinal əsaslarının araşdırılması, mülkiyyət hüququ və restitusiya mexanizminin təhlili, beynəlxalq presedentlərin və müqayisəli praktikanın öyrənilməsi, qayıdış hüququnun təminat sisteminin müəyyən edilməsi, Qərbi Azərbaycan kontekstində tətbiq oluna biləcək hüquqi modelin işlənməsi

Beynəlxalq hüquqda qayıdış hüququnun doktrinası

Müasir beynəlxalq hüquq sistemində qayıdış hüququ postmünaqişə tənzimlənməsinin mərkəzi institutlarından biri kimi çıxış edir. XX əsrin sonu – XXI əsrin əvvəllərində baş vermiş regional münaqişələr nəticəsində milyonlarla insanın məcburi köçkün və qaçqın statusu alması bu hüququn yalnız normativ deyil, həm də praktik əhəmiyyətini artırmışdır. Qayıdış hüququnun effektiv həyata keçirilməsi isə onun yalnız beynəlxalq sənədlərdə təsbit olunması ilə deyil, kompleks hüquqi və institusional mexanizmlərlə təmin edilməsindən asılıdır.

Qərbi azərbaycanlıların öz tarixi torpaqlarına qayıdışı beynəlxalq hüququn fundamental prinsiplərinə söykənən hüquqdur. Beynəlxalq hüquqda qayıdış hüququnun normativ əsasları Ümumdünya İnsan Hüquqları Bəyannaməsi (1948), Mülki və Siyasi Hüquqlar haqqında Beynəlxalq Pakt (1966), eləcə də regional hüquqi sənədlərdə təsbit olunmuşdur. Bununla yanaşı, Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinin presedent hüququ və BMT mexanizmləri bu hüququn tətbiq sahəsini genişləndirmiş və onun doktrinal əsaslarını dərinləşdirmişdir.

Qayıdış hüququ müasir beynəlxalq insan hüquqları institutunun fundamental kateqoriyalarından biri olub, şəxsin əvvəlki yaşayış yerlərinə – o cümlədən, mənşə ərazisinə, daimi yaşayış yerinə və ya mülkiyyətinə qayıtmaq imkanını təsbit edən universal hüquqi norma kimi nəzərdən keçirilir. Beynəlxalq-hüquqi doktrinada bu hüquq ayrı-seçkiliyin qadağan olunması prinsipi, mülkiyyət hüququnun müdafiəsi, şəxsi və ailə həyatına hörmət hüququ, eləcə də şəxsin öz mənşə ərazisində yaşamaq imkanından özbaşına məhrum edilməsinin yolverilməzliyi ilə sıx bağlıdır.

Bu hüququn daha konkret hüquqi ifadəsi 1966-cı il tarixli Mülki və Siyasi Hüquqlar haqqında Beynəlxalq Paktda öz əksini tapmışdır. Həmin sənədin 12-ci maddəsinin 4-cü bəndinə əsasən, heç kəs öz ölkəsinə daxil olmaq hüququndan özbaşına məhrum edilə bilməz [2]. Hüquqi doktrinada vurğulanır ki, “öz ölkəsi” anlayışı daha geniş məna daşıyır və yalnız vətəndaşlıq əsasında deyil, həm də daimi yaşayış yeri və ya mənşə ilə bağlılığı əhatə edə bilər. Bu yanaşma qayıdış hüququnun tətbiq sahəsini genişləndirir [11] və onu məcburi köçkünlərə də şamil etməyə imkan verir.

Qayıdış hüququnun tənzimlənməsində regional beynəlxalq hüquq mexanizmləri də mühüm rol oynayır. İnsan Hüquqlarının və Əsas Azadlıqların Müdafiəsi haqqında Avropa Konvensiyasında bu hüquq ayrıca norma kimi birbaşa təsbit olunmasa da, onun təminatları bir sıra müddəaların sistemli şərhi nəticəsində formalaşır. Bunlara Konvensiyanın 8-ci maddəsi (şəxsi və ailə həyatına hörmət hüququ), 1 saylı Protokolun 1-ci maddəsi (mülkiyyət hüququnun müdafiəsi), eləcə də 4 saylı Protokolun 3-cü maddəsi (vətəndaşların ölkədən çıxarılmasının qadağan olunması və öz ölkəsinə daxil olmaq hüququ) daxildir [3].

Beynəlxalq-hüquqi doktrinada qayıdış hüququnun mülkiyyət hüququ ilə sıx əlaqəsi xüsusi vurğulanır. Əhalinin məcburi köçürülməsi və geriqayıdış imkanının olmaması, bir qayda olaraq, şəxslərin onlara məxsus əmlakdan məhrum edilməsi ilə müşayiət olunur ki, bu da insan hüquqlarının kompleks pozuntusunu formalaşdırır. Bu baxımdan qayıdış hüququ yalnız humanitar kateqoriya kimi deyil, həm də məcburi köçkünlərin əmlak və şəxsi hüquqlarının bərpasına yönəlmiş hüquqi mexanizm kimi çıxış edir.

Qayıdış hüququ doktrinasının inkişafında qaçqınların və məcburi köçkünlərin mənzil və mülkiyyət hüquqlarının bərpasına dair beynəlxalq prinsiplər – Pinheiro prinsipləri mühüm rol oynayır. Bu prinsiplərə əsasən, qaçqınlar və məcburi köçkünlər könüllü şəkildə öz evlərinə, torpaqlarına və yaşayış yerlərinə qayıtmaq hüququna malikdirlər, dövlətlər isə bu hüquqların bərpasını və ya adekvat restitusiyanı təmin etməlidirlər [4].

Müasir beynəlxalq-hüquqi doktrinada qayıdış hüququ zaman baxımından məhdudlaşdırılmayan, yəni “davam edən hüquq” kimi nəzərdən keçirilir. Bu o deməkdir ki, həmin hüququn pozuntusu şəxs öz hüquqlarını bərpa edənədək davam edir. Bu yanaşma beynəlxalq məhkəmə orqanlarının, xüsusilə Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinin praktikasında öz təsdiqini tapmışdır. Məhkəmə mülkiyyətə və əvvəlki yaşayış yerinə çıxışın olmamasını davam edən hüquq pozuntusu kimi qiymətləndirir. Eyni məntiq Qərbi azərbaycanlıların qayıdışını və əmlak iddialarını hüquqi cəhətdən legitimləşdirir.

Qayıdış hüququnun doktrinası beynəlxalq məhkəmə və kvaziməhkəmə orqanlarının praktikasında daha da inkişaf etmişdir. Bu hüquq daha geniş insan hüquqları sisteminin tərkib hissəsi kimi nəzərdən keçirilir. Xüsusilə Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsi belə yanaşma formalaşdırmışdır ki, şəxsin öz mülkiyyətindən istifadə etmək və əvvəlki yaşayış yerində yaşamaq imkanından məhrum edilməsi davam edən hüquq pozuntusudur.

Bu yanaşma “Loizidou Türkiyəyə qarşı” işi üzrə qərarda açıq şəkildə ifadə olunmuşdur. Məhkəmə müəyyən etmişdir ki, ərizəçinin Şimali Kipr ərazisində yerləşən mülkiyyətindən istifadə edə bilməməsi 1 saylı Protokolun 1-ci maddəsinin davam edən pozuntusudur [7].

Həmin doktrina daha sonra “Kipr Türkiyəyə qarşı” işi üzrə inkişaf etdirilmişdir. Məhkəmə qeyd etmişdir ki, köçürülmüş şəxslərin mülkiyyətlərinə və yaşayış yerlərinə çıxışının məhdudlaşdırılması sistemli hüquq pozuntusu təşkil edir və effektiv restitusiya mexanizmlərinin yaradılmasını tələb edir [8]. Bu qərarda dövlətlərin yalnız kompensasiya verməklə kifayətlənməyib, hüquqların real bərpasını təmin etməli olduğu vurğulanmışdır.

Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinin digər qərarlarında da bu yanaşma təsdiqlənmişdir. Məhkəmə belə halları zaman keçdikcə aktuallığını itirməyən, əksinə, hüquqlar bərpa olunana qədər davam edən pozuntu kimi qiymətləndirir. Bu yanaşma qayıdış hüququnun uzunmüddətli və davamlı xarakter daşıdığını təsdiq edir.

Qayıdış hüququnun restitusiya prinsipi ilə əlaqəsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Beynəlxalq praktika göstərir ki, restitusiya kompensasiya ilə müqayisədə üstünlük təşkil edən bərpa formasıdır. Bunun səbəbi ondan ibarətdir ki, kompensasiya hər zaman pozulmuş hüquqları tam şəkildə bərpa edə bilmir, xüsusilə yaşayış yeri, ailə bağları və mədəni identikliklə bağlı hallarda. Bu baxımdan beynəlxalq orqanlar restitusiya prinsipini qayıdış hüququnun həyata keçirilməsinin əsas mexanizmi kimi qəbul edirlər. Beynəlxalq hüquqi praktikada restitusiya pozulmuş hüquqların bərpasının prioritet forması kimi qəbul

edilir və kompensasiya yalnız alternativ mexanizm kimi nəzərdən keçirilir. Bu yanaşma beynəlxalq təşkilatların sənədlərində və beynəlxalq məhkəmə təcrübəsində ardıcıl şəkildə öz əksini tapmışdır.

Restitusiya institutu və mülkiyyət hüquqlarının bərpası mexanizmi

Məlumdur ki, zorən deportasiyaya məruz qalmış, qovulmuş yüz minlərlə soydaşımızın Qərbi Azərbaycan adlandırdığımız torpaqlarda ev-eşiyi, mülkü, təsərrüfatı qalıb. Bəs qayıdış onların mülkiyyət hüquqlarının bərpasını, maddi zərərin ödənilməsi kimi təbii tələbləri nəzərdə tuturmu? – Qayıdış hüququnun real məzmun kəsb etməsi onun mülkiyyət hüququ ilə qarşılıqlı əlaqəsindən birbaşa asılıdır. Beynəlxalq hüquq təcrübəsi göstərir ki, məcburi köçürülmə, deportasiya və ya silahlı münaqişələr nəticəsində əhalinin əvvəlki yaşayış yerlərini tərk etməsi, bir qayda olaraq, həmin şəxslərin daşınmaz və daşınar əmlak üzərində hüquqlarının pozulması ilə müşayiət olunur. Bu baxımdan beynəlxalq hüquqi doktrinada qayıdış hüququ mülkiyyət hüququnun bərpası ilə sıx bağlı kompleks hüquqi mexanizm kimi nəzərdən keçirilir. Bir əsrdə qismətinə dörd dəfə deportasiya yazılmış Qərbi azərbaycanlı soydaşlarımızın həmin hüquqlarının bərpası da qayıdış ideyasının əsas məqsədlərindən birini təşkil edir.

Avropa hüquq sistemində bu hüquq daha konkret şəkildə Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsi presedentləri vasitəsilə inkişaf etdirilmişdir. Avropa İnsan Hüquqları Konvensiyasına əlavə edilmiş 1 saylı Protokolun 1-ci maddəsi mülkiyyət hüququnun qorunmasını təmin edir və dövlətlərin şəxslərin mülkiyyətinə hörmət etməli olduğunu təsbit edir [3]. Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinin presedent hüququnda bu norma geniş şərh olunaraq münaqişə nəticəsində öz mülkiyyətindən istifadə edə bilməyən şəxslərin hüquqlarının pozulması kimi qiymətləndirilmişdir. Bu yanaşma qayıdış hüququ ilə mülkiyyət hüququ arasında birbaşa əlaqəni gücləndirmişdir.

AİHM presedent hüququnun təhlili göstərir ki, mülkiyyət hüququ yalnız formal mülkiyyət hüququ kimi deyil, həm də “faktiki istifadə hüququ” kimi şərh olunur. Bu yanaşma Loizidou işində və digər işlərdə təsbit olunmuşdur və qayıdış hüququnun hüquqi məzmununun genişləndirilməsinə səbəb olmuşdur [7].

Beynəlxalq hüquqi praktikada mülkiyyət hüququnun pozulması hallarında əsas bərpa mexanizmi kimi restitusiya prinsipi tətbiq edilir. Restitusiya pozulmuş hüquqların əvvəlki vəziyyətə qaytarılmasını nəzərdə tutur və beynəlxalq hüquqda kompensasiyaya nisbətən üstün mexanizm hesab olunur. Bu yanaşma beynəlxalq hüququn ümumi prinsiplərindən biri kimi qəbul edilir və dövlət məsuliyyəti ilə bağlı doktrinalarda da öz əksini tapmışdır. Restitusiya mexanizminin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, hüquq pozuntusunun nəticələri mümkün qədər aradan qaldırılmalı və zərərçəkmiş şəxsin əvvəlki hüquqi vəziyyəti bərpa edilməlidir.

Beynəlxalq hüquqi doktrinada restitusiya aşağıdakı səbəblərə görə prioritet mexanizm hesab olunur:

1.Tam hüquqi bərpa effekti – kompensasiyadan fərqli olaraq restitusiya hüququn özünü bərpa edir;

2.Məkan və identiklik faktoru – mülkiyyət yalnız iqtisadi resurs deyil, həm də sosial və mədəni bağlılıqdır;

3.Qayıdış hüququ ilə funksional əlaqə – restitusiya olmadan qayıdış hüququnun reallaşması mümkün deyil.

Bu yanaşma BMT çərçivəsində qəbul edilmiş Pinheiro prinsiplərində də təsbit olunmuşdur. Həmin prinsiplərə görə, qaçqın və məcburi köçkünlər öz mülkiyyətlərini geri almaq hüququna malikdirlər və bu hüquq kompensasiya ilə əvəz edilə bilməz, yalnız istisna hallarda alternativ mexanizm tətbiq edilə bilər [7].

Postmünaqişə tənzimlənməsi praktikasında mülkiyyət hüququnun bərpası xüsusi institusional mexanizmlər vasitəsilə həyata keçirilir. Bu mexanizmlərə mülkiyyət komissiyalarının yaradılması, qeydiyyat sistemlərinin bərpası, mübahisələrin həlli prosedurlarının müəyyən edilməsi və qərarların icrası üçün beynəlxalq nəzarət mexanizmlərinin tətbiqi daxildir. Bu model beynəlxalq praktikada effektiv mexanizm kimi qəbul edilir və qayıdış prosesinin hüquqi əsasını formalaşdırır. Bosniya modelində CRPC, Kosovoda isə xüsusi mülkiyyət qurumları bu funksiyanı yerinə yetirmişlər. Həmin institutlar mübahisələri araşdırmaq, hüquqi qərarlar qəbul etmək və restitusiya proseslərini idarə etməyə mükəlləfdirlər.

Beynəlxalq praktikada, xüsusilə Bosniya və Kosovo modellərində, restitusiya əsas mexanizm kimi tətbiq edilmişdir [5; 6]. Müxtəlif modellərin müqayisəsi restitusiya mexanizminin tətbiqində fərqli yanaşmaların mövcudluğunu göstərir:

- Bosniya modeli – klassik restitusiya yanaşması, mülkiyyətin qaytarılması prioritetdir;

- Kosovo modeli – restitusiya + beynəlxalq idarəetmə və təhlükəsizlik təminatı;
- Kipr modeli – restitusiya ilə yanaşı, kompensasiya mexanizmlərinin inkişafı;

Belə bir yanaşma göstərir ki, restitusiya yalnız hüquqi norma deyil, idarə olunan institusional prosesdir. Eləcə də, mülkiyyətin bərpası qayıdışın formal deyil, real şəkildə həyata keçirilməsi üçün zəruri şərtdir. Aparılan təhlil əsasında söyləmək olar ki, mülkiyyət hüququ və restitusiya mexanizmi qayıdış hüququnun həyata keçirilməsinin mərkəzi elementidir.

Nəticə etibarilə, restitusiya arxitekturasının təhlili göstərir ki, mülkiyyət hüquqlarının bərpası qayıdış hüququnun reallaşdırılmasının əsas şərtidir.

Qərbi Azərbaycandan qovulmuş soydaşlarımızın kompensasiya tələbi də aktualdır və hüquqi aktlarla dəstəklənir. Kompensasiya beynəlxalq hüquqda restitusiya mümkün olmadıqda tətbiq edilən subsidiar mexanizm kimi çıxış edir. Beynəlxalq hüquqi yanaşmaya görə, kompensasiya əsas mexanizm deyil, yalnız əlavə vasitə kimi çıxış edir. Bu yanaşma beynəlxalq sənədlərdə və məhkəmə presedentlərində də öz əksini tapmışdır. Kompensasiya yalnız mülkiyyətin fiziki qaytarılması mümkün olmadıqda tətbiq edilir və bu halda belə, zərərçəkmiş şəxsin hüquqlarının mümkün qədər tam bərpası nəzərdə tutulur. Kompensasiyanın məhdudiyyətləri aşağıdakılardır: sosial və mədəni bağları bərpa etmir; məkanla bağlı identiklik elementini əvəz edə bilmir; qayıdış hüququnun tam reallaşdırılmasını təmin etmir.

Kipr modelində, xüsusilə Demopoulos qərarında, AİHM müəyyən etmişdir ki, effektiv daxili kompensasiya mexanizmi mövcud olduqda bu vasitə alternativ hüquqi həll kimi qəbul edilə bilər [10]. Lakin bu yanaşma restitusiya prinsipini aradan qaldırmır, yalnız onu tamamlayır.

Bu kontekstdə aşağıdakı hüquqi nəticə formalaşır: kompensasiya hüququn substitutu deyil, onun natamam bərpası formasıdır. Bu, beynəlxalq hüquqda mühüm doktrinal fərqləndirmə yaradır və restitusiya prinsipinin üstün mövqeyini qoruyur.

Qayıdış hüququnun həyata keçirilməsi yalnız normativ hüquqi təsbitlə məhdudlaşmır. Beynəlxalq hüquq bu hüququn təmin olunması üçün dövlətlərin üzərinə konkret öhdəliklər də qoyur. Bu öhdəliklərə təhlükəsiz qayıdışın təmin edilməsi, diskriminasiyanın aradan qaldırılması, mülkiyyət hüquqlarının bərpası və qayıdış prosesinin beynəlxalq nəzarət mexanizmləri ilə müşayiət olunması daxildir. Nəticə etibarilə, beynəlxalq hüquqi tənzimləmə alətləri qayıdış hüququnun yalnız deklarativ deyil, praktik həyata keçirilə bilən hüquq kimi formalaşmasına xidmət edir.

Beləliklə, beynəlxalq hüquqda mülkiyyət hüququ və restitusiya mexanizmi qayıdış hüququnun həyata keçirilməsinin əsas elementlərindən biri kimi çıxış edir. Bu mexanizm həmçinin Qərbi Azərbaycandan qovulmuş soydaşlarımızın əvvəlki yaşayış yerlərinə qayıtmasının hüquqi əsasını yaradır, mülkiyyət hüquqlarının bərpasını təmin edir və postmünaqişə dövründə hüquqi sabitliyin formalaşmasına xidmət edir.

Postmünaqişə qayıdışın beynəlxalq praktikası

Qərbi Azərbaycana ləyaqətli və hüquqi qayıdışdan bəhs edərkən onun hansı təcrübə əsasında reallaşdırıla biləcəyi imperativi ilə qarşılaşırıq. Beynəlxalq hüquq bununla bağlı müəyyən “reseptlər” təklif edir.

Postmünaqişə qayıdış mexanizmlərinin formalaşmasında Bosniya və Herseqovina modeli beynəlxalq hüquqi praktikada ən sistemli və institusional nümunələrdən biri hesab olunur. 1992–1995-ci illər Bosniya münaqişəsi nəticəsində əhalinin kütləvi şəkildə məcburi köçürülməsi, etnik təmizləmə siyasəti və mülkiyyət hüquqlarının geniş miqyasda pozulması beynəlxalq ictimaiyyəti qayıdış və restitusiya mexanizmlərinin hüquqi əsaslarını formalaşdırmağa sövq etmişdir.

Bosniya modelinin hüquqi əsasını 1995-ci il Dayton Sülh Sazişinin 7-ci Əlavəsi təşkil edir. Həmin sənəd qaçqınların və məcburi köçkünlərin öz əvvəlki yaşayış yerlərinə qayıtmaq hüququnu təsbit etmişdir. Sazişdə açıq şəkildə qeyd olunur ki, münaqişə nəticəsində köçürülmüş bütün şəxslər öz evlərinə qayıtmaq, mülkiyyətlərini bərpa etmək və müharibə nəticəsində itirilmiş hüquqlarını geri almaq hüququna malikdirlər [Dayton Peace Agreement, Annex 7, 1995]. Bu modelin mühüm xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, qayıdış hüququ yalnız siyasi bəyanat kimi deyil, konkret institusional mexanizmlərlə təmin olunmuşdur.

Bosniya modelinin digər mühüm elementləri beynəlxalq nəzarət mexanizminin tətbiqi və təhlükəsiz qayıdış prinsipidir. Bu cür yanaşma postmünaqişə qayıdışın yalnız hüquqi deyil, kompleks təhlükəsizlik mexanizmləri ilə müşayiət olunmalı olduğunu göstərmişdir.

Qərbi Azərbaycan nümunəsinə tətbiq etdikdə Bosniya modelinə əsaslanan birinci mərhələ normativ-hüquqi tanınma və siyasi çərçivəni nəzərdə tutur. Məqsəd Qərbi azərbaycanlıların qayıdış hüququnun beynəlxalq hüquq subyekti kimi rəsmən tanınması və Ermənistanın bu hüquqa dair öhdəliklərinin hüquqi çərçivəyə salınmasından ibarətdir. Əsas addımlar hansılar ola bilər? Qayıdış hüququnun ikitərəfli sülh sazişi layihələrinə, beynəlxalq vasitəçilik sənədlərinə, BMT və ya ATƏT çərçivəli razılaşmalara daxil edilməsi təsirli normativ mexanizm kimi dəyərləndirilə bilər.

Beləliklə, Bosniya və Herseqovina modeli beynəlxalq hüquqi praktikada qayıdış hüququnun həyata keçirilməsi üçün kompleks mexanizm kimi çıxış edir. Bu model qayıdış hüququnun normativ təsbitini, mülkiyyət hüquqlarının bərpasını, beynəlxalq nəzarət mexanizmlərini və təhlükəsizlik təminatlarını birləşdirən sistemli yanaşma təqdim edir. Bu səbəbdən Bosniya modeli postmünaqişə qayıdışın hüquqi arxitekturasının formalaşmasında mühüm presedent kimi qiymətləndirilir.

Kosovo modeli. Postmünaqişə qayıdışın beynəlxalq hüquqi mexanizmlərinin formalaşmasında Kosovo modeli də mühüm əhəmiyyət kəsb edir. 1998–1999-cu illər münaqişəsi nəticəsində Kosovo ərazisində genişmiqyaslı məcburi köçürülmə baş vermiş, yüz minlərlə insan öz yaşayış yerlərini tərk etmişdir. Münaqişədən sonra qayıdış hüququnun təmin edilməsi, mülkiyyət hüquqlarının bərpası və əhalinin əvvəlki yaşayış yerlərinə reinteqrasiyası beynəlxalq idarəetmə mexanizmlərinin əsas istiqamətlərindən biri olmuşdur.

Kosovo modelinin hüquqi əsasını BMT Təhlükəsizlik Şurasının 1244 saylı qətnaməsi təşkil edir. Qətnamədə qeyd olunur ki, münaqişə nəticəsində köçürülmüş bütün şəxslərin öz evlərinə qayıtmaq və mülkiyyət hüquqlarını bərpa etmək hüququ təmin edilməlidir.

Kosovo modelində qayıdış və mülkiyyət hüquqlarının bərpası üçün xüsusi institusional mexanizmlər yaradılmışdır. BMT-nin mülki administrasiyası (UNMIK) çərçivəsində Mənzil və Mülkiyyət Direktorluğu (Housing and Property Directorate) və daha sonra Mülkiyyət İddiaları Komissiyası (Housing and Property Claims Commission) fəaliyyət göstərmişdir. Bu qurumların əsas məqsədi münaqişə nəticəsində əmlakından məhrum edilmiş şəxslərin müraciətlərini araşdırmaq, mübahisələri həll etmək və mülkiyyət hüquqlarının bərpası ilə bağlı qərarlar qəbul etmək olmuşdur. Bu mexanizm Bosniya modelinə bənzər şəkildə restitusiya prinsipinə əsaslanmışdır.

Qərbi Azərbaycan kontekstində də qayıdışın ilkin mərhələlərində beynəlxalq monitorinq missiyasının iştirakı, hüquq-mühafizə orqanlarının fəaliyyətinə nəzarət, minalardan və hərbi qalıqlardan təmizləmə, zorakılıq və diskriminasiya hallarına qarşı sürətli hüquqi müdaxilə mexanizmləri olmadan repatriasiyanın davamlı və təhlükəsiz olması mümkün deyil. Belə bir yanaşma qayıdış hüququnun yalnız formal hüquq kimi deyil, davamlı sosial proses kimi həyata keçirilməsinin zəruriliyini göstərmişdir.

Növbəti addım kimi “Qərbi Azərbaycanlıların Qayıdışı üzrə Bəyannamə” tipli normativ sənədin qəbulu məqsədəuyğun sayıla bilər ki, o da özündə könüllü, təhlükəsiz və ləyaqətli qayıdışın tanınması, diskriminasiyanın yolverilməzliyi, mülkiyyət hüquqlarının qorunması kimi həlqələri ehtiva etmiş olardı.

Beləliklə, Kosovo modeli beynəlxalq hüquqi praktikada qayıdış hüququnun həyata keçirilməsi üçün institusional və təhlükəsizlik mexanizmlərinin birləşdirildiyi kompleks yanaşmanı nümayiş etdirir. Bu model postmünaqişə dövründə qayıdış hüququnun təmin olunması üçün beynəlxalq idarəetmə, restitusiya mexanizmi və təhlükəsizlik təminatlarının qarşılıqlı əlaqəsini göstərən mühüm presedent kimi çıxış edir.

Kipr modeli. Postmünaqişə qayıdışın beynəlxalq hüquqi praktikası çərçivəsində Kipr modeli xüsusi yer tutur. 1974-cü il hadisələrindən sonra adanın faktiki bölünməsi nəticəsində həm yunan, həm də türk icmalarına mənsub əhali kütləvi şəkildə köçürülmüş, mülkiyyət hüquqları geniş miqyasda pozulmuşdur. Bu vəziyyət uzunmüddətli hüquqi mübahisələrə səbəb olmuş və nəticədə qayıdış hüququ ilə mülkiyyət hüququnun qarşılıqlı əlaqəsi Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinin presedent hüququnda sistemli şəkildə formalaşmışdır.

Kipr modelinin əsas xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, burada qayıdış və restitusiya məsələləri birbaşa beynəlxalq məhkəmə presedentləri vasitəsilə inkişaf etmişdir. Bu baxımdan Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinin qərarları həlledici rol oynamışdır. Xüsusilə Loizidou işi bu sahədə fundamental presedent hesab olunur. Məhkəmə bu işdə qərara gəlmişdir ki, mülkiyyətə çıxışın uzun müddət məhdudlaşdırılması davam edən hüquq pozuntusu təşkil edir və bu hüquq zamanla qüvvədən düşmür [7].

Bu yanaşma sonradan digər işlərdə də inkişaf etdirilmişdir. Xüsusilə “Kipr Türkiyəyə qarşı” işində məhkəmə qeyd etmişdir ki, köçürülmüş şəxslərin mülkiyyət hüquqlarının sistemli şəkildə pozulması yalnız fərdi deyil, həm də kollektiv hüquq pozuntusu xarakteri daşıyır [8]. Bu qərar qayıdış hüququnun

yalnız fərdi hüquq kimi deyil, geniş sosial və hüquqi fenomen kimi qiymətləndirilməsinə gətirib çıxarmışdır.

Kipr modelində restitusiya və kompensasiya məsələləri paralel şəkildə inkişaf etmişdir. Modelin mühüm xüsusiyyətlərindən biri qayıdış hüququnun realizə edilməsinin siyasi reallıqlarla qarşılıqlı əlaqədə qiymətləndirilməsidir. Bununla yanaşı, Kipr modeli “davam edən pozuntu” (continuing violation) doktrinasının ən aydın tətbiq olunduğu nümunələrdən biridir. Kipr modelinin təhlili göstərir ki, postmünaqişə qayıdışın hüquqi mexanizmləri müxtəlif formalarda həyata keçirilə bilər. Bu modeldə bir tərəfdən beynəlxalq məhkəmə presedentləri, digər tərəfdən isə daxili institusional mexanizmlər paralel şəkildə fəaliyyət göstərir. Bu isə qayıdış hüququnun həyata keçirilməsinin vahid universal modelə malik olmadığını, müxtəlif hüquqi və siyasi şərtlərdən asılı olaraq fərqli mexanizmlərlə təmin oluna biləcəyini göstərir.

Bu məntiq Qərbi azərbaycanlıların vəziyyətinə də tam şəkildə tətbiq edilə bilər.

Bosniya və Herseqovina, Kosovo və Kipr modellərinin müqayisəli hüquqi təhlili göstərir ki, postmünaqişə qayıdışın beynəlxalq-hüquqi arxitekturası vahid universal normativ baza üzərində formalaşsa da, onun tətbiqi konkret siyasi, institusional və təhlükəsizlik şərtlərindən asılı olaraq müxtəlif formalarda reallaşır. Bu modellərin hər biri qayıdış hüququnun həyata keçirilməsi üçün fərqli hüquqi mexanizmlər təqdim etsə də, onların əsasında eyni fundamental prinsiplər dayanır.

İlk növbədə qeyd etmək lazımdır ki, hər üç modeldə qayıdış hüququ beynəlxalq hüququn müstəqil institutu kimi qəbul olunur və onun həyata keçirilməsi dövlətlərin pozitiv öhdəliyi kimi qiymətləndirilir. Bosniya modelində bu hüquq birbaşa beynəlxalq müqavilə səviyyəsində — Dayton Sazişinin müvafiq müddəaları ilə təsbit olunmuşdur [5]. Kosovo modelində qayıdış hüququ BMT mandatı çərçivəsində beynəlxalq idarəetmə mexanizmi vasitəsilə təmin edilmişdir [6]. Kipr modelində isə bu hüquq əsasən məhkəmə presedentləri vasitəsilə formalaşmış və inkişaf etmişdir [7; 8]. Bu fərqlər göstərir ki, qayıdış hüququnun hüquqi mənbələri müxtəlif ola bilər: müqavilə hüququ, beynəlxalq təşkilatların qərarları və ya məhkəmə presedentləri.

İkinci mühüm nəticə mülkiyyət hüququnun qayıdış hüququnun ayrılmaz elementi olmasıdır. Bütün modellərdə mülkiyyətə çıxışın təmin olunmaması qayıdış hüququnun pozulması kimi qiymətləndirilir.

Üçüncü mühüm element beynəlxalq nəzarət və institusional təminat mexanizmləridir.

Dördüncü mühüm nəticə təhlükəsizlik faktorunun həlledici roludur.

Beşinci mühüm aspekt “davam edən pozuntu” doktrinasının tətbiqidir.

Müqayisəli təhlilin nəticəsi olaraq belə qənaətə gəlmək mümkündür ki, postmünaqişə qayıdışın effektiv modeli aşağıdakı elementlərin sintezini tələb edir: qayıdış hüququnun normativ təsbiti, mülkiyyət hüquqlarının bərpası (ilk növbədə restitusiya yolu ilə), institusional mexanizmlərin yaradılması, beynəlxalq nəzarət və təhlükəsizlik təminatları.

Bu elementlərdən hər hansı birinin zəifliyi qayıdış prosesinin effektivliyinə mənfi təsir göstərir.

Qayıdış hüququnun həyata keçirilməsinin beynəlxalq təminatları: hüquqi mexanizmlərin çərçivəsi

Qayıdış hüququnun beynəlxalq hüquqda tanınması onun avtomatik gerçəkləşməsi demək deyildir. Əksinə, beynəlxalq praktikada ən mühüm problemlərdən biri məhz bu hüququn deklarativ səviyyədən çıxarılaraq real hüquqi və institusional mexanizmə çevrilməsidir. Bu baxımdan qayıdış hüququ yalnız fərdi hüquq kimi deyil, kompleks təminatlar sisteminə əsaslanan hüquqi institut kimi nəzərdən keçirilməlidir.

Bosniya, Kosovo və Kipr modellərinin müqayisəli təhlili göstərir ki, qayıdış hüququnun effektiv həyata keçirilməsi dörd əsas mexanizmin sintezi ilə mümkün olur: təhlükəsizlik, beynəlxalq monitorinq, hüquqi verifikasiya və keçid dövrü idarəetməsi. Bu mexanizmlərin hər biri müstəqil deyil, qarşılıqlı əlaqədə fəaliyyət göstərən vahid hüquqi sistemin elementləridir.

Eyni təcrübədən çıxış edərkən belə bir qənaət hasil olur ki, beynəlxalq sülhməramlı qüvvələrin iştirakı olmadan qayıdış prosesinin effektiv həyata keçirilməsi demək olar ki, mümkün deyil. Bu kontekstdə təhlükəsizlik yalnız hərbi komponent deyil, həm də hüquqi və institusional mühitin sabitliyini əhatə edir. Başqa sözlə, qayıdış hüququnun reallaşması “təhlükəsizlik → hüquq → reinteqrasiya” ardıcıllığı ilə baş verir.

Qayıdış hüququnun həyata keçirilməsinin ilkin və həlledici şərti təhlükəsizlikdir. Bu tezis yalnız praktiki müşahidə deyil, həm də hüquqi məntiqdən irəli gəlir. Hüququn həyata keçirilməsi üçün

minimum şərt onun subyektinin fiziki mövcudluğunun təmin edilməsidir. Əgər qayıdan şəxs üçün real təhlükə mövcuddursa, hüquq faktiki olaraq “kağız üzərində norma”ya çevrilir.

Burada elmi yenilik ondan ibarətdir ki, qayıdış hüququ klassik insan hüquqlarından fərqli olaraq “şərti hüquq” xarakteri daşıyır — yəni onun realizəsi əvvəlcədən müəyyən edilmiş təhlükəsizlik mühitindən asılıdır.

Qayıdış hüququnun həyata keçirilməsində növbəti mühüm element beynəlxalq monitorinq mexanizmidir. Təcrübə göstərir ki, dövlətlərin üzərinə qoyulan öhdəliklərin icrası yalnız daxili mexanizmlərlə məhdudlaşdırıldıqda effektiv olmur. Bu baxımdan beynəlxalq təşkilatların iştirakı hüququn reallaşmasına əlavə təminat yaradır.

Qayıdış prosesində ən mürəkkəb hüquqi problemlərdən biri “Kim qayıdır?” və “Hansı hüquqa əsasən?” sualları ilə bağlıdır. Bu sualların cavabı verifikasiya mexanizmi vasitəsilə müəyyən edilir.

Verifikasiya yalnız texniki prosedur deyil, hüquqi legitimliyin əsasını təşkil edir. O, aşağıdakı funksiyaları yerinə yetirir: mülkiyyət hüququnun sübut olunması; əvvəlki yaşayış statusunun təsdiqi və hüquqi varisliyin müəyyən edilməsi.

Bosniya və Kosovo modellərində xüsusi komissiyaların yaradılması göstərir ki, verifikasiya olmadan restitusiya mexanizmi hüquqi əsasdan məhrum olur.

Hasil olan konseptual nəticə bundan ibarətdir ki, qayıdış hüququnun həyata keçirilməsi sübut hüququ ilə sıx bağlıdır və bu, onu klassik insan hüquqlarından fərqləndirən mühüm xüsusiyyətdir. Bu mexanizm olmadan restitusiya prosesi qeyri-müəyyən və mübahisəli xarakter alır.

Beləliklə, qayıdış hüququ müasir beynəlxalq hüquqda yalnız fərdi hüquq kimi deyil, kompleks təminat mexanizmləri ilə işləyən çoxsəviyyəli hüquqi institut kimi çıxış edir. Bu yanaşma postmünaqişə reallıqlarında hüququn real tətbiqini mümkün edən əsas konseptual çərçivəni təşkil edir.

Qərbi azərbaycanlıların qayıdışının beynəlxalq-hüquqi modeli: doktrinal əsaslandırma və tətbiq mexanizminin rekonstruksiyası

Qayıdış hüququnun beynəlxalq hüquqda normativ şəkildə təsbit olunması onun konkret münaqişə kontekstlərində avtomatik reallaşmasını təmin etmir. Müasir beynəlxalq təcrübə göstərir ki, bu hüququn effektivliyi yalnız onun mövcudluğu ilə deyil, onun hansı hüquqi və institusional mexanizmlər vasitəsilə həyata keçirilməsi ilə müəyyən olunur. Bu baxımdan Qərbi azərbaycanlıların qayıdışı problemi klassik insan hüquqları kateqoriyasından çıxaraq, kompleks hüquqi mühəndislik tələb edən xüsusi hal, normativ hüququn icraedici mexanizmə transformasiyası problemi kimi nəzərdən keçirilməlidir.

Bu kontekstdə təklif olunan model beynəlxalq hüququn mövcud doktrinal əsaslarını mexaniki şəkildə tətbiq etməyi deyil, onları konkret regional reallıqlara uyğunlaşdıraraq yeni bir hüquqi konstruksiyanın formalaşdırılmasını nəzərdə tutur. Burada əsas məqsəd qayıdış hüququnu abstrakt norma səviyyəsindən çıxararaq, onun icra oluna bilən hüquqi mexanizmə çevrilməsinin nəzəri və praktik əsaslarını müəyyən etməkdir.

Qərbi azərbaycanlıların qayıdış hüququnun əsaslandırılması yalnız klassik “öz ölkəsinə qayıtmaq hüququ” anlayışı ilə məhdudlaşmır. 1966-cı il tarixli Mülki və Siyasi Hüquqlar haqqında Beynəlxalq Paktın 12 (4)-cü maddəsində istifadə olunan “öz ölkəsi” anlayışı beynəlxalq hüquqi doktrinada geniş interpretasiya olunur və yalnız formal vətəndaşlıqla deyil, faktiki və davamlı bağlılıqla izah edilir [2;11].

Məhz belə bir geniş interpretasiya Qərbi Azərbaycan kontekstində hüquqi əsaslandırmanın əsasını təşkil edir. Çünki bu yanaşma qayıdış hüququnu yalnız dövlət-vətəndaş münasibəti çərçivəsində deyil, ərazi, mülkiyyət və sosial bağlılıq əsasında formalaşan hüquq kimi təqdim etməyə imkan verir.

Bundan əlavə, beynəlxalq məhkəmə praktikasında formalaşmış “davam edən pozuntu” doktrinası bu hüququn zaman baxımından məhdudlaşdırılmadığını təsdiq edir. Xüsusilə Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsi tərəfindən qəbul edilmiş Loizidou və Kipr işləri üzrə qərarlar göstərir ki, mülkiyyətə çıxışın və əvvəlki yaşayış imkanının məhdudlaşdırılması yalnız keçmişdə baş vermiş fakt deyil, davam edən hüquq pozuntusudur [7].

Bu yanaşma Qərbi azərbaycanlıların qayıdış hüququnun hüquqi baxımdan “köhnəlmiş iddia” kimi deyil, aktual və davam edən hüquq tələbi kimi irəli sürülməsinə imkan yaradır. Qayıdış hüququnun icrası yalnız onun subyektləri dəqiq müəyyən edildikdə mümkündür. Əks halda hüquq abstrakt kateqoriya olaraq qalır. Beynəlxalq təcrübə göstərir ki, bu mərhələ hüquqi baxımdan ən mürəkkəb və eyni zamanda ən həssas mərhələdir. Bosniya və Kosovo təcrübəsi sübut edir ki, belə hallarda xüsusi verifikasiya mexanizmləri yaradılmadan qayıdış prosesi hüquqi baxımdan qeyri-müəyyən qalır. Mülkiyyət sənədlərinin, arxiv məlumatlarının və yaşayış faktının sübut edilməsi yalnız texniki məsələ deyil, hüquqi

legitimliyin əsas elementidir. Bu mexanizmin yaradılması qayıdış hüququnun fərdi hüquq kimi reallaşmasını təmin edir və onu kollektiv iddiadan hüquqi cəhətdən əsaslandırılmış fərdi tələbə çevirir.

Beləliklə, mülkiyyət hüququ qayıdış modelinin mərkəzi elementi kimi çıxış edir.

Qayıdış hüququnun klassik insan hüquqlarından fərqli xüsusiyyəti onun təhlükəsizlik mühitindən asılı olmasıdır. Beynəlxalq təcrübə göstərir ki, təhlükəsizlik təmin edilmədən qayıdış hüququ faktiki olaraq həyata keçirilə bilmir. Bu baxımdan beynəlxalq iştirak (monitorinq, sülhməramlı mexanizmlər, hüquqi nəzarət) hüququn reallaşmasının ayrılmaz elementi kimi çıxış edir. Bu yanaşma qayıdış hüququnun yeni doktrinal interpretasiyasını formalaşdırır: qayıdış hüququ təhlükəsizliklə şərtlənən hüquqdur.

Bu baxımdan Qərbi Azərbaycan modeli hüquqi, institusional və siyasi elementlərin balansına əsaslanmalıdır. Bu isə qayıdış hüququnun yalnız hüquq deyil, idarə olunan hüquqi proses olduğunu göstərir.

Nəticə

Aparılmış tədqiqat göstərir ki, qayıdış hüququ müasir beynəlxalq hüquqda yalnız deklarativ norma kimi deyil, kompleks və çoxsəviyyəli hüquqi institut kimi formalaşmışdır. Bu hüququn effektiv həyata keçirilməsi onun normativ təsbitindən daha çox, tətbiq mexanizmlərinin institusional və funksional keyfiyyətindən asılıdır.

Müqayisəli hüquqi təhlil (Bosniya, Kosovo və Kipr modelləri) göstərir ki, qayıdış hüququnun gerçəkləşdirilməsi mülkiyyət hüquqlarının bərpası (restitusiya); beynəlxalq nəzarət və monitorinq mexanizmlərinin tətbiqi; etibarlı təhlükəsizlik təminatları və institusional icra strukturları kimi elementlərin sintezi ilə mümkün ola bilər.Bu elementlərin qarşılıqlı əlaqəsi qayıdış hüququnun yalnız hüquqi norma deyil, idarə olunan hüquqi proses kimi çıxış etdiyini təsdiq edir.

Beləliklə, Qərbi Azərbaycan kontekstində qayıdış hüququ yalnız siyasi tələb deyil, beynəlxalq hüquq çərçivəsində əsaslandırılmış və həyata keçirilə bilən kompleks hüquqi model kimi təqdim olunur. O, müasir beynəlxalq hüquqda insan hüquqlarının bərpası ilə yanaşı, postmünaqişə sabitliyinin və regional təhlükəsizliyin təmin edilməsində mühüm rol oynayan əsas hüquqi institutlardan biri kimi çıxış edir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Ümumdünya İnsan Hüquqları Bəyannaməsi, 10 dekabr 1948-ci il.
2. International Covenant on Civil and Political Rights, 16 December 1966.
3. European Convention on Human Rights. Protocol No. 1, 1952; Protocol No. 4, 1963.
4. Pinheiro Principles on Housing and Property Restitution for Refugees and Displaced Persons. United Nations, 2005.
5. Dayton Peace Agreement. Annex 7: Agreement on Refugees and Displaced Persons, 1995.
6. United Nations Security Council Resolution 1244, 10 June 1999.
7. Loizidou v. Turkey. European Court of Human Rights, Judgment of 18 December 1996.
8. Cyprus v. Turkey. European Court of Human Rights, Judgment of 10 May 2001.
9. Demopoulos and Others v. Turkey. European Court of Human Rights, Decision of 1 March 2010.
10. Kälin W. Guiding Principles on Internal Displacement: Annotations. – Washington: American Society of International Law, 2008.
11. OHCHR. General Comment No. 27: Freedom of Movement (Article 12). UN Human Rights Committee, 1999.

Rəyçi: f.f.d, dosent Həbib Hüseynov

UOT 32
https://doi.org/10.30546/ifs.2026.2.47.1359

ABŞ-NİN VƏ QƏRBİN CƏNUBİ QAFQAZ VƏ GÜRCÜSTAN ARAŞDIRMALARI MƏRKƏZLƏRİ

Vahid Ömərov
fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
AMEA Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutu, **Azərbaycan**
vahid-o@mail.ru
https://orcid.org/0000-0001-6872-8952

Xülasə. Amerikanın və Qərbin aparıcı Cənubi Qafqaz və Gürcüstan Araşdırmaları mərkəzləri onların əsas universitetlərində və Cənubi Qafqaz ölkələrində yerləşir. Onlar Cənubi Qafqaz ölkələrinin, o cümlədən Gürcüstanın tarixi, dilləri, siyasəti və təhlükəsizliyi üzrə ixtisaslaşıblar.

ABŞ-dəki Harvard Universiteti Devis Mərkəzindəki Qafqaz Araşdırmaları Gürcüstan, Azərbaycan, Ermənistan və bütövlükdə Qara dəniz bölgəsinin öyrənilməsini inkişaf etdirən aparıcı bir proqramdır. Stanford Universiteti seminarlar, dil tədqiqatları və regionun geosiyasəti ilə bağlı tədqiqatları əhatə edən güclü Gürcüstan, Azərbaycan, Ermənistan və Qafqaz Araşdırmaları proqramına malikdir. Kolumbiya Universitetində Harriman İnstitutu Avrasiya və Qafqaz tədqiqatlarının bütün spektrini əhatə edən ABŞ-dəki ən qədim Qafqaz Proqramı tədqiqat institutlarından biridir. Cons Hopkins Universiteti, Vaşinqtonda yerləşən Orta Asiya-Qafqaz İnstitutu Xəzər bölgəsinin və Qafqazın geosiyasəti, təhlükəsizliyi və iqtisadiyyatının öyrənilməsinə diqqət yetirir. Çikaqo Universiteti CEERES Mərkəzi elmlərarası kurslar və illik tədqiqat forumları vasitəsilə Qafqazşünaslığı fəal şəkildə inkişaf etdirir. Bu mərkəzlər qrantlar verir, elmi nəşrlər dərc edir, sahə işləri aparır və bakalavr və magistr proqramları təşkil edir. Mərkəzi Asiya-Qafqaz İnstitutu (CACI) analitik materiallar və regional təhlükəsizliyə aid araşdırmalar aparır. UCLA postsovet məkanı ölkələri üzrə elmlərarası tədqiqatlar aparır.

Açar sözlər: ABŞ, Qərb, Cənubi Qafqaz, Gürcüstan, araşdırma mərkəzləri, tədqiqat universitetləri, ixtisaslaşmalar.

CENTERS FOR SOUTH CAUCASUS AND GEORGIAN STUDIES IN THE UNITED STATES AND THE WEST

Vahid Omarov

Abstract. Leading centers for South Caucasus and Georgian studies are located at major universities in the United States, other Western countries, and the South Caucasus. These centers specialize in the history, languages, politics, and security of the South Caucasus countries, including Georgia.

The Caucasus Studies Program at the Davis Center at Harvard University in the United States is a leading program promoting the study of Georgia, Azerbaijan, Armenia, and the Black Sea region as a whole. Stanford University has a program in Georgia, Azerbaijan, Armenia, and Caucasus Studies, which includes seminars, linguistics, and research on the geopolitics of the region. The Harriman Institute at Columbia University is one of the oldest research institutions for Caucasus studies in the United States, covering the full range of Eurasian and Caucasian studies. The Central Asia-Caucasus Institute at Johns Hopkins University in Washington, D.C., specializes in the geopolitics, security, and economics of the Caspian region and the Caucasus. The CEERES Center at the University of Chicago actively advances Caucasus studies through interdisciplinary courses and annual research forums. These centers award grants, publish scholarly papers, conduct fieldwork, and organize student programs. The Central Asia-Caucasus Institute (CACI) produces analytical materials and conducts research related to regional security. The University of California, Los Angeles (UCLA) conducts interdisciplinary research on the post-Soviet space. The School of Interdisciplinary Studies (SIAS) at the University of Oxford in the United Kingdom has established a research program in Georgian studies.

Keywords: USA, West, South Caucasus, Georgia, think tanks, research universities, areas of specializations.

ЦЕНТРЫ ИССЛЕДОВАНИЙ ЮЖНОГО КАВКАЗА И ГРУЗИИ В США И НА ЗАПАДЕ

Вахид Омаров

Резюме. Ведущие центры исследований Южного Кавказа и Грузии сосредоточены в крупнейших университетах США, а также в странах Запада и самого региона. Их деятельность охватывает историю, языки, политику и проблемы безопасности государств Южного Кавказа, включая Грузию.

Программа «Исследования Кавказа» в Центре Дэвиса при Гарвардском университете в США является ведущей программой, которая способствует изучению Грузии, Азербайджана, Армении и Черноморского региона в целом. Стэнфордский университет имеет программу исследований Грузии, Азербайджана, Армении и Кавказа, включающую семинары, лингвистические курсы и геополитические исследования. Институт Харримана при Колумбийском университете — один из старейших американских центров кавказоведения охватывающий широкий спектр евразийских и кавказских исследований. Институт Центральной Азии и Кавказа при Университете Джонса Хопкинса в Вашингтоне специализируется на вопросах геополитики, безопасности и экономики Каспийского региона и Кавказа. Центр CEERES при Чикагском университете активно развивает кавказскую тематику посредством междисциплинарных курсов и ежегодных исследовательских форумов. Калифорнийский университет в Лос-Анджелесе (UCLA) ведет междисциплинарные исследования постсоветского пространства, а в Школе междисциплинарных исследований (SIAS) Оксфордского университета в Соединенном Королевстве действует специализированная программа по грузиноведению.

Названные центры предоставляют гранты, публикуют научные труды, организуют полевые исследования и студенческие программы. Институт Центральной Азии и Кавказа (CACI) дополнительно готовит аналитические материалы и проводит исследования в сфере региональной безопасности.

Ключевые слова: США, Запад, Южный Кавказ, Грузия, исследовательские центры, аналитические структуры, тематические приоритеты

Giriş

Cənubi Qafqazın Rusiya və İrana yaxınlığı, Avropa ilə Asiya, Qara və Xəzər dənizləri arasında dəhliz olması və karbohidrogen ehtiyatları ilə zənginliyi - bütün bunlar ABŞ və Qərb tərəfdaşlarının diqqətindən yayınmır. ABŞ və NATO nümayəndələri Cənubi Qafqaz regionunun onlar üçün əhəmiyyətini açıq şəkildə bəyan ediblər [15]. Bu cür bəyanatlar Cənubi Qafqaz ölkələri daxilində aktiv işi nəzərdə tutur. Geosiyasi proseslərin inkişafına görə Cənubi Qafqaz, o cümlədən Gürcüstan ABŞ-nin maraq dairəsinə daxil edilmişdir. O vaxtdan bəri (müasir dövr istisna olmaqla) iki ölkənin siyasi əlaqələri strateji xarakteri ilə seçilirdi. Gürcüstanın müasir xarici siyasəti də bu dövrdən qaynaqlanır və onun ən mühüm tərkib hissəsi 1992-2026-cı illərdə Gürcüstan-ABŞ siyasi münasibətlərinin formalaşması və inkişafı, son illərdə isə tənəzzülüdür. Butün bunlar əksər hallarda müxtəlif QHT-lərin, beyin mərkəzlərinin yaradılmasını və maliyyələşdirilməsini tələb edir. Belə arşdırma mərkəzləri xüsusilə vacibdir, çünki Qərb ölkələri Cənubi Qafqazla birbaşa qonşu deyil və Rusiyadan fərqli olaraq, regionla geniş tarixi və mədəni əlaqələrə malik deyillər. Buna görə də regionda yüksək keyfiyyətli və dəqiq analitik fəaliyyətin aparılması tələb olunur. Əsas maraq doğuran sahələr siyasi, sosial və iqtisadi sahələrdir, Rusiya ilə münasibətlər də ayrıca bir məsələdir. Bölgədə oxşar fəaliyyət ABŞ, Böyük Britaniya və Avropa ölkələrindən gəlir. Məqalədə bütün bunları nəzərə alaraq, ABŞ-də və Qərbdə, eləcə də Cənubi Qafqazdakı bəzi əsas beyin mərkəzlərinin fəaliyyəti araşdırılmışdır.

ABŞ-nin ali məktəblərində Cənubi Qafqazı və Gürcüstanı öyrənən tədqiqat mərkəzlərinin fəaliyyəti

ABŞ-nin ən məşhur ali məktəblərindən olan Harvard Universitetinin Devis Mərkəzindəki Qafqaz Araşdırmaları Proqramı Gürcüstan, Azərbaycan, Ermənistan və bütövlükdə Qara dəniz bölgəsinin öyrənilməsini inkişaf etdirən aparıcı bir proqramdır. Harvard Universitetinin Devis Mərkəzində yerləşən

Kartvelian Araşdırmaları Proqramı Gürcüstanın tarixi, mədəniyyəti, ədəbiyyatı və siyasəti, eləcə də ölkənin iqtisadi inkişafına və elminə verdiyi töhfələr haqqında akademik biliklərin yayılmasını və mübadiləsini təşviq edəcək. Proqrama həmçinin Qafqazşünaslıq sahəsində tədqiqatlar da daxildir.

Devis Mərkəzi Harvardın 1948-ci ildə ovaxtkı Sovet və Şərqi Avropa ölkələrini araşdırmaq və anlamaq üçün qurulmuş ən qədim mərkəzlərindən biridir.

Proqramın rəsmi açılış mərasimi 22 sentyabr 2021-ci ildə Nyu-York Harvard Klubunda, Gürcüstanın ovaxtkı Baş naziri İrakli Qaribaşvilinin ABŞ-yə səfəri zamanı keçirilmişdir. Açılış mərasimində o demişdir: "Gürcü xalqı adından burada olmaqdan və bu tarixi akademik tərəfdaşlığı başlatmaqdan qürur duyuram. ABŞ tarixində ilk dəfə olaraq, Harvard Universitetinin Devis Mərkəzində Kartvelian Tədqiqatları Proqramını təqdim edirik” [16].

Kartvel tədqiqatları və ya gürcü tədqiqatları (gürcücə: ქართველოლოგია) gürcü xalqının və eləcə də Gürcüstanın hərtərəfli öyrənilməsinə yönəlmiş regional tədqiqatların fənlərarası sahəsidir. Kartvel tədqiqatları Qafqaz tədqiqatlarının əsas hissəsidir. Dar mənada, Kartvel tədqiqatları üzrə linqvistik ixtisaslaşmadır. Kartvel tədqiqatları üzrə mütəxəssis Gürcüstanda ixtisaslaşıb.

Kartvel tədqiqatlarının əsas tədqiqat mövzuları Kartvel tədqiqatları üzrə xalqların etnogenezi, onların mədəniyyəti, tarixi, dilləri və dinləridir. Bəzən bu termin dar mənada (Kartvelistika) - gürcü filologiyası və ədəbiyyatını öyrənən bir elm kimi təyin olunur. Amerika Birləşmiş Ştatlarında işgüzar səfərdə olan Gürcüstanın Təhsil və Elm naziri Mixeil Çxenkeli Harvard Universitetinin Devis Mərkəzində Kartvelologiya Proqramının tələbələri ilə görüş keçirib. Görüşdə Harvard Universitetinin Devis Mərkəzinin Kartvelologiya Proqramının rəhbəri Stiven Cons iştirak edib.Bildiyiniz kimi, Gürcüstanın Baş naziri İrakli Qaribaşvilinin təşəbbüsü və Gürcüstan hökumətinin maliyyə səyləri ilə Amerika Birləşmiş Ştatları tarixində ilk dəfə olaraq Harvard Universitetinin Devis Mərkəzində Kartvelologiya Proqramı fəaliyyətə başlayıb. Proqram təkcə Amerika Birləşmiş Ştatlarında deyil, həm də dünyanın elmi və intellektual dairələrində Gürcüstan haqqında tədqiqatların tərəfdarı və biliklərin yayıcısı olacaq yeni nəsil tələbələrin yetişdirilməsinə töhfə verir.Harvard Universiteti Devis Mərkəzinin Kartvelologiya Proqramının tələbələri ilə görüş zamanı Mixeil Çxenkeli auditoriya qarşısında çıxış edərək Harvard Universiteti Devis Mərkəzində Kartvelologiya Proqramının əhəmiyyətindən danışdı. Nazir həmçinin proqram çərçivəsində tələbələrə gürcü dilini öyrənməyə və biliklərini dərinləşdirməyə kömək edəcək gürcü dili kursunun istifadəyə verilməsinə diqqət çəkdi.Harvard Universiteti Devis Mərkəzinin Kartvelologiya Proqramının tələbələri maraqlı görüşə və Kartvelologiya Proqramının inkişafına verdiyi dəstəyə görə Mixeil Çxenkeliyə təşəkkür etdilər [16].

Harvard Universitetinə səfəri zamanı Mixeil Çxenkeli Kartvelologiya Proqramının himayəsi altında keçirilən rejissor Tatia Sxirtladzenin "Kraliçaya şöhrət" filminin nümayişində iştirak etdi. Film qadın şahmatını beynəlxalq səviyyəyə qaldıran dörd əfsanəvi gürcü qadın şahmatçısının hekayəsini danışır. Filmin nümayişindən sonra Mixeil Çxenkeli tamaşaçılara görkəmli gürcü qadın şahmatçılarının nailiyyətləri haqqında danışdı. Nazir həmçinin onları Gürcüstan Təhsil və Elm Nazirliyinin qərarı ilə tanış etdi. Qərara əsasən, şahmat 2022-2023-cü tədris ilindən etibarən gürcü məktəblərinin birinci sinfində məcburi fənn olacaq.

Kartvelian Tədqiqatları Proqramı Gürcüstan və ABŞ arasında akademik və elmi tədqiqat və mübadilə imkanlarına, eləcə də gürcü mədəniyyətini təşviq etmək üçün təhsil və mədəni tədbirlərə yönələcək. Gürcü və Amerika alimləri və tədqiqatçıları ABŞ və Gürcüstandakı ali təhsil müəssisələrində, o cümlədən universitet kitabxanalarında və arxivlərində tədqiqat və birgə təhsil layihələri aparmaq üçün maliyyə dəstəyi alacaqlar.

Stanford Universiteti Seminarlar, dil tədqiqatları və regionun geosiyasəti ilə bağlı tədqiqatları əhatə edən güclü Gürcüstan, Azərbaycan, Ermənistan və Qafqaz Araşdırmaları proqramına malikdir. Stanford Universitetində (ABŞ) gürcüşünaslıq sahəsində ayrıca, ixtisaslaşmış bakalavr və ya magistr proqramı yoxdur. Bunun əvəzinə, Gürcüstan tarixi, beynəlxalq münasibətlər və politologiya kimi kafedralarda fənlərarası kursların bir hissəsi kimi öyrənilə bilər. Əsas istiqamətlər və struktur aşağıdakıları əhatə edir: Regionşünaslıq: Gürcüstan haqqında materiallar əsasən Rusiya, Şərqi Avropa və Avrasiya Tədqiqatları Mərkəzinin (CREEES) proqramlarına inteqrasiya olunur. Mərkəz Qafqaz bölgəsinin tarixi, geosiyasəti və mədəniyyəti üzrə modulları və seminarları birləşdirir. Beynəlxalq Münasibətlər (INTNLREL) və Siyasət: Kurslar tez-tez Gürcüstan da daxil olmaqla, Qafqaz bölgəsinin strateji əhəmiyyətini, suverenliyini və təhlükəsizliyini əhatə edir. Qonaq alimlər və tədbirlər: Universitet

mütəmadi olaraq qonaq alimlərə, ictimai mühazirələrə və Cənubi Qafqazla bağlı müzakirələrə ev sahibliyi edir.

Kolumbiya Universitetində Harriman İnstitutu Avrasiya və Qafqaz tədqiqatlarının bütün spektrini əhatə edən ABŞ-dəki ən qədim Qafqaz Proqramı tədqiqat institutlarından biridir.

Kolumbiya Universitetinin Harriman İnstitutu Gürcüstanı və Cənubi Qafqaz bölgəsini fəal şəkildə öyrənən aparıcı akademik mərkəzdir. Əksər hallarda Qafqaz mövzusu Rusiya, Avrasiya və Şərqi Avropanın öyrənilməsinə həsr olunmuş mərkəzlərdə və ya institutlarda yerləşdirilir. Adətən, bu mərkəzlər keçmiş "Rus" institutlarının transformasiyası yolu ilə yaranmışdır. Ən bariz nümunə, 1946-cı ildə Kolumbiya Universitetində Rokfeller Fondunun dəstəyi ilə Sovet İttifaqının fənlərarası tədqiqatları üçün yaradılmış ilk ixtisaslaşmış akademik mərkəz olan Harriman İnstitutudur. “1982-ci ildə bu instituta məşhur amerikalı diplomat və siyasətçi Averell Harrimanın (1891–1986) adı verilmişdir. SSRİ-nin dağılmasından sonra institut Rusiya Federasiyası da daxil olmaqla, postsovet məkanı ölkələrinə, eləcə də Şərqi Avropa məsələlərinə diqqət yetirməyə başladı. 2010-cu ildə məhz bu qurumdan iki ekspert - Aleksandr Kuli və Linkoln Mitçell - Abxaziyanın de-yure tanınması olmadan beynəlxalq əməkdaşlığa "cəlb edilməsi" konsepsiyasını təklif etdilər”[8,c.114-119]. Keçən il onların Kolumbiya Universitetinin həmkarı, professor Kimberli Marten, institusional cəhətdən zəif dövlətlərdə sərkərdələrin rolu haqqında monoqrafiya hazırlamaq üçün geniş empirik bazadan istifadə etdi [7]. Bu əsərə həmçinin üç Qafqaz nümunəsi daxil idi: Acarıstanda Aslan Abaşidze, Svanetidə Emzar Kvitsiani və Çeçenistanda Əhməd və Ramzan Kadırov rejimləri. İnstitut tədqiqatçıları bir araya gətirir və Gürcüstan siyasəti, tarixi, mədəniyyəti, etnomusiqişünaslığı (məsələn, polifoniya) və şəhər transformasiyası kimi mövzularda kurslar təklif edir. Tədqiqat və tədris sahələri Akademik kurslara və proqramlara həm regional, həm də tematik tədqiqatlar, o cümlədən Gürcüstan modernizmi və mədəniyyəti üzrə kurslar daxildir. “Harriman müntəzəm olaraq Gürcüstanın demokratik inkişafı və siyasi keçid proseslərini müzakirə edən məqalələr və podkastlar (məsələn, Beyond the Scoop) dərc edir. İnstitut gürcü və beynəlxalq ekspertləri, insan hüquqları fəallarını və sənətçiləri ictimai mühazirələr və müzakirələr üçün qəbul edir. Resurslar və təqaüdlər qrantlar və maliyyələşdirməyə gəldikdə institut aspirant və doktorant tələbələrə tədqiqat, yay təcrübələri və sahə işləri aparmaqda dəstək verən təqaüdlər və qrantlar verir” [10]. Tələbə Birliyi magistr proqramı çərçivəsində unikal arxiv və kitabxana resurslarına çıxış əldə edə bilərlər.Daha çox məlumat almaq və tədbirlərin cədvəlinə baxmaq üçün Harriman İnstitutunun rəsmi vebsaytına daxil olmaq olar. 2011-ci ildən bəri Kolumbiya Universiteti "Avropanın periferiyasında modernist diskurs: Gürcüstan modernizmi ..." adlı kurs tədris edir. Harriman İnstitu tu hər semestrdə şöbələr və fənlər üzrə kurslara sponsorluq edir.

Cənubi Qafqaz üzrə Amerika Araşdırmaları İnstitutunun ABŞ-dəki əsas qeyri-kommersiya təşkilatı akademik mübadilələri dəstəkləyir, qrantlar verir və Ermənistan, Azərbaycan, Gürcüstan və ABŞ-dən olan tədqiqatçıları və alimləri bir araya gətirir.

Cons Hopkins Universiteti, Vaşinqtonda yerləşən Orta Asiya-Qafqaz İnstitutu Xəzər bölgəsinin və Qafqazın geosiyasəti, təhlükəsizliyi və iqtisadiyyatına diqqət yetirir. Bu gün ABŞ-də yalnız Qafqazın öyrənilməsinə həsr olunmuş ixtisaslaşmış mərkəzlər yoxdur. Bu bölgə ilə bağlı tədqiqatlar adətən daha geniş mövzu sahələrində aparılır. “Məsələn, 1996-cı ildə Con Hopkins Universitetində Con Hopkins Mərkəzi Asiya-Qafqaz İnstitutu təsis edilib. 2002-ci ildə İpək Yolu Layihəsi ilə birlikdə Vaşinqton və Stokholmda filialları olan Transatlantik Mərkəzi yaratdı. Mərkəzin ən tanınmış mütəxəssisləri Frederik Starr və Svante Kornelldir. Hər ikisi Şimali Qafqaz da daxil olmaqla, Qafqaz mövzuları haqqında geniş yazır və danışırlar, lakin burada maraq doğuran bölgəyə əlavə olaraq, onların qurumunun səlahiyyətləri beş Mərkəzi Asiya ölkəsi və Əfqanıstanı əhatə edir” [13].

Başqa bir nümunə, Vaşinqtondakı Corctaun Universitetində yerləşən Avrasiya, Rusiya və Şərqi Avropa Tədqiqatları Mərkəzidir (CERES). Onun aparıcı tədqiqatçısı Çarlz Kinq Qafqaz üzrə tanınmış mütəxəssis, regionun hərtərəfli tarixinin müəllifidir. O, bu sahədə balanslı və düşünülmüş yanaşması ilə seçilən azsaylı mütəxəssislərdən biridir.

Vaşinqtonun akademik mərkəzləri arasında Corc Vaşinqton Universitetinin Avropa, Rusiya və Avrasiya Tədqiqatları İnstitutu (IERES) də diqqətəlayiqdir. PONARS Eurasia beynəlxalq ekspert forumunun direktorlarından biri olan Kori Velt, əsasən gürcü mövzularını əhatə edən Qafqaz mövzularını inkişaf etdirir. 2011-ci ilin fevral ayında aşağıda müzakirə olunan Sem Çarapla birlikdə, o, bu məqalənin müəlliflərindən biri tərəfindən artıq araşdırılmış eyni "tanıma olmadan iştirak" konsepsiyasının perspektivləri və alətləri haqqında əsaslı və orijinal hesabat dərc etdi [13]. Həmçinin

qeyd etmək lazımdır ki, Mamuka Tseretelinin rəhbərlik etdiyi Amerika Universitetinin Qara dəniz-Xəzər Tədqiqatları Mərkəzi də diqqətəlayiqdir.

Bəzən Qafqaz Rusiya və Avrasiya kimi daha dar siyasi-coğrafi çərçivədə öyrənilir. Məhz bu kontekstdə həm Şimali, həm də Cənubi Qafqazı əhatə edən Böyük Qafqaz regionu 1962-ci ildə qlobal və regional proseslərin elmi və tətbiqi öyrənilməsi üçün təsis edilmiş Strateji və Beynəlxalq Tədqiqatlar Mərkəzində (CSIS) öyrənilir. Bu yaxınlarda o, Qordon Hanın redaktorluğu ilə əvvəllər Kaliforniyanın Monterey şəhərində Monterey Terrorizm Tədqiqat və Təhsil Proqramının himayəsi altında nəşr olunmuş İslam və İslamçılıq adlı jurnal nəşr etdirib. Bu nəşr əsasən siyasi İslamı, eləcə də ekstremizm və terrorizm məsələlərini təhlil edir. Hanın işi Amerika siyasi və ekspert icmasının Şimali Qafqazdakı inkişafları kifayət qədər başa düşməsinə əhəmiyyətli dərəcədə töhfə verir.

Qafqazın öyrənildiyi digər bir sahə münaqişə tədqiqatlarıdır. Buraya adətən etnik münaqişələr, terrorizm və soyqırımın öyrənilməsi daxildir. Qafqazşünaslığa bu baxış, xüsusən də son illərdə "Çərkəz məsələsi"nin xeyli ətraflı araşdırıldığı Rutgers Universitetinin (Nyu-Cersi) Soyqırım, Münaqişələrin Həlli və İnsan Hüquqları üzrə Tədqiqat Mərkəzi tərəfindən təmin edilir.

Çikaqo Universiteti CEERES Mərkəzi fənlərarası kurslar və illik tədqiqat forumları vasitəsilə Qafqazşünaslığı fəal şəkildə inkişaf etdirir.

Bu mərkəzlər qrantlar verir, elmi nəşrlər dərc edir, sahə işləri aparır və bakalavr və magistr proqramları təşkil edir.

Mərkəzi Asiya-Qafqaz İnstitutu (CACI) Vaşinqtonda (Amerika Xarici Siyasət Şurasında yerləşən) analitik materiallar və regional təhlükəsizlik üzrə jurnal hazırlayan nüfuzlu müstəqil beyin mərkəzidir. O, Azərbaycan və Cənubi Qafqazın və Mərkəzi Asiyanın digər ölkələri də daxil olmaqla, daha geniş Avrasiya regionunun siyasəti, təhlükəsizliyi və iqtisadiyyatının öyrənilməsində ixtisaslaşıb. Mərkəz 1996-cı ildə amerikalı politoloq Frederik Starr tərəfindən təsis edilib. Onun sədri Frederik Starr, direktoru isə Svante Kornelldir. 2005-ci ildə CACI birgə tədqiqat mərkəzi yaratmaq üçün Avropa İpək Yolu Tədqiqatları Proqramı ilə birləşib. 2017-ci ildən bəri nüfuzlu Amerika Xarici Siyasət Şurası (AFPC) ilə əlaqəlidir. Vaşinqtonda və İsveçin Stokholm şəhərində yerləşən CACI müntəzəm olaraq (ABŞ siyasətçilərinə təsir göstərən) ekspert hesabatları və sabitlik amillərini, investisiya potensialını, geosiyasəti və regional əməkdaşlığı qiymətləndirən analitik icmallar dərc edir. İnstitut həmçinin "Mərkəzi Asiya-Qafqaz Analitiki" bülleteni dərc edir. Nəşrlər və hesabatlarla İpək Yolu Tədqiqatları Proqramı portalında tanış olmaq mümkündür. İnstitutun fəaliyyəti AFPC Proqramları bölməsində təqdim olunur.

UCLA (Kaliforniya Universiteti, Los-Anceles) 1919-cu ildə təsis edilmiş ABŞ-nin aparıcı dövlət tədqiqat universitetlərindən biridir. Kaliforniyanın Los-Anceles şəhərinin Vestvud məhəlləsində yerləşən universitetdə gürcü mədəniyyətinin öyrənilməsi üçün ayrıca, hərtərəfli proqram yoxdur. Lakin gürcü dili, tarixi, ədəbiyyatı və etnoqrafiyası daha geniş akademik proqramların bir hissəsi kimi tədris olunur. UCLA-da gürcü mədəniyyətinin öyrənilməsi üçün əsas imkanlar aşağıdakılardır: Slavyan, Şərqi Avropa və Avrasiya Dilləri və Mədəniyyətləri Departamenti daxilində tələbələr Şərqi Avropa və Avrasiya mədəniyyətlərini və əlaqəli dilləri öyrənə bilərlər. Avropa və Rus Araşdırmaları Mərkəzi (CERS) Qafqaz bölgəsi üzrə tədqiqatları dəstəkləyir, açıq mühazirələr təşkil edir və postsovet məkanının mədəniyyəti, tarixi və ya dilləri üzrə qabaqcıl tədqiqatlar aparan tələbələrə qrantlar verir. Hind-Avropa Araşdırmaları Departamenti Gürcü (Kartvel) dilinin xüsusi linqvistik mövqeyini nəzərə alaraq müqayisəli dilçilik üzrə kurslar təklif edir ki, bu da Qafqaz dillərinin təsirinə toxunur. UCLA davamlı olaraq ABŞ-nin ən yaxşı dövlət universitetlərinin reytinqinə başçılıq edir.

Atlantik Şurası və RAND Korporasiyası ABŞ-nin beynəlxalq münasibətlər, qlobal təhlükəsizlik və strateji siyasət quruculuğu sahəsində ixtisaslaşmış aparıcı və ən nüfuzlu Vaşinqton beyin mərkəzlərindən ikisidir. RAND Korporasiyası (RAND) tədqiqat və inkişaf deməkdir. 1948-ci ildə təsis edilmiş qeyri-kommersiya, bitərəf beyin mərkəzidir. Əvvəlcə ABŞ Hərbi Hava Qüvvələri tərəfindən yaradılan bu mərkəz hazırda ABŞ, Avropa, Asiya və Yaxın Şərqdəki dövlət qurumlarına xidmət göstərir. Əsas missiyası Strateji hökumət qərarlarının qəbul edilməsi üçün obyektiv tədqiqat, təhlil və statistika təmin etməkdir. Əsas sahələr milli təhlükəsizlik, kibertəhlükəsizlik, süni intellekt, iqtisadiyyat, səhiyyə və demoqrafiyadır. Atlantik Şurası 1961-ci ildə NATO-nun dəstəyi ilə yaradılmış Amerika beyin mərkəzidir. Siyasi, biznes və intellektual liderləri bir araya gətirən nüfuzlu beynəlxalq forum kimi xidmət göstərir. Əsas missiyası transatlantik əməkdaşlığı təşviq etmək, qlobal təhlükəsizliyi gücləndirmək və iqtisadi əlaqələri dəstəkləməkdir. Əsas sahələr beynəlxalq münasibətlər, Avro-Atlantik inteqrasiya,

enerji, geoiqtisadiyyat və qlobal çağırışlara qarşı mübarizədir. Mərkəz on regional və tematik proqramı idarə edir. Atlantik Şurası və RAND Korporasiyasının Cənubi Qafqaz üzrə tədqiqatları regionun geosiyasi transformasiyasına, Rusiyanın azalan təsirinə, Ermənistan, Azərbaycan və Gürcüstanın Qərbə inteqrasiyasına və sülh prosesinə dəstək məsələlərinə yönəlib. Atlantik Şurası Beyin Mərkəzi Qara dəniz bölgəsinə və Cənubi Qafqaza Avropa ilə Asiya arasında strateji körpü kimi xüsusi diqqət yetirir. Əsas mövzular Orta Dəhliz (TransXəzər Marşrutu), Mərkəzi Asiyadan Xəzər dənizi vasitəsilə Avropaya uzanan logistika və nəqliyyat arteriyalarının tədqiqidir. Bu marşrutların inkişaf etdirilməsi qlobal ticarətin Rusiyadan asılılığını azaltmağın bir yolu kimi qəbul edilir. Burada sülh prosesi və təhlükəsizlik, geosiyasi dəyişikliklərin qiymətləndirilməsi əsas yer tutur. Mərkəzin mütəxəssisləri Türkiyə tərəfindən dəstəklənən Azərbaycanla çoxistiqamətli xarici siyasət üçün çalışan Ermənistan arasında güc balansını təhlil edirlər. Mərkəz Cənubi Qafqazda demokratik islahatlara da diqqət yetirir.

Böyük Britaniyanın Oksford Universitetinin Fənlərarası Tədqiqatlar Məktəbində (SIAS) Gürcüstan Tədqiqatları üzrə tədqiqat proqramı yaradılıb. Proqrama professorlar *Neil Macfarlane, Roy Allison, Paul Chasty, Edmund Herzig* rəhbərlik edirlər.

Proqram qonaq alimlər üçün Oksford Universitetinə 12 aylıq tədqiqat səfərini maliyyələşdirir. Bu səfər zamanı qonaq alimə mentor təyin edilir, iş sahəsi verilir, Universitetdəki bütün kitabxanalara və arxivlərə, eləcə də Universitet daxilində keçirilən bütün açıq konfranslara və seminarlara tam giriş imkanı verilir. Qonaq alim Gürcüstan mövzusunda seminarlar və görüşlər keçirməkdə məsuldur.

ABŞ-nin Cənubi Qafqaz ölkələrində fəaliyyət göstərən araşdırma mərkəzləri

Qafqaz Sülh, Demokratiya və İnkişaf İnstitutu (CIPDD) Sovet İttifaqının dağılmasından dərhal sonra, 1992-ci ildə təsis edilib və Tbilisidə yerləşir. Qafqaz Sülh İnstitutunun tədqiqat, ictimai tədbirlər və təhsil layihələri də daxil olmaqla, geniş fəaliyyət sahəsi var. Mərkəzin əsas diqqəti yerli siyasi partiyaların, medianın və təhsil layihələrinin öyrənilməsinə yönəlib [1]. Onun tədqiqatları təhlükəsizlik, mülki-hərbi münasibətlər və dini azlıqlara aiddir. İnstitut özünü əsasən ictimai müzakirələr üçün katalizator kimi görür, lakin təhlillə yanaşı, Cənubi Qafqaz ölkələrinin problemlərinə özünəməxsus şəkildə həll yolları da təklif edir. CIPDD qeyri-hökumət və sahibkarlıq təşkilatıdır və heç bir siyasi partiya ilə əlaqəli olmasa da, siyasi dəyərlər baxımından neytral deyildir, zərurət yarandıqda liberal demokratiyanı dəstəkləyən vətəndaş təşəbbüslərində iştirak edir. Mərkəzin əsas məqsədi Cənubi Qafqaz regionunda vətəndaş cəmiyyətinin və liberal demokratiyanın inkişafına, sülh quruculuğuna və tədqiqatların aparılmasına dəstək verməkdir. İnstituta tanınmış gürcü politoloqu Giya Nodia rəhbərlik edir.

Qafqaz Sülh, Demokratiya və İnkişaf İnstitutunun əsas fəaliyyət istiqamətləri münaqişələrin qarşısının alınması, siyasi sistemlər və partiya quruculuğu, yerli özünüidarəetmələrin təkmilləşdirilməsi və dövlət institutlarının hesabatlılığının artırılması, etnik və dini azlıqların hüquqlarının müdafiəsi, bərabərhüquqlu cəmiyyətin təşviq edilməsi və regional medianın gücləndirilməsidir.

İnstitut Cənubi Qafqazda (Gürcüstan, Azərbaycan və Ermənistan) konstitusiya və siyasi islahatlar istiqamətində müxtəlif beynəlxalq qurumlarla tərəfdaşlıq layihələri həyata keçirir.

İnstitutun sponsorlarının əksəriyyəti Qərbdə yerləşir, yəni ABŞ və Böyük Britaniya hökumətləri, NATO və özəl fondlardır. İnstitutun hazırkı fəaliyyəti ilə bağlı təşkilatın vebsaytı çox məlumat təqdim etmir və son iki ildə rəsmi mənbələrdən çox az məlumat əldə edilib. “2022-ci il üçün ictimaiyyətə açıq olan azsaylı analitik materiallar arasında Rusiya-Ukrayna münaqişəsinə həsr olunmuş bir məqalə var. Burada müəlliflər bu hadisələrin Gürcüstanın vəziyyətinə necə təsir edəcəyini proqnozlaşdırmağa çalışırlar, lakin bu məsələ ilə bağlı dəqiq məlumat vermək üçün hələ tez olduğu qənaətinə gəlirlər” [14].

Qafqaz Tədqiqat Resurs Mərkəzi (CRRC) 2003-cü ildə qurulan və Bakı, İrəvan və Tbilisidə yerləşən CRRC tədqiqat, resurs və təlim mərkəzləri şəbəkəsidir. Onların bəyan etdiyi məqsədlər Cənubi Qafqazda sosial elmlər tədqiqatlarını və ictimai siyasət təhlilini gücləndirməkdir. Mərkəzin vebsaytı əvvəlcə elan edir ki, o, Avrasiya Tərəfdaşlıq Fondu (EPF) tərəfindən Nyu-York Karnegi Korporasiyasının maliyyə dəstəyi ilə yaradılıb. Onlar aşağıdakı bəyanatda təsvir edildiyi kimi, ictimai bazalarını saxlayırlar: "CRRC-nin ictimai verilənlər bazaları hər kəsə Gürcüstanda və bütün Cənubi Qafqazda sosial və siyasi tendensiyaları anlamağa və qiymətləndirməyə imkan verir " [14].

Tədqiqat layihəsinin mövzuları seçkilər və siyasət, iqtisadi şərait və məşğulluq, media, ədalət, ictimai siyasət, vətəndaş iştirakı, AB-yə münasibət, gənclər, azlıqlar, münaqişələr, miqrasiya, gender məsələləridir.

Mərkəz fəaliyyətini davam etdirir və 2022-ci il üçün "Böyük Avrasiyanın Beyin Mərkəzləri Atlası"na daxil edilib, lakin onun vebsaytında da çox az sayda yeni məlumat var və o yenilənmir, eləcə də Qafqaz Sülh İnstitutunun vebsaytında da yeni məlumatlar azdır.

Qafqaz Tədqiqat Resurs Mərkəzi (CRRC) Gürcüstandakı sosial, iqtisadi və siyasi tendensiyalar üzrə siyasətlə əlaqəli məlumatları toplayan, təhlil edən və dərc edən qeyri-hökumət, qeyri-kommersiya tədqiqat təşkilatıdır.

“CRRC Georgia, Ermənistan və Azərbaycandakı həmkarları ilə birlikdə, Cənubi Qafqazda sosial elmlər tədqiqatlarını və ictimai siyasət təhlilini gücləndirmək məqsədi daşıyan tədqiqat mərkəzləri şəbəkəsini təşkil edir. Üç mərkəz 2003-cü ildə Nyu-York Karnegi Korporasiyasının maliyyə dəstəyi ilə yaradılmışdır. 2013-cü ildən bəri CRRC Georgia və CRRC Ermənistan müstəqil qeyri-kommersiya hüquqi şəxslər kimi fəaliyyət göstərirlər. CRRC Georgia, Tbilisi Dövlət Universitetinin Beynəlxalq İqtisadiyyat Məktəbi ilə əlaqəlidir” [3].

Milli və Beynəlxalq Araşdırmalar Mərkəzi (MBM) özünü müstəqil və qeyri-kommersiya təşkilatı kimi təsvir edir. Onun məqsədlərinə Azərbaycanın Avropa və Avro-Atlantik strukturlarına, xüsusən də Aİ-yə inteqrasiyasını dəstəkləmək, vətəndaşların demokratiya haqqında məlumatlılığını artırmaq və siyasət tövsiyələri hazırlamaq üçün tədqiqatçıları bir araya gətirmək daxildir. Təşkilat açıq şəkildə bildirir ki, 1918-1920-ci illərdə (Azərbaycan Demokratik Respublikası dövründə) qurulan Azərbaycan demokratiyası ənənələrini dəstəkləməyə davam edir. Təşkilatı kimin maliyyələşdirdiyi barədə ictimaiyyətə açıq məlumat verilməsə də, onun tərəfdaşlarını qeyd etmək vacibdir. Vətəndaş Həmrəyliyi platformasının vebsaytında Milli və Beynəlxalq Araşdırmalar Mərkəzi bu təşkilatın üzvü kimi qeyd olunur. Platformanın qaydalarında deyilir ki, o, Avropa, Avrasiya və ABŞ-də insan hüquqları vəziyyətini yaxşılaşdırmaq istəyən qeyri-hökumət təşkilatlarını birləşdirmək üçün yaradılıb. Bu qruplara tədqiqat aparmaq, müdafiə etmək və ictimai təşkilatları təşkil etmək sahəsində təcrübə mübadiləsi aparmaq, eləcə də yeni kommunikasiya kanalları və təkmilləşdirilmiş əməkdaşlıq metodları axtarmaq üçün ortaq bir məkan təqdim edilir [11]. Məqsəd vətəndaş fəallarının ittifaqlar qura, qarşılıqlı dəstəyi və həmrəyliyi gücləndirə və milli və beynəlxalq insan hüquqları siyasətinə təsirlərini artıra biləcəyi bir kanal kimi xidmət edə bilməsidir.

Vətəndaş Həmrəyliyi Platformasının yaranması zərurəti qeyri-hökumət qruplarının insan hüquqlarının dövlət tərəfindən qorunması və demokratik prinsiplərin dəstəklənməsi sahəsindəki mənfi tendensiyalara qarşı daha effektiv və əlaqələndirilmiş şəkildə işləməli olduqlarının qəbul edilməsindən irəli gəlir. Son illərdə təşkilat üzvləri beynəlxalq siyasətdə dar çərçəvəli dövlət maraqlarının insan hüquqları və demokratik dəyərlərə qayğıdan üstün olduğunu və bunun demokratik təsisatlara qarşı ictimai sinizmə və insan hüquqlarını pozan hökumətlərin cəzasız qalmasına səbəb olduğunu qeyd ediblər. Vətəndaş Həmrəyliyi Platforması ATƏT regionundan olan müstəqil vətəndaş qruplarının mərkəzləşdirilməmiş müdafiə şəbəkəsi kimi fəaliyyət göstərir. Bu şəbəkəyə artıq ABŞ, Avropa və keçmiş Sovet İttifaqında insan hüquqları təşkilatları arasında əməkdaşlığın yaxşılaşdırılması səylərində iştirak edən əsas fəallar qrupu daxildir.

Təhlükəsizlik və insan hüquqları, eləcə də Avropada irqçilik, ksenofobiya və dözümsüzlük kimi müəyyən insan hüquqları mövzuları üzrə hədəflənmiş və əlaqələndirilmiş tədbirlər həyata keçirmək üçün işçi qrupları yaradılmışdır. Vətəndaş Həmrəyliyi Platformasının üzvləri həmçinin regionda baş verən böhranları izləmək və insan hüquqları sahəsindəki inkişaflara strateji və əlaqələndirilmiş cavab təmin etmək üçün qruplar yerləşdirmək üçün birgə çalışırlar [11]. Mərkəzin vebsaytı da nadir hallarda yenilənir və işi ilə bağlı yeni məlumatlar təqdim edir, lakin yuxarıda qeyd olunan təşkilatlara bənzər şəkildə fəaliyyətini davam etdirir və "Böyük Avrasiyanın Analitik Mərkəzlərinin Atlasına" daxil edilmişdir. Eyni zamanda, mənsub olduğu Vətəndaş Həmrəyliyi Platformasının vebsaytında çoxlu məlumat verilir. Qeyd etmək vacibdir ki, Platformanın əsas fəaliyyəti Rusiya hakimiyyətini tənqid etmək və MDB ölkələrində oxşar QHT-lərin bağlanması üçün davamlı çağırışlar etməkdir. Bu mərkəzlərin xarakterik xüsusiyyəti azadlıq, demokratiya və insan hüquqlarının qorunması kimi mövzulardan tez-tez istifadə etmələridir. Bu anlayışlar hətta təşkilatların diqqətini dərhal aydınlaşdırmaq üçün onların adlarına da daxil edilmişdir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, son onilliklər Qərb tərəfdaşları həm özlərinə, həm də fəaliyyət göstərdikləri ölkələrə münasibətdə "demokratiya" və "azadlıq" məfhumlarının fərqli anlayışlarını dəfələrlə nümayiş etdirdiyindən bu cür terminlərin istifadəsi həmişə onların məzmunu ilə tam uyğunluq təşkil etmir. Yuxarıda müzakirə olunan bütün mərkəzlər bir neçə ortaq xüsusiyyətə malikdir. Əksəriyyəti birbaşa ABŞ və Avropadakı fondlar, bəzən isə birbaşa bu ölkələrin hökumətləri

tərəfindən maliyyələşdirilir. Beyin mərkəzlərinin çoxu Sovet İttifaqının dağılmasından dərhal sonra fəaliyyətə başladı, çünki yaranan boşluğu doldurmaq mümkün deyildi. Qeyd etmək vacibdir ki, bu məqalədə yer alan mərkəzlər hazırda rəsmi vebsaytlarda və sosial mediada özləri haqqında minimal sayda yeni məlumatlar təqdim edirlər. Bəzən elə görünə bilər ki, bu beyin mərkəzləri Cənubi Qafqazda fəaliyyətlərini dayandırıblar, lakin onlar fəaliyyətlərini davam etdirir (rəsmi hesabatlarla sübut olunduğu kimi) və maliyyələşdirmə alırlar. Məsələn, Ermənistanda bu cür təşkilatlar bəzən məhkəmə çağırışları alır və bu da bəzilərini fəaliyyətini dayandırmağa və ya islahat aparmağa məcbur edir. Narahat vətəndaşlar da bu QHT-lərin maliyyələşdirmə mənbələrini araşdırırlar. Gürcüstanda vəziyyət siyasi vəziyyətlə çətinləşir; orada çox sayda oxşar beyin mərkəzləri var, Rusiya tərəfində isə işlər ən azı ölkələr arasında diplomatik münasibətlərin olmaması səbəbindən çox çətinləşir. Azərbaycan müxtəlif istiqamətlərdən bir çox QHT-nin fəaliyyəti üçün məkandır. Qərb, Türkiyə və Rusiya beyin mərkəzləri orada fəaliyyət göstərir ki, bu da dövlətin çoxistiqamətli siyasətinə uyğundur.

Nəticə

Gürcüstan və Cənubi Qafqazın öyrənilməsi üzrə ən böyük Qərb və Amerika mərkəzləri siyasi elm, təhlükəsizlik, iqtisadiyyat və sosiologiyaya dair araşdırmalar aparırlar. Aparıcı institutlar Qərb fondlarının dəstəyi ilə ABŞ-də və Gürcüstanın özündə yerləşir. ABŞ-dəki universitet mərkəzlərindən UCLA-da Avropa və Rusiya Tədqiqatları Mərkəzi (CERS) (Los-Anceles) Qafqaz regionu da daxil olmaqla, postsovet məkanı ölkələri üzrə elmlərarası tədqiqatlar aparır. Harvard Universitetində Devis Mərkəzi (Boston) Gürcüstandakı siyasi və tarixi prosesləri əhatə edən ABŞ-nin ən böyük tədqiqat institutudur. Corc Vaşinqton Universitetinin (Vaşinqton) Avropa, Rusiya və Avrasiya Tədqiqatları İnstitutu (IERES) Qara dəniz bölgəsində Gürcüstanın geosiyasəti, xarici siyasəti və təhlükəsizliyinə diqqət yetirir. Con Hopkins Universitetinin (Vaşinqton) Qabaqcıl Beynəlxalq Araşdırmalar Məktəbi (SAIS) Demokratik islahatların və Gürcüstanın strateji mövqeyinin ekspert qiymətləndirmələrini aparır. ABŞ və Avropada müstəqil analitik mərkəzlər (Beyin Mərkəzləri) Atlantik Şurası (Vaşinqton) Avrasiya Mərkəzi Gürcüstanın Avropaya inteqrasiyası, NATO ilə münasibətləri və təhlükəsizlik məsələlərinə diqqət yetirir. Atlantik Şurasının beyin mərkəzi RAND Korporasiyası (ABŞ) Rusiyanın, ABŞ-nin və AB-nin Cənubi Qafqaza təsiri ilə bağlı strateji hesabatlar dərc edir. Avropa Siyasət Tədqiqatları Mərkəzi Gürcüstanın AB standartlarına uyğunlaşmasını öyrənir. Gürcüstanın geosiyasəti ilə bağlı xüsusi hesabatlarla, daxili iqtisadiyyatı ilə bağlı tədqiqatlarla məşğul olan Qafqaz Tədqiqat Resurs Mərkəzi (CRRC) Gürcüstanda qeyri-hökumət, qeyri-kommersiya tədqiqat təşkilatıdır. Avrasiya Fondu, Qafqaz Tədqiqat Resurs Mərkəzləri proqramı (CRRC) təlim, tədqiqat, dəstək və resurs mərkəzləri üçün şəbəkədir. Bu mərkəzlər sosial elmlər üzrə tədqiqat və təhlil üçün həyati əhəmiyyətli resurslar təklif edir və öz tədqiqatlarını dərc edirlər**.** Qafqazdakı Tədqiqat Mərkəzlərindən CRRC *Georgia (Tbilisi) Karnegi* Fondunun dəstəyi ilə qurulan bu mərkəz ölkədəki sosial, iqtisadi və siyasi tendensiyaları öyrənən aparıcı beyin mərkəzlərindən biri olub, genişmiqyaslı ictimai rəy sorğuları ilə tanınır. Gürcüstan İctimaiyyətlə Əlaqələr İnstitutu Avro-Atlantik inteqrasiyası və daxili siyasət mövzularında analitik hesabatlar hazırlayır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Caucasus Institute for Peace, Democracy and Development – CIPDD// http: //www.cipdd. org/index.php?Cat=NeWs&Cid=48&LanG=2

2. Caucasus Institute for Peace, Democracy and Development (CIPDD) [Электронный ресурс]. URL: http://www.cipdd. org/index.php?Cat= NeWs&Cid= 43&LanG=2 (Baxılıb: 13.02.2023).

3. Caucasus Research Resource Center (CRRC) Georgia //https://www.eurasia.org/who-we-are/caucasus-research-resource-center-crrc-georgia/23.05.2024/

4. Center for National and International Studies [Электронный ресурс]. URL: http://cnis baku.org/eng/ (Baxılıb: 13.02.2023).

5. Civic Solidarity [Электронный ресурс]. URL: https://civicsolidarity.org/ru (Baxılıb 13.02.2023).

6. https://old.promolex.md/6670-promo-lex-a-devenit-membru-fondator-al-platformei-solidaritatea-civica/?print=print&lang=ru/

7. Marten K. *Warlords: Strong-Arm Brokers in Weak States*. Ithaca: Cornell University Press, 2012

8. Mitchell L., Cooley A. *After the August War: A New Strategy for U.S. Engagementwith Georgia* // The Harriman Review. 2010. Vol. 17. № 3-4; см. также: Сучков М.А. *Американская концепция «стратегического терпения» как модель реинтеграции Абхазии и Южной Осетии в Грузию* // Вестник Волгоградского государственного университета. Серия 4. История. Регионоведение. Международные отношения. 2011. № 2(20). С. 114–119.

9. The Caucasus Research Resource Centers [Электронный ресурс]. URL: http:// www. crrccenters.org/2 (Baxılıb: 13.02.2023)

10. The Harriman Institute - Columbia University //https://harriman.columbia.edu/08.09.2023/

11. Ассоциация Promo-LEX стала членом-учредителем Платформы «Гражданская Солидарность»

12. Атлас аналитических центров «Большой Евразии». Том 1: справочник / Под ред. А.В. Кузнецова; ИНИОН РАН, Центр междисциплинарных исследований. Москва: ИНИОН РАН, 2022. – 340 с.

13. Маркедонов Сергей, Сучков Максим. Большой Кавказ: взгляд из-за океана//https://nlobooks.ru/article/13667/

14. Просвирова Д. Обзор деятельности западных аналитических центров на Южном Кавказе – НИИРК //https://nicrus.ru/analytics/obzor-deyatelnosti-zapadnykh-analiticheskikh-centrov-na-yuzhnom-kavkaze/ 24 iyun 2026/

15. Тельманов Денис.В НАТО назвали Южный Кавказ стратегическим для альянсарегионом//https://www.gazeta.ru/army/news/2022/08/03/18255926.shtml./03.08.2022/

16. ამერიკის შეერთებულ შტატებში სამუშაო ვიზიტით მყოფმა საქართველოს-განათლებისადამ //https:// www. com/MESGeorgia /photos/ამერიკის-შეერთებულ-შტატებში-სამუშაო-ვიზიტით-მყოფმა-საქართველოს- განათლებისა-და-მ…/23.09.2022/

Rəyçi: siyasi elmlər üzrə fəlsəfə doktoru Samirə Həbibbəyli

UOT 32.323
https://doi.org/10.30546/ifs.2026.2.47.1368

DÖVLƏTÇİLİKDƏ İDARƏETMƏ, İNSTİTUSİONAL BACARIQ VƏ İNZİBATİ SƏMƏRƏLİLİK TRİADASI

Vəsilə Möhsümova
fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru, dosent,
Bakı Dövlət Universiteti, **Azərbaycan**
vmohsumova@gmail.com
https://orcid.org/0000–0003–2509–1159

Xülasə. Məqalədə dövlətçilikdə idarəetmə, institusional bacarıq və inzibati effektivlik triadası ətaflı təhlil olunur, müqayisələr aparılır. Bildirilir ki, dövlətçiliyi idarəetmə, institusional potensial və inzibati effektivlik arasında ahəngdar qarşılıqlı əlaqə kimi başa düşməklə, onun fəaliyyətini də qiymətləndirmək olar. Bu “triada” təkcə dövlətlər arasında mövcud fərqləri izah etmir, həm də dövlətin potensialının gücləndirilməsinə yönəlmiş siyasi müdaxilələr üçün çərçivə yaradır. İnzibati səmərəlilik dövlət funksiyalarının praktiki həyata keçirilməsinə və bürokratik institutların əməliyyat imkanlarına əsaslanır. O, dövlət idarələrinin xidmətlərin səmərəli şəkildə təqdim edilməsi, qaydaların ardıcıl surətdə həyata keçirilməsi və inkişaf edən sosial ehtiyaclara uyğunlaşa bilmə dərəcəsini əks etdirir.

Açar sözlər: dövlətçilik, idarəetmə, institusional bacarıq, inzibati səmərəlilik, triada, siyasət, davamlı inkişaf, vətəndaş cəmiyyəti

THE TRIAD OF GOVERNANCE, INSTITUTIONAL CAPACITY, AND ADMINISTRATIVE EFFICIENCY IN STATEHOOD

Vesile Mohsumova

Abstract. This article provides a comprehensive analysis of the triad of governance, institutional capacity, and administrative efficiency in statehood, while also offering a comparative perspective. It argues that state performance can be evaluated by understanding statehood as the harmonious interaction among governance, institutional capacity, and administrative efficiency. This “triad” not only helps explain differences among states but also provides a framework for policy interventions aimed at strengthening state capacity. Administrative efficiency is rooted in the effective implementation of state functions and the operational capabilities of bureaucratic institutions. It reflects the ability of public agencies to deliver services effectively, implement regulations consistently, and adapt to evolving social needs.

Keywords: statehood, governance, institutional capacity, administrative efficiency, triad, policy, sustainable development, civil society.

ТРИАДА УПРАВЛЕНИЯ, ИНСТИТУЦИОНАЛЬНОГО ПОТЕНЦИАЛА И АДМИНИСТРАТИВНОЙ ЭФФЕКТИВНОСТИ В ГОСУДАРСТВЕННОСТИ

Василя Мохсумова

Резюме. В статье подробно анализируется триада управления, институционального потенциала и административной эффективности в контексте государственности, а также проводятся сравнительные исследования. Отмечается, что деятельность государства может быть оценена через понимание государственности как гармоничного взаимодействия между управлением, институциональным потенциалом и административной эффективностью. Эта «трилогия» не только объясняет существующие различия между государствами, но и формирует основу для политических вмешательств, направленных на укрепление государственного потенциала. Административная эффективность основывается на практической реализации государственных функций и операционных возможностях бюрократических институтов. Она отражает степень способности государственных органов эффективно предоставлять услуги, последовательно реализовывать нормативные положения и адаптироваться к изменяющимся общественным потребностям.

Ключевые слова: государственность, управление, институциональный потенциал, административная эффективность, триада, политика, устойчивое развитие, гражданское общество

Giriş

Dövlətçilik konsepsiyası dövləti idarə etmək, resursları səfərbər etmək və ictimai sərvətləri səmərəli şəkildə çatdırmaq imkanlarını özündə ehtiva etməklə, sadəcə, ərazi suverenliyi anlayışını aşaraq, bu üç fəaliyyətin – triadanın harmonik qarşılıqlı əlaqəsi və fəaliyyəti kimi qiymətləndirilir. Akademik diskursda dövlətçilik getdikcə daha çox siyasi qurumun coğrafi miqyasına deyil, həm də onun institusional möhkəmliyinə və bürokratik əməliyyatlarının səmərəliliyinə aid olan inteqrativ bir fenomen kimi başa düşülür. Bu çoxölçülü baxış vurğulayır ki, dövlətin legitimliyi və dayanıqlılığı, xüsusən də qloballaşma və mürəkkəb idarəetmə problemləri dövründə idarəetmə, institusional potensial və inzibati effektivliyin sintezindən tənqidi şəkildə asılıdır.

Bu trilogiyanı açmağa başlamaq üçün ilk növbədə idarəetmənin rolunu nəzərə almaq vacibdir. İdarəetmə siyasi qərarların qəbulu və ictimai hesabatlılığa rəhbərlik edən proseslər və institutlar məcmusudur. O, hakimiyyətin həyata keçirilməsi və siyasi maraqların vasitəçiliyi üçün normativ və əməliyyat qaydaları müəyyən edir. Fukuyamaya görə, effektiv idarəetmə siyasi proseslərin şəffaf, əhatəli və vətəndaşların ehtiyaclarına cavab verməsini təmin etməklə dövlətin legitimliyinin təməl daşını təşkil edir. Bu perspektiv idarəetmənin keyfiyyətinin dövlətin nizam-intizamı qorumaq və cəmiyyətin inkişaf edən ehtiyaclarını əks etdirən siyasət islahatları aparmaq qabiliyyətinə birbaşa təsir etdiyini vurğulayır.

Əsas hissə

İdarəetməni tamamlayan institusional potensialdır ki, bu da effektiv dövlət funksiyasının struktur əsasını təmin edir. İnstitusional imkanlar dövlətin resursları səmərəli şəkildə səfərbər etmək və bölüşdürmək üçün inkişaf etdirdiyi formal strukturların, qanunvericilik bazalarının və təşkilati səlahiyyətlərin məcmusuna aiddir. Acemoğlu və Robinsonun iddia etdiyi kimi, bir hakimiyyətin institusional quruluşu onun iqtisadi nəticələrinin, siyasi sabitliyinin və uzunmüddətli rifahının müəyyən edilməsində mühüm rol oynayır [2, p.85]. Güclü institutlar dövlətə öz siyasətini effektiv şəkildə həyata keçirməyə və həm daxili, həm də xarici şoklara uyğunlaşmağa imkan verir. Bu cür qabiliyyət mücərrəd idarəetmə ideyalarını inkişafa və sosial rifaha kömək edən konkret fəaliyyətlərə çevirməkdə mühüm rol oynayır.

Bu ölçülərə əsaslanaraq, inzibati səmərəlilik dövlət məqsədlərinin operativ icrasını təmsil edir. İnzibati effektivlik dövlət potensialının praktiki tərəfinə, dövlət aparatlarının ictimai mal və xidmətlərin vaxtında və səmərəli şəkildə çatdırılması qabiliyyətinə aiddir. Maks Veberin konseptual çərçivəsinə əsaslanaraq, müşahidə etmək olar ki, müasir bürokratiyalar həm bacarıqlı, həm də hesabatlı olmalıdırlar [3, p.119]. İnzibati qurumların effektivliyi dövlətin sosial problemlərin öhdəsindən nə qədər yaxşı gələ biləcəyini, siyasət tədbirləri həyata keçirə biləcəyini və nəticədə əhalinin inamını təmin edə biləcəyini müəyyən edir.

Müasir dövrdə bürokratiya nəzəriyyəsi yalnız Maks Veberin klassik modeli ilə məhdudlaşmır; qloballaşma, rəqəmsallaşdırma, yeni dövlət idarəçiliyi və post-bürokratik (bürokratiyadan sonrakı) cəmiyyət kontekstində xeyli inkişaf etmişdir.

Robert Merton bürokratik disfunksiya və "qeyri-mütənasiblik" ideyasını irəli sürürdü. Merton göstərirdi ki, bürokratiyada qaydalar əvvəlcə məqsədə çatmaq üçün vasitə ikən, zamanla özləri birbaşa məqsədə çevrilir. Bu da işçilərdə "peşəkar qüsurluğa" və innovasiya qorxusuna səbəb olur. Piter Blau və Riçard Skott isə **q**eyri-rəsmi təşkilatlar və adaptasiya ideyasını dəstəkləyirdilər. Onlar qeyd edirdilər ki, hər hansı bir səmərəli bürokratiyanın arxasında mütləq işlək qeyri-rəsmi strukturlar dayanır. Formal qaydalar hər zaman real həyatın mürəkkəbliyini əhatə edə bilmədiyi üçün işçilər problemləri həll etmək məqsədilə qeyri-rəsmi əlaqələrə və mexanizmlərə güvənirlər.

Bu elementlər birlikdə götürüldükdə müasir dövlətçiliyin dərk edilməsi üçün həyati əhəmiyyət kəsb edən bir-biri ilə əlaqəli bütövlük təşkil edir. Yuxarıda qeyd olunan elementlər – idarəetmə, institusional potensial və inzibati effektivlik – ayrılmaz şəkildə bağlıdır və “dövlətçilik triadası” adlandırıla bilən məsələləri birlikdə təşkil edir. Onların inteqrasiyası, xüsusən də siyasi, iqtisadi və sosial problemlərin bir-birindən daha çox asılı olduğu qloballaşma kontekstində dövlətin davamlılığı üçün vacibdir. Nort vurğulayır ki, dayanıqlı siyasi nizam o zaman əldə edilir ki, institutlar nəinki yaxşı tərtib edilib, həm də yeni çağırışlara cavab vermək üçün inkişaf edə bilsinlər. Əksinə, bu əsas sahələrdə

çatışmazlıqlardan əziyyət çəkən dövlətlər tez-tez xroniki qeyri-sabitlik yaşayır və idarəetmə uğursuzluqlarına meyillidirlər ki, bu da legitimliyin və inkişafın aşağıya doğru spiralına səbəb ola bilər [4, p.132].

İnteqrasiya olunmuş yanaşma həm analitik aydınlıq, həm də praktiki təlimat təklif edir. Dövlətçiliyi idarəetmə, institusional potensial və inzibati effektivlik arasında ahəngdar qarşılıqlı əlaqə kimi başa düşmək dövlətin fəaliyyətini qiymətləndirmək üçün hərtərəfli obyektiv təklif edir. Bu “triada” təkcə kövrək və firavan dövlətlər arasında mövcud fərqləri izah etmir, həm də dövlətin potensialının gücləndirilməsinə yönəlmiş siyasət müdaxilələri üçün çərçivə yaradır. Bu mövzuları əhatə edən akademik və siyasi müzakirələr XXI əsrdə dövlət quruculuğunun dinamik və mürəkkəb xarakterini özündə ehtiva edən təkamülü əks etdirir.

Bu anlayışı dərinləşdirmək üçün əvvəlcə bu üçlüyün təməl komponentini – idarəetməni araşdırmaq vacibdir. İdarəetmə qərarların qəbulu, siyasətin həyata keçirilməsi və dövlət işlərinin tənzimlənməsi mexanizmlərini əhatə edən səlahiyyətlərin həyata keçirildiyi proseslərə aiddir. Bu, təkcə hökumətin rəsmi institutlarını deyil, həm də ictimai konsensusun əldə olunduğu qeyri-rəsmi tənzimləmələri, normaları və şəbəkələri əhatə edir. Effektiv idarəetmə şəffaflıq kimi əsas prinsiplərlə xarakterizə olunur ki, bu da hökumətin hərəkətlərinin ictimai nəzarətə açıq olmasını təmin edir; dövlət məmurlarının öz qərarlarına və icrasına görə məsuliyyət daşıdığı hesabatlılıq; fərdlərə və vətəndaş cəmiyyətinə siyasətin nəticələrinə təsir etmək səlahiyyətini verən vətəndaş iştirakı [5, s.5].

Dövlət idarəçiliyi sahəsində müxtəlif nəzəri modellər müasir idarəetmə anlayışlarını formalaşdırmışdır. Məsələn, Yeni İctimai İdarəetmə (NPM) XX əsrin sonlarında ənənəvi bürokratik strukturlarda qəbul edilən səmərəsizliklərə cavab olaraq ortaya çıxdı. O, bazar yönümlü islahatları, mərkəzsizləşdirməni, fəaliyyətə əsaslanan qiymətləndirməni və dövlət sektorunun səmərəliliyini və cavabdehliyini artırmaq üçün özəl sektorun idarəetmə təcrübələrinin qəbulunu müdafiə edir [6, p.32]. Əksinə, iştiraklı idarəetmə çərçivələri dövlət institutları və müxtəlif ictimai aktorlar arasında inklüzivliyi, müzakirələri və əməkdaşlığı vurğulayır. Bu model qanuniliyin və siyasətin effektivliyinin vətəndaşların, xüsusən də təcrid olunmuş qrupların qərarların qəbulu prosesində fəal iştirakı zamanı artması fikrini qəbul edir.

Bununla belə, tənqidçi alimlər güclü institusional əsaslara malik olmayan idarəetmə yanaşmalarının məhdudiyyətlərini vurğulamışlar. Qrindleyə görə, əsas institusional zəiflikləri aradan qaldırmadan yalnız proses yönümlü meyarlara (məsələn, iştirak və ya şəffaflığa) diqqət yetirən idarəetmə islahatları səthi dəyişikliklərlə nəticələnə bilər [7, p.526]. Belə hallarda idarəetmə kağız üzərində perspektivli görünən, lakin praktikada əhəmiyyətli təkmilləşdirmələrə nail ola bilməyən islahatlar yaradaraq, mahiyyətdən daha çox simvolik olmaq riskini daşıyır. Buna görə də idarəetmə ayrılıqda deyil, həm də idarəetmə ideallarını davamlı nəticələrə çevirmək üçün zəruri olan struktur dəstəyi təmin edən institusional potensial və inzibati effektivliklə dərindən qarşılıqlı asılılıq kimi başa düşülməlidir.

Buna əsaslanaraq, institusional potensial dövlətçilik triadasının ikinci sütunu kimi meydana çıxır. İnstitusional potensial təşkilatların səmərəli resurs bölgüsü, texniki ekspertizası və təşkilati uyğunlaşma qabiliyyəti vasitəsilə məqsədlərə nail olmaq qabiliyyətini ifadə edir [4, p.3]. O, nazirliklər, tənzimləyici orqanlar və məhkəmə sistemi kimi formal strukturların gücünü və ahəngdarlığını, həmçinin bu qurumların siyasətlərini formalaşdıra, həyata keçirə və nəzarət edə bildiyi səmərəliliyi əhatə edir. Güclü institusional potensial dövlətə təkcə asayişi qorumaq və ədaləti idarə etmək deyil, həm də mürəkkəb sosial-iqtisadi çağırışların öhdəsindən gəlmək və yaranan böhranlara cavab vermək imkanı verir. Acemoğlu və Robinsonun fikrincə, güclü, inklüziv institutlara malik olan ölkələrin uzunmüddətli siyasi sabitlik və iqtisadi çiçəklənmə ehtimalı daha yüksəkdir, çünki belə institutlar innovasiya, sahibkarlıq və ədalətli inkişaf üçün stimul yaradır [2, p. 279]. Bununla belə, bir çox inkişaf etməkdə olan dövlətlər tarixi irslər, kök salmış himayə sistemləri və dövlət sektoru infrastrukturuna və insan kapitalına xroniki sərmayə qoyuluşu səbəbindən əhəmiyyətli potensial boşluqları ilə üzləşməyə davam edir [8, p.44]. Bu məhdudiyyətlər dövlətin qanunun aliliyini tətbiq etmək, əsas xidmətləri göstərmək və vətəndaşların etibarını artırmaq qabiliyyətini sarsıdır və bununla da daha geniş inkişaf nəticələrini məhdudlaşdırır.

Üçlüyü tamamlayan inzibati səmərəlilik dövlət funksiyalarının praktiki həyata keçirilməsinə və bürokratik institutların əməliyyat imkanlarına əsaslanır. O, dövlət idarələrinin xidmətlərin səmərəli şəkildə təqdim edilməsi, qaydaların ardıcıl surətdə həyata keçirilməsi və inkişaf edən sosial ehtiyaclara uyğunlaşa bilmə dərəcələrini əks etdirir. Dövlətçiliyin bu ölçüsü adətən bürokratik həssaslıq, korrupsiyanın yayılması, prosedur şəffaflığı və dövlət xidmətlərinin göstərilməsində rəqəmsallaşma

səviyyəsi də daxil olmaqla, müxtəlif fəaliyyət göstəriciləri vasitəsilə qiymətləndirilir [9, p.18]. Bu tədbirlər üzrə yüksək bal toplayan administrasiyalar ləyaqətə əsaslanan işə qəbul, performans yönümlü qiymətləndirmə sistemləri və institusionallaşdırılmış hesabatlılıq mexanizmlərini – dövlətin etibarını, cavabdehliyini və legitimliyini kollektiv şəkildə gücləndirən amilləri nümayiş etdirirlər.

Rauç və Evansın qeyd etdiyi kimi, inzibati imkanlar təcrid olunmuş şəkildə fəaliyyət göstərmir. Əksinə, o, idarəetmə keyfiyyəti və institusional dayanıqlıqdan dərindən asılıdır. Bacarıqlı və effektiv inzibati aparat olmadan hətta ən yaxşı düşünülmüş siyasətlər də həyata keçirilməmiş qalır və ya səmərəsiz şəkildə həyata keçirilmə riski ilə üzləşir. Bu əlaqənin kəsilməsi çox vaxt ictimai məyusluğa gətirib çıxarır, hökumətə inamı azaldır və institusional uğursuzluq haqqında təsəvvürləri gücləndirir, xüsusən də xidmətlər gecikdirildikdə, ardıcıl olaraq göstərilmirsə və ya bürokratik səmərəsizliklə pozulur [10, p.50].

Birlikdə götürdükdə, dövlətçilik triadası – idarəetmə, institusional potensial və inzibati effektivlik – tsiklik və bir-birini gücləndirən sistem kimi fəaliyyət göstərir. İdarəetmə çərçivələri institusional davranışa rəhbərlik edən strateji istiqamət və normaları müəyyən edir; öz növbəsində institusional prioritetlər inzibati əməliyyatların əhatə dairəsini və effektivliyini formalaşdırır [1, p.14]. Performansın qiymətləndirilməsi, dövlət xidmətlərinin göstərilməsinin nəticələri və vətəndaş məmnunluğu kimi inzibati səviyyədən rəylər daha sonra zəruri institusional islahatlar və idarəetmə düzəlişləri haqqında məlumat verir.

Bu dinamik qarşılıqlı əlaqənin cəlbedici real dünya illüstrasiyasını Sinqapur nümunəsində müşahidə etmək olar. Ölkənin davamlı inkişaf uğuru şəffaf, qaydalara əsaslanan siyasət çərçivələrini (idarəetməni) dəstəkləyən və bununla da etibarlı və səmərəli dövlət xidmətlərinin göstərilməsinə (inzibati effektivlik) kömək edən güclü, meritokratik institutların (institusional potensialın) olması ilə sıx bağlıdır. Bu fəzilətli dövr dövlətçiliyin üç ölçüsü arasında sinergetik əlaqəni nümunə göstərir və onların davamlı idarəçiliyin təşviqi və ictimai etimadın qorunması üçün kollektiv əhəmiyyətini vurğulayır.

Bu modeli daha da kontekstləşdirmək üçün üç fərqli dövlət arxetipi üzrə idarəetmə, institusional və inzibati fəaliyyətin müqayisəli icmalını təqdim edilir. Norveç, demokratik ənənələri, səmərəli resursların idarə edilməsi və institusional şəffaflığı ilə dəstəklənən bütün sahələr üzrə ardıcıl olaraq yüksək bal toplayır. Sinqapur, yarıavtoritar çərçivədə fəaliyyət göstərərkən texnokratik idarəetmə və möhkəm institusional potensial vasitəsilə məhdud siyasi plüralizmi kompensasiya edir və nəticədə yüksək səviyyəli inzibati səmərəlilik əldə edilir. Tam əksinə olaraq, Somali zəif idarəetmə strukturlarının institusional kövrəkliyə və inzibati çökməyə kömək etdiyi sistemli uğursuzluq halını göstərir.

Bu, müqayisəli obyektiv idarəetmənin bütövlüyü və qarşılıqlı təsirinin, institusional potensialın və inzibati effektivliyin dövlətin inkişaf trayektoriyasının və dayanıqlığının müəyyən edilməsində əsas rol oynadığına dair mərkəzi arqumenti gücləndirir. Somali kimi kövrək dövlətlərdə zəif idarəetmə strukturları ictimai institutlara inamın tədricən aşınmasına gətirib çıxarır. Vətəndaşlar və bizneslər hökumətin əsas xidmətləri göstərmək və ya təhlükəsizliyi təmin etmək qabiliyyətinə inamını itirdikcə, onların formal iqtisadiyyatla məşğul olmaq, vergi ödəmək və ya siyasi proseslərdə iştirak etmək həvəsi və ehtimalı azalır. Bundan əlavə, sabit idarəçiliyin olmaması iqtisadi inkişafın və institusional güclənmənin kritik hərəkətverici qüvvəsi olan ixtisaslı işçi qüvvəsini, xarici investisiyaları və beynəlxalq yardımı almaq üçün manea törədir. Nəticədə, Somali zəif idarəetmənin institusional çöküşü daha da gücləndirdiyi, uzunmüddətli dövlət quruculuğu və sabitliyə maneələr yaradan zəif inkişaf dövrü ilə üzləşir.

Bunun əksinə olaraq, Norveç nümunəsi tamamilə fərqli bir hekayə təqdim edir. Norveçin güclü iştirakçı idarəçiliyi ictimai institutlara inamı gücləndirir, effektiv sosial və iqtisadi siyasətlər üçün zəmin yaradır. Ölkənin siyasi proseslərinə xas olan şəffaflıq və hesabatlılıq institusional legitimliyi gücləndirir, hökumətə vergiləri səmərəli şəkildə toplamağa və sağlam rifah sistemləri vasitəsilə resursları yenidən bölüşdürməyə imkan verir. Bu idarəetmə modeli dövlətin ictimai mal və xidmətləri təmin etmək imkanlarını artırır və bununla da vətəndaşların ümumi həyat keyfiyyətini yaxşılaşdırır. Rosteynin fikrincə, belə inklüziv və şəffaf idarəçilik təkcə dövlət və onun vətəndaşları arasında əlaqəni gücləndirmir, həm də hökumətə sosial və iqtisadi çağırışlara uyğunlaşmaq imkanı verir. Vətəndaşların iştirakını asanlaşdırmaqla və resursların ədalətli bölüşdürülməsini təmin etməklə, Norveç həm sosial birliyi, həm də iqtisadi rifahı dəstəkləyən möhkəm dövlət çərçivəsi yaratmışdır [11, p.73].

Bu ziddiyyətli nümunələr idarəetmə keyfiyyətinin, institusional potensialın və inzibati effektivliyin qarşılıqlı təsirinin dövlətin öz inkişaf məqsədlərinə cavab vermək qabiliyyətini necə

formalaşdırdığını əyani şəkildə göstərir. Somalidə zəif siyasi strukturlar, korrupsiya və qeyri-sabitliklə səciyyələnən idarəetmə çatışmazlıqları zəif inkişaf dövrünü gücləndirir. Effektiv idarəetmənin olmaması ictimaiyyətin dövlət institutlarına inamını sarsıdır, xidmətin göstərilməsi, hüquq-mühafizə və iqtisadi idarəetmə üçün etibarlı sistemlərin yaradılmasına mane olur. Nəticədə, Somali daimi qeyri-sabitliklə üzləşir, burada idarəetmə uğursuzluqları vətəndaşlarının əsas ehtiyaclarını ödəyə bilməyən və ya qlobal iqtisadiyyatla mənalı şəkildə məşğul ola bilməyən parçalanmış bir dövlətin varlığına kömək edir.

Əksinə, Norveçdə güclü idarəçiliyin, möhkəm institusional çərçivələrin və effektiv idarəetmənin qüsursuz inteqrasiyası dövlətin dayanıqlılığı və davamlı inkişafı üçün zəmin yaradır. Norveçin şəffaflıq, inklüzivlik və hesabatlılıq ilə xarakterizə olunan idarəetmə mexanizmləri vətəndaşların iştirakını asanlaşdırır və demokratik proseslərin effektiv işləməsini təmin edir. Dövlətin institusional potensialı onun həm daxili, həm də xarici çağırışları həll etmək qabiliyyətini gücləndirən insan kapitalına, texnologiyaya və qanunvericilik bazalarına investisiyalar vasitəsilə dəstəklənir. İnzibati effektivlik Norveçin yüksək keyfiyyətli dövlət xidmətləri, səmərəli vergi yığımı və hərtərəfli rifah sistemlərində özünü göstərir ki, bunların hamısı ölkənin yüksək həyat səviyyəsinə və siyasi sabitliyə töhfə verir. Faktorların bu kombinasiyası səmərəli idarəetmənin institusional potensialı artırdığı və güclü institutların dövlətin əsas xidmətləri göstərmək və ictimai etimadı qorumaq qabiliyyətini gücləndirdiyi fəzilətli dövr yaradır [10, p. 45].

İdarəetmə, institusional potensial və inzibati effektivlik triadasının gücləndirilməsi bütün üç meyarı eyni vaxtda əhatə edən inteqrasiya olunmuş islahatları tələb edir.Məsələn, qeyri-mərkəzləşdirmə islahatları hakimiyyətin regionlar arasında daha ədalətli şəkildə bölüşdürülməsi ilə idarəetmənin inklüzivliyini artıra bilər və yerli hökumətlərə öz icmalarının xüsusi ehtiyaclarına daha yaxşı cavab verməyə imkan verə bilər. Bu, siyasi prosesə sahiblik və inam hissini gücləndirə bilər, çünki belə halda vətəndaşlar qərarların qəbulu ilə daha çox bağlı olduqlarını hiss edirlər. Paralel olaraq, dövlət qulluqçuları üçün təlim proqramlarının təmin edilməsi və qabaqcıl texnologiyanın tətbiqi kimi institusional investisiyalar dövlətin resursları idarə etmək, siyasət formalaşdırmaq və dəyişən şəraitə uyğunlaşmaq qabiliyyətini əhəmiyyətli dərəcədə gücləndirə bilər.

Bundan əlavə, icra auditinin və e-idarəetmə vasitələrinin tətbiqi dövlət məmurlarını öz hərəkətlərinə görə məsuliyyətə cəlb etməklə və dövlət xidmətlərinin səmərəli və korrupsiya olmadan təqdim olunmasını təmin etməklə inzibati şəffaflığı artıra bilər. Bu islahatlar birgə həyata keçirildikdə, idarəetmənin, institusional potensialın və inzibati səmərəliliyin bir-birini gücləndirdiyi daha möhkəm və səmərəli dövlət çərçivəsi yarada bilər, nəticədə dövlətə öz inkişaf məqsədlərinə nail olmağa və həm daxili, həm də xarici çağırışlara fəal cavab verməyə imkan verir.

Bu kontekstdə inteqrasiya olunmuş, çoxölçülü islahatların əhəmiyyətini qiymətləndirmək olmaz. İdarəetmə, institusional potensial və inzibati effektivliyə eyni vaxtda müraciət etməklə dövlətlər davamlı inkişaf və uzunmüddətli davamlılıq üçün zəruri şərait yarada bilərlər. Hər bir sütuna ayrı-ayrılıqda diqqət yetirmək çox vaxt istənilən nəticələri verməyə və ya mövcud problemləri daha da gücləndirə bilən hissə-hissə islahatlara gətirib çıxarır. Bunun əksinə olaraq, inteqrasiya olunmuş yanaşma bir sahədəki təkmilləşdirmələrin digərlərində tərəqqini gücləndirməsini təmin edir və bununla da dövlət quruculuğu və inkişafın fəzilətli dövrü yaradır [10, p.28].

İdarəetmə, institusional potensial və inzibati effektivliyi özündə birləşdirən dövlətçilik triadası dövlət disfunksiyasını diaqnostika və həll etmək üçün güclü obyektiv rolunu oynayır. Bu çərçivə dövlətin kövrəkliyinə və ya dayanıqlılığına töhfə verən əsas amillərin hərtərəfli təhlilini təmin edir, siyasətçilərə və analitiklərə üç sütunun hər birində zəif cəhətləri müəyyən etməyə və məqsədyönlü müdaxilələr təklif etməyə imkan verir. Məsələn, zəif idarəçilik dövlət institutları üçün legitimliyin olmamasına, səmərəsiz inzibati sistemlər isə ictimai xidmətlərin göstərilməsinə xələl gətirə, sosial bərabərsizliyi və narazılığı gücləndirə bilər. Digər tərəfdən, idarəetmənin şəffaf və hesabatlı olduğu, təsisatların güclü və uyğunlaşa bilən, idarəetmənin səmərəli və cavabdeh olduğu yaxşı inteqrasiya olunmuş triada dövlətin dayanıqlılığı və davamlı inkişafının əsasını təşkil edir.

Buna görə də triada yalnız nəzəri konstruksiya deyil, dövlət disfunksiyasını başa düşmək və həll etmək üçün praktik bir vasitədir. O, dövlətin strukturunda zəifliklərin harada olduğunu qiymətləndirmək üçün bir çərçivə təmin edir və islahat üçün təsirli addımlar təklif edir. İdarəetmənin, institusional potensialın və inzibati effektivliyin qarşılıqlı asılılığına diqqət yetirməklə, bu yanaşma daha vahid və davamlı həllərin işlənib hazırlanmasına imkan verir. Nəticə etibarilə, triada dövlət quruculuğu və islahat

səylərinin mühüm tərkib hissəsidir, siyasətçiləri dövlət kövrəkliyinin həm simptomlarını, həm də əsas səbəblərini aradan qaldıran hərtərəfli islahatlara istiqamətləndirir.

Bununla belə, bu triadanın effektivliyi idarəetmənin, institutların və idarəetmənin həm formasına, həm də funksiyasına təsir edən mədəni və tarixi kontekstlər kimi, bir sıra xarici amillərlə formalaşa bilər. Hakimiyyətə münasibət, ictimai institutlara inam və vətəndaşların iştirakı kimi mədəni dəyərlər idarəçiliyin müxtəlif cəmiyyətlərdə necə qəbul edildiyinə və tətbiqinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərə bilər. Müstəmləkəçilik, münaqişə və ya keçmiş dövlət uğursuzluqları kimi tarixi irslər dövlətin institusional strukturunda və onun effektiv fəaliyyət qabiliyyətində qalıcı iz buraxa bilər. Məsələn, uzunmüddətli münaqişə dövrlərindən keçmiş dövlətlər institutlara və idarəçiliyə inamı bərpa etmək üçün mübarizə apara bilər, mərkəzləşdirilmiş güc ənənələrinə malik olan dövlətlər isə hakimiyyətin qeyri-mərkəzləşdirilməsi və yerli iştirakın təşviq edilməsində çətinliklərlə üzləşə bilər. Buna görə də gələcək tədqiqatlar dövlət davranışını və nəticələrini formalaşdırmaq üçün mədəni və tarixi təsirlərin dövlətçiliyin üç sütunu ilə necə kəsişdiyini araşdırmalıdır. Bu nüansların başa düşülməsi triadanın tətbiqini təkmilləşdirməyə kömək edəcək [11, p.194].

Azərbaycanda dövlət idarəçiliyi, sosiologiya, politologiya və təşkilati nəzəriyyələr sahəsində araşdırma aparan alimlər yuxarıda adı çəkilən qərb nəzəriyyəçilərinin (Maks Veber, Robert Merton, Yeni Dövlət İdarəçiliyi təmsilçiləri və s.) yanaşmalarını ölkəmizin yerli kontekstinə tətbiq edir və elmi əsərlərində geniş təhlil edirlər. Azərbaycan elmində bu məsələləri (bürokratiyanın transformasiyası, islahatlar, idarəetmə disfunksiyaları və şəbəkə strukturları) araşdıran əsas istiqamətlər və tədqiqatçılar qrupu vardır. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyasının (DİA) və digər aparıcı universitetlərin alimləri (məsələn, dövlət idarəçiliyi və politologiya üzrə elmlər doktorları, professorlar) Qərbdəki "Yeni Dövlət İdarəçiliyi" (New Public Management) və elektron hökumət konseptlərini öyrənirlər. Onlar Azərbaycanda ənənəvi, ağır bürokratik mexanizmlərin rəqəmsallaşma (ASAN xidmət modeli, DOST agentlikləri, rəqəmsal hökumət həlləri) vasitəsilə necə optimallaşdırıldığını təhlil edirlər. Bu kontekstdə Osborne və Geblerin "sahibkar hökumət" və ya nəticəyönümlü idarəetmə tezisləri yerli tədqiqatlarda tez-tez istinad olunan modellərdir.

AMEA Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutunun alimlərindən prof.İ.Məmmədzadə (12), prof. Ə.Abbasov (13), f.e.d. F.Qurbanov (14) cəmiyyət və hakimiyyət münasibətlərini, o cümlədən sosial institutların fəaliyyətini araşdırırlar. Onlar Robert Mertonun "bürokratik disfunksiyalar" və ya Maykl Krozyenin "qeyri-müəyyənlik sahələri və hakimiyyət oyunları" nəzəriyyələri Azərbaycandakı institusional dəyişikliklərin, idarəetmədə qeyri-formal əlaqələrin və bürokratik əngəllərin sosioloji təhlilində istifadə olunur.Yerli sosioloqlar göstərirlər ki, hər hansı formal strukturun effektivliyi cəmiyyətin dəyərlər sistemi və qeyri-rəsmi sosial şəbəkələrlə sıx bağlıdır.

Siyasət qurucuları üçün dövlət quruculuğuna bu inteqrasiya olunmuş yanaşma çox vacibdir. İdarəetmə, institusional potensial və inzibati effektivlik arasında sinergiyaya üstünlük verən vahid strategiyalar uzunmüddətli sabitlik və inkişafa nail olmaq üçün zəruridir. Hər bir sütuna ayrı-ayrılıqda toxunmaq əvəzinə, siyasətçilər bu elementlərin qarşılıqlı asılılığını tanımalı və eyni zamanda idarəetmə mexanizmlərini gücləndirən, institusional potensialı inkişaf etdirən və inzibati sistemləri təkmilləşdirən islahatları inkişaf etdirməlidirlər. Bu yanaşma hökumətin müxtəlif sektorları üzrə əlaqələndirilmiş səyləri və institusional inkişaf və siyasət ardıcıllığına uzunmüddətli öhdəlik tələb edir. Məsələn, idarəetmədə şəffaflığın və hesabatlılığın gücləndirilməsi ictimai etimadı gücləndirməklə institusional islahatları dəstəkləyə bilər, e-idarəetmə alətləri vasitəsilə inzibati effektivliyin artırılması isə həm idarəetməni, həm də institusional potensialı gücləndirə bilər. Bundan əlavə, beynəlxalq tərəfdaşlarla əməkdaşlıq və idarəetmə, institusional quruculuq və idarəetmə sahəsində ən yaxşı təcrübələrin qəbulu tərəqqini sürətləndirə və dövlətlərə mürəkkəb çətinliklərin öhdəsindən gəlməyə kömək edə bilər. Bu yolla, dövlətçilik triadası təkcə diaqnostik vasitə deyil, həm də getdikcə daha çox qarşılıqlı əlaqədə olan və çətinləşən qlobal mənzərədə daha möhkəm, effektiv və davamlı dövlətlər qurmağı hədəfləyən siyasətçilər üçün plan təqdim edir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1.Fukuyama, F. (2013). Political order and political decay: From the industrial revolution to the globalization of democracy. Farrar, Straus and Giroux.

2. Acemoglu, D., & Robinson, J. A. (2012). Why nations fail: The origins of power, prosperity, and poverty. Crown Business.

3. Weber, M. (1946). From Max Weber: Essays in sociology (H. H. Gerth & C. Wright Mills, Trans.). Oxford University Press.

4. North, D. C. (1990). Institutions, institutional change, and economic performance. Cambridge University Press.

5. World Bank. (2017). World Development Report 2017: Governance and the law. World Bank Publications.

6. Osborne, D., & Gaebler, T. (1992). Reinventing government: How the entrepreneurial spirit is transforming the public sector. Addison-Wesley.

7. Grindle, M. S. (1997). Divergent cultures? When public organizations perform well in developing countries. World Development, 25(4), 481–495. https://doi.org/10.1016/S0305-750X(96)00122-5

8.Andrews, M., Pritchett, L., & Woolcock, M. (2017). Building state capability: Evidence, analysis, action. Oxford University Press.

9. Pollitt, C., & Bouckaert, G. (2017). Public management reform: A comparative analysis—New public management, governance, and the neo-Weberian state (4th ed.). Oxford University Press.

10.Rauch, J. E., & Evans, P. B. (2000). Bureaucratic structure and bureaucratic performance in less developed countries. Journal of Public Economics, 75(1), 49–71. https://doi.org/10.1016/S0047-2727(99)00044-4

11. Rothstein, B. (2011). The quality of government: Corruption, social trust, and inequality in international perspective. University of Chicago Press.

12. Мамедзаде И. Философия о современности, истории и культуре. Баку, Elm və təhsil, 2020, 224 с.

13. Abbasov Ə. Geosiyasi və sosial fəlsəfə:ədalətli nizam və tərəqqi naminə. Bakı ,Zərdabi LTD MMC, 2017

14. Qurbanov F. Heydər Əliyev-İlham Əliyev dövlət quruculuğu xətti: konseptual yanaşma. Bakı, Bəxtiyar-4, 2025

Rəyçi: f.f.d., dos. Zeynəddin Şabanov

UOT32
https://doi.org/10.30546/ifs.2026.2.47.1374

ABŞ-DƏ ERMƏNİŞÜNASLIQ MƏRKƏZLƏRİ VƏ ONLARIN FƏALİYYƏT İSTİQAMƏTLƏRİ

Şərqiyyə İmaməli
AMEA Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutu, **Azərbaycan**
sherqiyyeimameli@gmail.com
https://orcid.org/0009-0000-1070-5715

Xülasə. Məqalədə ABŞ-də fəaliyyət göstərən erməni diaspora təşkilatlarının strukturu, təsir mexanizmləri və fəaliyyət istiqamətləri təhlil olunur. Araşdırmada göstərilir ki, ANCA və AGCA kimi qurumlar konqres, administrasiya və yerli səviyyələrdə lobbiçilik fəaliyyəti apararaq ABŞ-nin Ermənistanla bağlı siyasətinə ciddi təsir göstərirlər. Media sahəsində isə diasporun informasiya şəbəkələri cəmiyyətin gündəmini və ictimai rəyi yönləndirmək üçün istifadə olunur. Məqalədə bu təsisatların koordinasiyalı fəaliyyəti nəticəsində erməni məsələsinin ABŞ siyasətində uzunmüddətli və sabit mövzuya çevrildiyi vurğulanır. Həmçinin iqtisadi və humanitar layihələr vasitəsilə diasporun Ermənistanın daxili və xarici siyasətinə də təsir göstərdiyi qeyd olunur. Tədqiqat ABŞ-də erməni diasporasının güclü maliyyə, informasiya və intellektual resurslara malik olduğunu nümayiş etdirir. Bununla yanaşı, onların fəaliyyətinin regional proseslərdə tarazlığı pozduğu və siyasi qərarların obyektivliyinə təsir etdiyi bildirilir.

Açar sözlər: erməni, mərkəz, diaspora, ABŞ, institut

ARMENİAN STUDİES CENTERS İN THE UNİTED STATES: THEİR AREAS OF ACTİVİTY

Sharqiyya Imamali

Abstract. The article analyzes the organizational structure, mechanisms of influence and areas of activity of Armenian diaspora organizations operating in the United States. The study shows that organizations such as ANCA and AGCA significantly influence US policy towards Armenia by lobbying at the congressional, administrative and local levels. In the media, the information networks of the diaspora are used to shape the public agenda and influence public opinion. The article emphasizes that as a result of the coordinated activities of these institutions, the Armenian issue has become a long standing issue in US politics. The article also notes that the diaspora also influences Armenia's domestic and foreign policy through economic and humanitarian projects. The study demonstrates that the Armenian diaspora in the United States has strong financial, informational and intellectual resources. At the same time, it is stated that their activities disrupt the balance in regional dynamics and affect the political decision - making.

Keywords: Armenian, center, diaspora, USA, institute

ЦЕНТРЫ АРМЕНОВЕДЕНИЯ В США И НАПРАВЛЕНИЯ ИХ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

Шаргия Имамали

Резюме. В статье анализируется структура, механизмы влияния и направления деятельности организаций армянской диаспоры, действующих в Соединенных Штатах. Исследование показывает, что такие организации, как АНКА и АГКА, оказывают значительное влияние на политику США в отношении Армении посредством лоббирования на уровне Конгресса, а также административных и местных органов власти. В медийной сфере информационные сети диаспоры используются для формирования повестки дня общества и общественного мнения. В статье подчеркивается, что в результате скоординированной деятельности этих институтов армянский вопрос стал долгосрочной и устойчивой темой в политике США. Также отмечается, что диаспора влияет на внутреннюю и внешнюю политику Армении посредством экономических и гуманитарных проектов. Исследование демонстрирует, что армянская диаспора в Соединенных Штатах обладает мощными финансовыми,

информационными и интеллектуальными ресурсами. В то же время утверждается, что ее деятельность нарушает баланс в региональных процессах и влияет на объективность политических решений.

Ключевые слова: армянская диаспора, США, лоббирование, международные отношения

Giriş

XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində Osmanlı imperiyasında baş verən sosial-iqtisadi və siyasi proseslər erməni icmasının milli kimliyinin formalaşmasına və miqrasiya meyillərinin güclənməsinə mühüm təsir göstərmişdir. Uzunmüddətli müharibələr nəticəsində sənaye və ticarət sahələrinin əsasən qeyri-müsəlman təbəələrin nəzarətinə keçməsi ermənilərin iqtisadi baxımdan güclənməsinə şərait yaratmışdır. Zamanla dini kimlikdən daha çox, milli ideologiyanın ön plana çıxması, kollektiv yaddaşın formalaşması və “tarixi ədalətsizlik” diskursunun yayılması erməni diasporasının ideoloji əsaslarını möhkəmləndirmişdir. ABŞ-yə yönələn erməni miqrasiyası isə əsasən iqtisadi imkanlar, sənayeləşmə prosesi və təhlükəsizlik narahatlıqları ilə bağlı olmuş, bu proses nəticəsində kilsə, mətbuat və ictimai təşkilatlar ətrafında formalaşan icmalar klassik diaspora modelinin səciyyəvi xüsusiyyətlərini ortaya qoymuşdur.Bu proses sosial konstruktivizm yanaşması baxımından dəyərləndirildikdə, erməni kimliyinin sosial münasibətlər və kollektiv təcrübələr əsasında yenidən qurulması aydın görünür.

Nəticə olaraq, erməni köçü bir neçə səbəbə dayanırdı:iqtisadi çətinliklər, təhsil imkanları,dini-milli təşkilatların təbliğatı, təhlükəsizlik narahatlıqları, siyasi amillər

Beləliklə, ABŞ-dəki erməni icması həm sosial adaptasiya, həm də milli kimliyin qorunması baxımından klassik diaspora modelinin əsas xüsusiyyətlərini özündə birləşdirən kompleks bir fenomendir.

ABŞ-də ermənişünaslıq mərkəzləri

Bu gün ABŞ-də bir sıra ermənişünaslıq mərkəzləri fəaliyyət göstərir. ABŞ-dəki ermənişünaslıq mərkəzlərinin bir çox xüsusiyyətləri var ki, bunlar tarixi, coğrafi, siyasi, demoqrafik, mədəni və təhsil kimi bir çox amillərlə müəyyən olunur.

Bu gün ABŞ-də erməni icmasının qarşısında bir sıra çağırışlar dayanır. Ən xarakterik məsələlərdən biri milli şüurun qorunması, erməni icmasının birləşdirilməsi, siyasi təsir gücünün artırılması və digər məsələlərdir. Bu problemlərin həlli ABŞ-də yaşayan ermənilərin qorunması, assimilyasiya riskinin neytrallaşdırılması və xalqın qarşısında duran çağırışlara aktiv şəkildə qatılmasından asılıdır.

ABŞ-dəki ermənişünaslıq mərkəzləri aşağıdakı qruplara bölünür:

1. Ermənişünaslıq institutları.

Bu qrupa ABŞ-də elm-tədqiqat fəaliyyəti ilə məşğul olan ermənişünaslıq müəssisələri daxildir. Bu qrupa Dirbörn, Miçiqan Universitetinin ermənişünaslıq mərkəzini daxil etmək məqsədəuyğundur. Bu mərkəz universitetin tərkibində fəaliyyət göstərməsinə baxmayaraq, təhsil-tərbiyə məsələlərini həll etmir, əsasən elm-tədqiqat işləri ilə məşğuldur.

2. Ermənişünaslıq cəmiyyətləri.

ABŞ-də ermənişünaslıq cəmiyyətləri əsasən təhsil və elmi təşkilatçılıq işləri ilə məşğuldur.

3. Ermənişünaslıq kafedraları.

Ermənişünaslıq kafedralarında müxtəlif ermənişünaslıq fənləri tədris olunur.

4. Kafedraların fəaliyyəti yalnız kursların təşkili ilə məhdudlaşmır, həm də elmi-tədqiqat və nəşriyyat işlərini əhatə edir.

5. Ermənişünaslıq proqramları.

Ermənişünaslıq proqramları erməni tarixi, dili, ədəbiyyatı və mədəniyyətinə həsr olunmuş kurslar, seminarlar, mühazirələr təşkil edir, fəaliyyətlərini işıqlandıran periodik nəşrlər yayımlayır və tədris prosesinə dəstək olan dərsliklər hazırlayır. Bu qrupa ABŞ-dəki müxtəlif universitetlərdə fəaliyyət göstərən ermənişünaslıq proqramları və kursları daxildir [1].

Ermənişünaslıq institutları

ABŞ-də ermənişünaslığın inkişafında Komitas, Zoryan və Erməni Milli İnstitutları mühüm rol oynayır. Burada aparılan elmi-tədqiqat işləri, monoqrafiyaların, məcmuələrin və dövri nəşrlərin çapı böyük elmi əhəmiyyət daşıyır. Xüsusilə erməni tarixinin öyrənilməsi istiqamətində görülən işlər diqqəti cəlb edir.

Zoryan İnstitutu (Müasir ermənişünaslıq tədqiqatları və sənədləşdirmə mərkəzi) 1982-ci ildə Kembric şəhərində yaradılmışdır. Zoryan İnstitutu üç əsas elmi layihə həyata keçirir [3]:

1. Diasporanın öyrənilməsi;
2. Soyqırımın sənədləşdirilməsi;
3. Açıq universitet – Ermənistan və ermənilərlə bağlı seminarlar, mühazirələr, elmi konfranslar təşkil olunur.

İnstitutun filialları Los-Anceles, Toronto və Parisdə fəaliyyət göstərir. Zoryan İnstitutu həm diasporanın, həm də Ermənistanın bir sıra elmi təşkilatları və alimləri ilə praktiki əməkdaşlıq əlaqələrinə malikdir.

Komitas İnstitutu Ermənistan və ermənilər, xüsusilə erməni tarixi ilə bağlı nəşrlər həyata keçirir. Bu institut 1992-ci ildə Prinston şəhərində yaradılmışdır. İnstitut sərgilər, mühazirələr, elmi konfranslar təşkil edir və 1998-ci ildən “Armenian Forum” adlı elmi jurnalı nəşr edir [4].

Erməni Milli İnstitutu (Armenian National Institute – ANI) Vaşinqtonda fəaliyyət göstərir və əsasən “erməni soyqırımı”nın tədqiqi ilə məşğuldur [5].

Elmi-tədqiqat işləri həmçinin Miçiqan ştatının Dirbörn (Dearborn) şəhərində yerləşən Miçiqan Universitetinin Ermənişünaslıq Mərkəzində də aparılır. Bu mərkəz ABŞ-nin digər universitetlərindəki ermənişünaslıq fakültələrindən fərqli olaraq dərs keçmir, yalnız elmi-tədqiqat işi ilə məşğuldur.

Miçiqan Universitetinin Erməni Araşdırmaları və Nəşriyyat Mərkəzi 1985-ci ildə yaradılmışdır. Onun qurucu direktoru D.Papazyan olmuşdur. Mərkəzdə erməni tarixinin, mədəniyyətinin, dilinin və ədəbiyyatının müxtəlif məsələləri araşdırılır. Bundan əlavə, mərkəz ermənişünaslıq sahəsində keçirilən elmi konfranslara dəstək verir və “ARC Newsletter” adlı dövri elmi bülleten nəşr edir.

Ermənişünaslıq cəmiyyətləri

ABŞ-də ermənişünaslığın inkişafına mühüm töhfə verən qurumlardan biri Ermənişünaslıq Tədqiqatları və Araşdırmaları Milli Assosiasiyası (National Association for Armenian Studies and Research– NAASR) və Erməni Araşdırmaları Cəmiyyətidir (Society for Armenian Studies – SAS).

1955-ci ildə Belmont şəhərində 60 erməni ziyalısının və Harvard Universitetinin professorlarının təşəbbüsü ilə Ermənişünaslıq Tədqiqatları və Araşdırmaları Milli Assosiasiyası (NAASR) yaradılmışdır. Mərkəzi Kembricdə yerləşir [6].

NAASR ABŞ-nin bir sıra universitetlərində ermənişünaslıq kafedralarına və dərs proqramlarına dəstək göstərir. Xüsusilə erməni xalqının tarixinə və mədəniyyətinə həsr olunmuş ədəbiyyat əldə olunur və ölkə daxilində yayılır.

Assosiasiya ermənişünaslıq mövzularında mühazirələr təşkil edir, elmi tədqiqatların nəşrinə yardım edir. Toplanmış maliyyə vəsaiti sayəsində ABŞ-nin müxtəlif universitetlərində erməni araşdırmaları üzrə kafedralar açılmışdır.

NAASR həmçinin “Erməni İrsi Nəşriyyatı” (“Armenian Heritage Press”) adlı nəşriyyat təsis etmişdir. Bundan əlavə, təşkilat 1975-ci ildən “Erməni Araşdırmaları Jurnalı” (“Journal of Armenian Studies”) və “NAASR Newsletter” adlı rüblük bülleten nəşr edir [2].

1974-cü ildə professor Riçard Hovanisyanın təşəbbüsü ilə Kaliforniya, Kolumbiya və Harvard universitetlərinin bir qrup alimləri tərəfindən Erməni Araşdırmaları Cəmiyyəti (Society for Armenian Studies – SAS) yaradılmışdır.

Əvvəlcə Miçiqan Universitetinin Dirbörn şəhərində fəaliyyət göstərən bu cəmiyyət sonradan Kaliforniya ştatının Frezno Universitetinə köçürülmüşdür. Cəmiyyətin prezidenti doktor Kevork Bardakçyandır.

SAS-a 200-dən çox alim və tələbə üzvdür. Onun məqsədi – erməni tarixi, mədəniyyəti, ədəbiyyatı, sosial və siyasi məsələlərin tədqiqi və yayılmasını təşviq etmək, bu sahədə simpoziumlar və elmi konfranslar təşkil etməkdir. Cəmiyyət “SAS Newsletter” bülletenini, həmçinin bir sıra digər elmi jurnalları da nəşr edir [2].

Ermənişünaslıq kafedraları

ABŞ-nin bir sıra universitetlərində ermənişünaslıq kafedraları fəaliyyət göstərir. Nyu-Yorkdakı Kolumbiya Universitetinin ermənişünaslıq kafedrası 1965-ci ildə yaradılıb. Kafedranın rəhbəri Mark Nşanyandır. Burada tədris olunan fənlər bunlardır: erməni dili, ədəbiyyat tarixi, erməni xalqının tarixi və incəsənət tarixi. Kafedra ermənişünaslıq sahəsində elmi tədqiqatlar dərc edir və tərcümələr həyata keçirir [7].

Los-Ancelesdəki Kaliforniya Universitetinin Narekatsi adına ermənişünaslıq kafedrası 1969-cu ildə Yaxın Şərq dilləri və mədəniyyətləri fakültəsində Avetis Sanjyanın rəhbərliyi ilə yaradılıb. Burada

qədim erməni dili (qrabar), erməni ədəbiyyatı, dil və mədəniyyət tarixi, həmçinin tarixşünaslıq fənləri tədris olunur.

Kaliforniya universiteti Los-Angelesin (UCLA) ermənişünaslıq kafedrası mütəxəssislərə və tələbələrə beynəlxalq elmi konfranslarda iştirak üçün dəstək verir, mühazirələr təşkil edir, nadir erməni əlyazmalarının və xüsusi mövzulara həsr olunmuş materialların sərgilərini keçirir. Kafedranın rəhbəri *Peter Cowie*dir.

Kaliforniya Universitetinin Erməni Təhsil Fondunun Müasir Erməni Tarixi Departamenti 1988-ci ildə UCLA Tarix Departamentinin tərkibində yaradılmışdır. Bu tədris proqramı, kafedranın yaradılmasından əvvəl, 1962-ci ildən etibarən *Richard Hovannisian*ın səyləri ilə Tarix fakültəsində həyata keçirilirdi. Proqram qədim, orta əsrlər və müasir erməni tarixi, Qafqazın tarixi, tarixşünaslıq və şifahi tarix mövzularını əhatə edir. Kafedranın rəhbəri *Richard Hovannisian*dır [8].

Ermənişünaslıq proqramları

Harvard Universitetinin (Cambridge) ermənişünaslıq proqramı 1960-cı ildə Şərq dilləri bölməsində yaradılıb. Proqram erməni dili, ədəbiyyatı və tarixi fənlərini əhatə edir. Proqramın rəhbəri ermənişünas alim Ceyms Rasseldir.

Miçiqan Universitetinin Ann Arbor kampusunda ermənişünaslıq proqramı 1976-cı ildə Slavyan dilləri və ədəbiyyatı fakültəsində yaradılıb və Qərbi erməni dili ilə erməni tarixinin tədrisi ilə başlayıb.

1981-ci ildən Tarix fakültəsində yerləşən Müasir Erməni Tarixi kafedrasını Alek Manukyan, 1987-ci ildən əvvəlcə Slavyan dilləri və ədəbiyyatı fakültəsində, 1997-ci ildən isə Yaxın Şərq tədqiqatları fakültəsində fəaliyyət göstərən Mari Manukyan Erməni dili və ədəbiyyatı kafedrasını idarə edir. Kafedralar mütəmadi olaraq elmi konfranslar keçirir və mühazirələr təşkil edir. Proqram çərçivəsində erməni tarixi, dili, ədəbiyyatı və mədəniyyəti ilə bağlı çoxsaylı fənlər tədris olunur. Hər il İrəvanda keçirilən Erməni Dili Yay İnstitutu erməni dilinin intensiv tədris proqramını həyata keçirir. Proqram çərçivəsində məlumat bülleteni dərc olunur [2].

Kaliforniya Universitetində fəaliyyət göstərən, Fresno Erməni Araşdırmaları Mərkəzi 1970-ci illərdən etibarən ermənişünaslıq dərsləri təşkil edir. Proqram rəsmi olaraq 1988-ci ildə T.Guyumjyanın təşəbbüsü və Hayk və İzabel Berberyanın maddi dəstəyi ilə təsis edilib. Proqram erməni dili, ədəbiyyatı, tarixi, mədəniyyəti, kilsəsi, memarlığı, ABŞ-dəki erməni icması və müasir Ermənistanla bağlı mövzuları əhatə edir. Proqram Saakyan kitabxanası və Avedyan arxivlərini dəstəkləyir. Fresno Erməni Araşdırmaları Mərkəzinin təşəbbüsü ilə “Hay Oozh” və “Amen Inch Hayeren” adlı radio proqramları yayımlanır, həmçinin “Hye Sharzhoom” jurnalı nəşr olunur. 1992-ci ildə Kaliforniya Universiteti, Fresno ilə Yerevan Dövlət Universiteti arasında müəllim və tələbə mübadiləsi proqramı imzalanıb. Armenian Studies Program at California State University, Fresno həmçinin Ermənistanda da kurslar təşkil edir. Kaliforniya Dövlət Universitetinin Erməni Araşdırmaları Proqramının öz internet saytı var: armenianstudies.csufresno.edu. Saytda mərkəzin fəaliyyətinə dair məlumatlarla yanaşı, erməni incəsənətinə aid ətraflı bölmələr təqdim olunur: memarlıq, miniatür rəssamlıq, heykəltəraşlıq, keramika, metal emalı, sikkə zərbi, zərgərlik, xalçaçılıq, tikiş və naxış, musiqi və kitab sənəti. Erməni tədris proqramı çərçivəsində Kaliforniya Dövlət Universitetində erməni tarixi, ədəbiyyatı, incəsənəti, memarlığı və kinosu tədris olunur. Erməni dili, ədəbiyyatı və tarixi üzrə dərslər Xarici Dillər və Ədəbiyyat, həmçinin Tarix bölmələrində keçirilir. Dərs proqramı iki hissədən ibarətdir: erməni dili və ermənişünaslıq elmi [2].

Təqaüdlər – hər il Kalifornia Dövlət Universiteti, Fresno Erməni Tədqiqatları Mərkəzi Ermənistan və ermənilərlə maraqlanan tələbələrə dəstək məqsədilə 60.000 dollardan çox təqaüd və qrant ayırır. Təqaüdlər yalnız erməni mənşəli tələbələr üçün deyil, həm də Erməni Tədqiqatları Mərkəzinin kurslarını keçən bütün tələbələr üçün nəzərdə tutulub. Təqaüdlərlə yanaşı, Erməni Tədqiqatları Mərkəzi bütün təhsil xərclərini öz üzərinə götürür. Bundan əlavə, Erməni Tədqiqatları Proqramında yüksək orta bal toplayan və erməni tarixi, incəsənəti və ya ədəbiyyatının tədqiqi ilə maraqlanan tələbələrə ayrıca elmi-tədqiqat qrantları verilir. Los-Anceles, San-Fransisko, Fresno, Boston, Providens, Mautfild və Nordvil şəhərlərində erməni dilində və ingilis dilində radio və televiziya proqramları yayımlanır.

“Hər şey erməni dilində” adlı radio proqramı həftədə bir dəfə, bir saatlıq efir zamanı ilə hazırlanır və bu proqram Kalifornia Dövlət Universiteti, Fresnonun Erməni Tədqiqatları Proqramı tərəfindən hazırlanır.“Hay Uj” (yəni “Erməni Gücü”) radio proqramı isə 1991-ci ildən yayımlanır. Bu proqramda klassik, müasir, xalq musiqisi və digər janrlarda erməni musiqisinin bütün növləri yer alır.

Hər həftə efir üçün erməni musiqisini hazırlamaq istiqamətində mühüm işlər görülür. “Hay Uj” radio proqramı hər həftə yayımlanır.

Erməni Tədqiqatları Proqramının İrəvanda keçirilən dərsləri – Kalifornia Dövlət Universiteti, Fresnonun Erməni Tədqiqatları Proqramı Ermənistanda erməni dili, tarixi, incəsənəti və müasir hadisələrə həsr olunmuş dərs proqramları təşkil edir [2]. Proqram beş əsas dərs kursundan ibarətdir:

1. Erməni dili.2. Erməni incəsənəti və memarlığı.3Bugünkü Ermənistan.4.Ermənişünaslıq. 5Müstəqillik dövrü.

Dərs proqramı Kalifornia Dövlət Universiteti, Fresnonun Erməni Tədqiqatları Proqramı tərəfindən hazırlanır.

Fresno Erməni Tədqiqatları Mərkəzinin fəaliyyəti ABŞ-dəki erməni icmasının, xüsusilə də Kaliforniyadakı erməni diasporasının normal inkişafına töhfə verir. Bu mərkəzin fəaliyyəti sayəsində ermənişünaslıq yalnız ABŞ-də deyil, bütün dünyada inkişaf edir.

Elmi fəaliyyətlə yanaşı, bu mərkəz ABŞ-də yaşayan ermənilərin təhsilinə də dəstək verir. Nəticədə, mərkəz yalnız elmin inkişafına deyil, həm də ABŞ erməni icmasında milli kimliyin qorunmasına mühüm töhfə verir. Fresno Erməni Tədqiqatları Mərkəzi, vətəndən uzaqda – başqa ölkələrdə ermənişünaslığın inkişafını təmin edən özünəməxsus bir təşkilatdır. Qloballaşan dünyada diaspora icmalarında milli kimliyin qorunması məsələsi çox aktualdır və bu problemin həllinə həm Ermənistanda, həm də diasporada fəaliyyət göstərən müxtəlif təşkilatlar, birliklər və mərkəzlər yönəlmişdir. Bu təşkilatlar arasında Kaliforniya Dövlət Universiteti, Fresnonun Erməni Tədqiqatları Mərkəzi öz strukturları ilə xüsusi yer tutur.

1994-cü ildə Kaliforniya Universiteti, Berklinin Slavyan və Şərqi Avropa Tədqiqatları Mərkəzində Vilyam Saroyanın adını daşıyan ermənişünaslıq proqramı təsis olundu. Əvvəlcə məhdud dərs proqramı kimi başlayan bu təşəbbüs sonradan genişlənərək ermənişünaslıq fənləri üzrə dərs kurslarını və mühazirələri əhatə etməyə başladı. Proqrama rəhbərlik Stepan Asturyan edir.

Kaliforniya Dövlət Universiteti, *Northridge*-də ermənişünaslıq dərsləri 1983-cü ildə Müasir və Klassik Dillər Bölməsində başlanıb. Erməni dili və mədəniyyəti kurslarının təşkili işində Universitetin Erməni Tələbə Birliyi və Hermine Mahserdjian mühüm rol oynayıblar. 2000-ci ildə proqram rəsmi olaraq universitet tərəfindən tanınıb və Müasir və Klassik Dillər və Ədəbiyyat Bölməsinə birləşdirilib. 2004-cü ildə Yerevan Dövlət Universiteti ilə əlaqələr yaradılıb.

Amerika İlahiyyat Seminariyasının Pasadena filialında Erməni İlahiyyatı bölməsi 1983-cü ildə G.Haleblyanın rəhbərliyi ilə yaradılıb. Məzunlara magistr və doktor elmi dərəcələri verilir.

Beləliklə, ABŞ-də fəaliyyət göstərən ermənişünaslıq mərkəzləri bu ölkədə ermənişünaslığın inkişafı, bu sahədə fənlərin tədrisi və elmi ədəbiyyatın nəşri baxımından mühüm əhəmiyyət daşıyır. Bu mərkəzlər erməni tarixi, dili, ədəbiyyatı və mədəniyyəti üzrə mütəxəssislər yetişdirirlər.

ABŞ-də fəaliyyət göstərən mərkəzlərin Ermənistanın daxili siyasətinə təsiri

ABŞ-də inkişaf edən ermənişünaslıq və onunla qarşılıqlı əlaqədə fəaliyyət göstərən erməni diasporası Ermənistanın daxili siyasətinə çoxşaxəli və kompleks təsir göstərir. Bu təsir ilk növbədə ideoloji müstəvidə özünü büruzə verir. ABŞ akademik dairələrində formalaşan tarixi interpretasiyalar və milli kimlik diskursları Ermənistan daxilində *“identity construction”* prosesinə təsir edir. Bu yanaşmalar təhsil proqramlarına, dərsliklərə və ictimai müzakirələrə daxil edilərək cəmiyyətin siyasi düşüncə tərzinin formalaşmasında mühüm rol oynayır. Nəticə etibarilə, tarix siyasəti və milli identiklik məsələləri daxili siyasi gündəliyin ayrılmaz hissəsinə çevrilir.

Bununla yanaşı, diasporanın maliyyə və siyasi resursları Ermənistanın daxili siyasi sistemində *“political leverage”* formalaşdırır. Xüsusilə seçki dövrlərində diaspora tərəfindən maliyyələşdirilən kampaniyalar və dəstəklənən siyasi aktorlar müəyyən üstünlük əldə edə bilirlər. Bu vəziyyət bəzi hallarda daxili siyasi rəqabətin təbii balansını poza və xarici təsirin artmasına səbəb ola bilər. Məsələn, müxtəlif siyasi transformasiya mərhələlərində diaspora dəstəyinin müəyyən siyasi qüvvələrin legitimliyinə təsir göstərdiyi müşahidə olunmuşdur. Bu isə onu göstərir ki, diaspora yalnız iqtisadi deyil, eyni zamanda siyasi təsir aləti kimi çıxış edir

İnformasiya müstəvisində də bu təsir açıq şəkildə hiss olunur. ABŞ-də fəaliyyət göstərən erməni media platformaları və *“transnational communication networks”* vasitəsilə formalaşdırılan informasiya axını Ermənistan ictimai rəyinə birbaşa təsir edir. Xüsusilə münaqişə, təhlükəsizlik və milli maraqlarla bağlı məsələlərdə ictimai mövqenin istiqamətləndirilməsi bu kanallar vasitəsilə həyata keçirilir. Bu

proses *“policy-making”* prosesinə dolayı təsir göstərərək dövlət qərarlarının ictimai legitimliyinin formalaşmasında rol oynayır.

Digər mühüm məqam diaspora təsirinin həm imkan, həm də risk xarakteri daşımasıdır. Bir tərəfdən, diaspora tərəfindən təmin edilən maliyyə resursları, investisiyalar və beynəlxalq dəstək Ermənistanın iqtisadi və siyasi inkişafına töhfə verir. Bu, xüsusilə kiçik dövlətlər üçün vacib xarici dəstək mexanizmi kimi qiymətləndirilə bilər. Digər tərəfdən isə bu cür *“external influence”* daxili siyasətdə asılılıq meyillərini gücləndirə bilər. Xarici aktorların daxili qərarvermə proseslərinə təsiri dövlətin suverenliyinə və müstəqil siyasət yürütmə imkanlarına mənfi təsir göstərə bilər. Bu baxımdan diaspora – təsiri birmənalı şəkildə müsbət və ya mənfi deyil, daha çox kontekstdən asılı olaraq dəyişən kompleks fenomendir.

Bundan əlavə, diasporanın təsiri siyasi gündəliyin prioritetləşdirilməsinə də təsir edir. Xaricdə formalaşan siyasi və ideoloji prioritetlər bəzən Ermənistan daxilində sosial-iqtisadi problemlərdən daha çox ön plana çıxarıla bilər. Bu isə daxili siyasətdə resursların və diqqətin bölgüsündə disbalans yarada bilər. Uzunmüddətli perspektivdə isə bu tendensiya daxili siyasi sabitliyə təsir edə bilər. Nəticə etibarilə, ABŞ-də inkişaf edən ermənişünaslıq və diaspor fəaliyyəti Ermənistanın daxili siyasətinə ideoloji, siyasi və informasiya müstəvilərində çoxşaxəli təsir göstərir. Bu təsir həm *“political leverage”*, həm də *“external influence”* mexanizmləri vasitəsilə həyata keçirilir və dövlətin daxili siyasi dinamikasının formalaşmasında mühüm rol oynayır. Mövcud şəraitdə əsas məsələ bu təsirin balanslı şəkildə idarə olunması, diaspora ilə dövlət arasında qarşılıqlı faydalı münasibətlərin qurulması və milli maraqların qorunmasıdır.

Nəticə

Ermənilərin ABŞ-yə köçü sosial və iqtisadi amillərin vəhdəti ilə formalaşmış mürəkkəb bir proses olmuşdur. XIX əsrin sonlarından başlayaraq baş verən bu köç dalğası ilkin mərhələdə daha çox iqtisadi motivlərlə – sənaye sahəsində işləmək və daha yaxşı həyat şəraiti əldə etmək məqsədilə başlamış, lakin zaman keçdikcə siyasi və milli amillərlə də zənginləşmişdir. Birinci Dünya müharibəsi və sonrakı illərdə baş verən hadisələr, xüsusilə 1915-ci il hadisələrinin erməni təbliğatında xüsusi yer alması, ABŞ-yə köçən ermənilərin öz aralarında milli həmrəylik və təşkilatlanma zərurətini daha da gücləndirmişdir.

ABŞ-də məskunlaşan ermənilər qısa müddətdə iqtisadi cəhətdən öz mövqelərini möhkəmləndirmiş, eyni zamanda mədəni və siyasi sahələrdə də fəal fəaliyyət göstərmişlər. Onlar kilsə, məktəb, yardım və mətbuat orqanları yaradaraq milli kimliklərini qorumağa nail olmuşlar. Zamanla bu cəmiyyətlər güclü diaspora strukturuna çevrilmiş və ABŞ siyasətində mühüm təsirə malik lobbi təşkilatları formalaşdırmışdır.

Amerika Erməni Milli Komitəsi (ANCA) və Amerika Erməni Konqresi kimi qurumların fəaliyyəti nəticəsində erməni diasporası ABŞ Konqresində geniş dəstək qazanmış, Ermənistanın maraqlarını beynəlxalq səviyyədə müdafiə edən güclü təzyiq qrupuna çevrilmişdir. Bu prosesdə erməni əsilli siyasətçilər, jurnalistlər və ictimai xadimlər də aktiv rol oynamışlar.

Eyni zamanda, ABŞ-də fəaliyyət göstərən ermənişünaslıq mərkəzləri, kafedraları və proqramları yalnız elmi-tədqiqat məqsədlərinə xidmət etmir, eyni zamanda ABŞ-də yaşayan erməni icmasının milli kimliyinin qorunması, mədəni və mənəvi dəyərlərinin təbliği baxımından mühüm rol oynayır. Bu mərkəzlər vasitəsilə erməni dili, ədəbiyyatı, tarixi, incəsənəti və mədəniyyəti sistemli şəkildə öyrənilir, həm erməni, həm də qeyri-erməni alimlər tərəfindən beynəlxalq miqyasda tədqiq olunur.

Ermənişünaslıq kafedraları və proqramları Harvard, Kolumbia, UCLA, Miçiqan və Fresno kimi aparıcı universitetlərdə tədris olunur ki, bu da erməni mədəni irsinin akademik səviyyədə yaşadılmasına şərait yaradır. Xüsusilə Fresno Erməni Araşdırmaları Mərkəzi bu sahədə elmi, tədris və ictimai fəaliyyətin inteqrasiyası ilə fərqlənir.

Bununla yanaşı, ABŞ-də formalaşan erməni media orqanları – qəzetlər, jurnallar, televiziya və radio proqramları – həm diasporanın birliyini möhkəmləndirir, həm də erməni məsələlərinin beynəlxalq səviyyədə işıqlandırılmasına xidmət edir. “Hayrenik”, “Armenian Weekly”, “The Armenian Mirror-Spectator” kimi nəşrlər və ARTN Shant, USArmenia kimi televiziya kanalları milli təbliğatın əsas platformalarına çevrilmişdir.

Beləliklə, ABŞ-də ermənişünaslıq mərkəzlərinin və media qurumlarının fəaliyyəti təkcə elmi və mədəni məqsədlərlə məhdudlaşmır; onlar həm də diaspor ermənilərinin ictimai-siyasi həyatında mühüm rol oynayır, milli kimliyin qorunması və Ermənistanla əlaqələrin davam etdirilməsində vacib vasitə kimi

çıxış edirlər. Bu strukturlaşmış sistem ABŞ-nin erməni diasporası üçün həm elmi, həm də ideoloji dayağa çevrilmişdir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. ամն հայ համայնքի քաղաքական ներուժը. դասակարգման փորձ, https://hal.science-/hal-03429977/document

2. ՀԱՅ ՀԱՄԱՅՆՔՆ ԱՄՆ-ՈՒՄ, http://www.noravank.am/upload/pdf/USA_book.pdf

3. Zoryan İnstitutunun rəsmi internet saytı, https://zoryaninstitute.org

4. Komitas İnstitutunun rəsmi saytı, http://www.gomidas.org

5. Erməni milli institutunun rəsmi internet saytı, http://www.armenian-genocide.org

6. Ermənişünaslıq Tədqiqatları və Araşdırmaları Milli Assosiasiyasının rəsmi internet saytı, http://www.naasr.org

7. Հայ սփյուռք հանրագիտարան, Երեւան, 2003, էջ 69:

8. Հայ սփյուռք հանրագիտարան, Երեւան, 2003, էջ 69-70:

Rəyçi: dos. Südabə Hüseynova

UOT 32
https://doi.org/10.30546/ifs.2026.2.47.1385

XVI – XVII ƏSRLƏRDƏ SƏFƏVİLƏR DÖVLƏTİNİN DAXİLİ SİYASƏTİNİN QANUNVERİCİLİYƏ TƏSİRİ

Mirafərim Seyidov
h.f.d.,dosent
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, **Azərbaycan**
e-mail: mn.seyidov63@gmail.com
https://orcid.org/0009-0008-4223-5541

Xülasə. Məqalədə XVI – XVII əsrlərdə Azərbaycan ərazisində mövcud olmuş Səfəvilər dövlətinin daxili siyasətində qanunvericilik məsələlərinin tədqiqinə geniş yer verilir, dünyəvi və dini qanunvericilik məsələləri araşdırılır. Səfəvilər dövlətinin qanunvericilik məsələlərinin tədqiqi dövrün siyasi mənzərəsinin analizi fonunda verilir. Azərbaycan Səfəvilər dövlətinin hüquq sistemi şəriətə əsaslanırdı ki, onun da mənbəyi Qurani-Kərim, sünnə, icma, qiyas və fitva idi. Məqalədə qanunvericiliyin əsas inkişaf istiqamətləri müəyyənləşdirilir. Burada müsəlman hüququ ilə yanaşı, hüququn digər mənbələri – şah və sultanların islama zidd olmayan əmr və fərmanlarının meydana gəlməsi göstərilir. Səfəvi şahlarının verdiyi qanunlardan, fərmanlardan misal gətirilir, dünyəvi qanunvericiliklə dini qanunvericilik arasında sərhədin müəyyən edilməsi, eləcə də qarşılıqlı əlaqəsi və nisbəti tədqiq olunur. Eyni zamanda Səfəvi dövlətində hüquq normalarının nəzəri cəhətdən ümumiləşdirilməsi meyli nəzərə çatdırılır.

Açar sözlər: Müsəlman hüququ, Səfəvilər, qanun, Şah Təhmasib, qanunvericilik, Şah Abbas

THE INFLUENCE OF THE DOMESTIC POLICY OF THE SAFAVID STATE ON LEGISLATION IN THE 16TH–17TH CENTURIES

Miraferim Seyidov

Abstact. The article devotes considerable attention to the study of legislative issues within the domestic policy of the Safavid State, which existed in the territory of Azerbaijan in the 16th–17th centuries, and examines issues of secular and religious legislation. The study of the legislative aspects of the Safavid State is presented against the background of an analysis of the political landscape of the period under consideration.

The legal system of the Azerbaijani Safavid State was based on Sharia, the sources of which were the Holy Qur’an, Sunnah, ijma, qiyas, and fatwa. The article identifies the main directions of the development of legislation. Alongside Muslim law, other sources of law are also examined, including the orders and decrees of shahs and sultans that did not contradict the principles of Islam.

The article provides examples of laws and decrees issued by the Safavid shahs and examines the delimitation of secular and religious legislation, as well as their interrelationship and correlation. At the same time, attention is drawn to the tendency toward the theoretical generalization of legal norms in the Safavid State.

Keywords: Muslim law, the Safavids, law, Shah Tahmasp, legislation, Shah Abbas

ВЛИЯНИЕ ВНУТРЕННЕЙ ПОЛИТИКИ ГОСУДАРСТВА СЕФЕВИДОВ НА ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВО В XVI–XVII ВЕКАХ

Мираферим Сеидов

Резюме. В статье значительное место отводится исследованию вопросов законодательства во внутренней политике государства Сефевидов, существовавшего на территории Азербайджана в XVI–XVII веках, а также рассматриваются вопросы светского и религиозного законодательства. Исследование законодательных аспектов государства Сефевидов проводится на фоне анализа политической картины рассматриваемого периода.

Правовая система Азербайджанского государства Сефевидов основывалась на шариате, источниками которого являлись Священный Коран, сунна, иджма, кияс и фетва. В статье определяются основные направления развития законодательства. Наряду с мусульманским

правом рассматриваются и другие источники права — приказы и фирманы шахов и султанов, не противоречащие нормам ислама.

В статье приводятся примеры законов и фирманов, изданных сефевидскими шахами, исследуются вопросы разграничения светского и религиозного законодательства, а также их взаимосвязь и соотношение. Одновременно обращается внимание на тенденцию к теоретическому обобщению правовых норм в государстве Сефевидов.

Ключевые слова: Мусульманское право, Сефевиды, право, шах Тахмасиб, законодательство, шах Аббас

Giriş

Azərbaycan xalqının dövlət və hüquq tarixinin, dövlət idarəçiliyinin və qanunvericiliyinin öyrənilməsi müstəqillik əldə edilməsindən sonra xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Keçmişin zəngin tarixi irsinin öyrənilməsi müasir gerçəkliyin daha dərindən anlaşılmasının əsasıdır. Müasir dövrün dövlət və hüquq proseslərini başa düşmək üçün onların yaranması, inkişaf mərhələləri, formaları və məzmunu dərindən tədqiq edilməlidir.

Təqdim olunan məqalədə XVI – XVII əsrlərdə Azərbaycan ərazisində mövcud olmuş Səfəvilər dövlətinin daxili siyasətində qanunvericilik məsələlərinin tədqiqinə geniş yer verilir, dünyəvi və dini qanunvericilik məsələləri araşdırılır. Səfəvilər dövlətinin idarəetmə sistemi, qanunvericilik məsələlərinin tədqiqi dövrün siyasi mənzərəsinin analizi fonunda verilir.

Burada mərkəzi hakimiyyət və idarəçilik orqanları, Səfəvilər dövlətinin qeyri-məhdud hakimiyyətə malik başçısı olan, dəqiq təşkil olunmuş idarəetmə sistemi vasitəsilə ölkəni idarə edən şah hakimiyyətinin daxili siyasətinin hüquqi təbiəti təhlil edilmişdir.

XVI – XVII əsrlərdə Azərbaycan Səfəvilər dövlətinin hüquq sistemi şəriətə əsaslanırdı ki, onun da mənbəyi Qurani-Kərim, sünnə, icma, qiyas və fitva idi. Səfəvilər dövlətinin daxili siyasətində qanunvericiliyin əsas inkişaf istiqamətləri müəyyənləşdirilir.

Məqalədə müsəlman hüququ ilə yanaşı, hüququn digər mənbələri – islama zidd olmayan şah və sultanların əmr və fərmanları, yerli adətlərin meydana gəlməsi göstərilir. Səfəvi şahlarının verdiyi qanunlar misal gətirilir, dünyəvi qanunvericiliklə dini qanunvericilik arasında sərhədin müəyyən edilməsinə cəhd göstərilir. Eyni zamanda XVI– XVII əsrlərdə Azərbaycan Səfəvi dövlətində hüquq normalarının nəzəri cəhətdən ümumiləşdirilməsi meyli nəzərə çatdırılır.

Əsas hissə

Müsəlman Şərqinin digər dövlətlərində olduğu kimi, Səfəvilər dövlətinin də əsas qanunu müsəlman hüququ hesab olunurdu. XVI – XVII əsrlərdə Səfəvilər dövlətində müsəlman hüququ ictimai münasibətləri tənzim edən əsas mənbə olmuşdur. İslamın şiə məzhəbinin prinsipləri və qaydaları əsas götürülsə də, sünni məktəblərinin hüquq topluluqlarından da istifadə edilirdi. Səfəvilər dövlətində şiəliyin rəsmi dövlət dini elan edilməsi müsəlman ruhanilərin dövlətdə və onun idarəetmə strukturlarında rolunu xeyli artırmışdı. Səfəvilərin hakimiyyəti dövründə də dövlətin qanunvericilik bazasını əsasən Quran, Sünnə və digər köməkçi mənbələr təşkil edirdi. Lakin şiələr ilk üç xəlifənin adları və əməlləri ilə bağlı hədisləri qəbul etmirdilər.

Beləliklə, islam və şəriət qanunları tərtib olunarkən Quran, Məhəmməd peyğəmbərin öz sağlığında dediyi hədislər, sonralar əldə edilmiş hədislər əsas götürülmüşdür. Qurana əsaslanan bu hədislərdən mülki və cinayət işləri üzrə məhkəmələrdə geniş istifadə edilmişdir. Əslində, Qurani-Kərimdə cinayətlər və həmin cinayətlər müqabilində verilən cəzalar ətraflı şərh edilmiş və sonralar bunlar islam hüququnun bir növ qaynağına çevrilmişlər.

Məlum olduğu kimi, müsəlman hüququnda milli fərqlərin nəzərə alınmaması, pozulmaz ehkam xarakteri daşıması nəticəsində Xilafətdə yaranmış hüquq normaları bütün müsəlman ölkələrində tətbiq edilirdir.

Səfəvilər dövlətində də şiəlik ideologiyasına zidd olmayan sünni hədislərindən istifadə edilirdi. Səfəvilər dövründə şiə fəqihləri hədislərə dair bir çox əsərlər yazmışlar. Əl-Amili Bəhaəddin Məhəmməd «Risalə fi bəyan ərbəin hədisən» (40 hədisin aydınlaşdırılması haqqında traktat) əsərində peyğəmbərin sağlığında toplanmış 40 hədisi şiəlik baxımından şərh etmişdir (2.səh.198). Məhəmməd Rza ibn Əbdülmütəllib Təbrizinin hüquqa dair yazdığı əsərləri - «Ketabe əl işarat fil-fiqh» (Müsəlman hüququ üzrə qeydlər kitabı), «Şərh ol-məfatih» (Həlli müşkül məsələlərin həlli) ilə Azərbaycanda hüquq elminin və qanunvericiliyin inkişafında mühüm rol oynamışdır. Dövrün digər hüquqşünas alimlərindən Mirzə

Məhəmməd ibn Həsən Şirvaninin, Nəcabəddin Rza, Yusif ibn Məhəmməd Qarabağı və başqalarının adlarını çəkmək olar.

Səfəvi şahlarının tədqiqatımızın predmeti olan mühüm səlahiyyətlərindən biri də onların dünyəvi qanunvericilik fəaliyyəti idi. Mənbələrin və elmi ədəbiyyatın araşdırılması göstərir ki, XVI – XVII əsrlər Azərbaycanın ictimai-siyasi və mədəni həyatında islamın şiə məzhəbinin siyasi-hüquqi ideologiyasının və şəriətin tam möhkəmləndiyi və qüvvədə olduğu bir dövrdür. Qeyd edilməlidir ki, hüquq sisteminin bazası rolunu oynayan şəriət normaları cəmiyyətdəki münasibətləri hakim ideologiyanın mövqeyindən tənzimləyirdi. Hökmdarın hakim nüfuzu dünyəvi qanunlarla yanaşı, şəriət normaları vasitəsilə də möhkəmləndirilirdi. Şübhəsiz ki, dünyəvi qanunlar, hökmdar fərmanları, ümumiyyətlə, bütün normativ-hüquqi aktlar şəriət normalarının məzmun və mahiyyətinə uyğun olmalı idi.

Səfəvilər dövlətində hüququn digər mənbələri kimi, şah fərmanları ilə yanaşı, I Şah Təhmasibin «Dəstur-əl-əməl Şah Təhmasib», I Şah Abbasın islahatları, I Şah Hüseynin vergi siyasəti böyük əhəmiyyət kəsb edirdi. Bununla belə, dövlət başçıları tərəfindən verilən fərmanlar, qanunlar, həyata keçirilən islahatlar müsəlman hüququnun əsas prinsipləri ilə ziddiyyət təşkil etməməli idi. Bu səbəbdən hökmdarların qanunvericilik aktları müctəhidlərlə razılaşdırıldıqdan sonra tətbiq edilirdi.

I Şah Təhmasib H. 963-cü (1555–1556) ildə ölkəni iqtisadi böhrandan qurtarmaq ücün «Dəstur-əl-əməl» adlanan 96 maddədən ibarət Qanunnamə tərtib etmişdi. Burada əsasən vergi və mükəlləfiyyətlərin, cərimələrin miqdarı müəyyənləşdirilir, həmcinin mülki və hərbi işlərə aid məsələlərdən bəhs olunur. Təhmasibin qanunlarının bazası rolunda müsəlman hüququ, islam ehkamları çıxış edirdi. I Şah Təhmasibin fəal qanunvericilik fəaliyyəti həmin dövrün bir çox alim və hüquqşünasları tərəfindən yüksək qiymətləndirilmişdir.

Həmin Qanunnamənin mətni daş üzərində həkk olunaraq bir sıra şəhərlərdə,o cümlədən Təbriz şəhərində qoyulmuşdu. 1617-ci ilə qədər qüvvədə olan bu Qanunnamə vergilərin miqdarını müəyyənləşdirməklə, iqtisadi inkişaf üçün zəmin yaratdı (11, s.146-147). Ölkəni idarə edən «Dəstur-əl-əməl» verilənə qədər, Səfəvi dövləti Ağqoyunlu hökmdarı Uzun Həsənin verdiyi Qanunnamə əsasında idarə olunurdu (12, s.315).

Səfəvi paytaxtı Təbrizdən Qəzvinə köçürüləndən sonra Şah Təhmasib yenidən şəriətə zidd hərəkətlərin yasaq edilməsi barədə fərman vermişdi. Hətta Xasse-ye şərifədə içmək üçün hazırlanmış 500 tümən məbləğində şəraba qatılmış tiryək və sair məcun maddələri suya qataraq digər məhsula çevirmişdilər. Həmin fərmanda rəiyyət ilə davranış qaydaları, dörd cinayət növü üzrə müttəhimlərdən alınacaq cərimələrin miqdarı müəyyənləşdirilirdi. Əsası olmayan bəzi vergilərin, o cümlədən bazar, mal-qara, otlaq yerlərdən alınan vergilərin alverçi və sənətkarlardan alınan tamğanın ləğv edilməsi nəzərdə tutulmuşdu. Şah Təhmasibin verdiyi fərmanda deyilirdi: “Dövlət məmurları qanun və dəstürüləməlin əksinə olaraq bir dinar belə rəiyyətdən alsalar, onlardan 50 tümən cərimə tələb olunsun” (7, vər. 210).

Həmin fərmana əsasən, şərab içmək, musiqi çalmaq, nərd və şahmat oynamaq, qumarbazlıq, xoruzbazlıq yasaq edilmişdi (7, vər. 242).

Məsələn, Şah Təhmasib iki dəfə – 1526 və 1556-cı illərdə musiqi çalınmasını qadağan edən fərmanlar vermişdir. 1556-cı ildə verilmiş fərmanda deyilirdi: ”Müğənni şərə xilaf mahnı oxusa, cəzalanmalıdır. Ney şəri mahnılarla həmahəng olmasa, nəfəs çıxarmağa qoymasınlar”. Həmin fərmanlardan aydın olur ki, musiqi yalnız dini mərasimlər zamanı çalına bilərdi (1, s.331).

Qazi Əhməd Qummi yazır ki, Şah Təhmasib tərəfindən verilmiş bütün «dəstüriəməllər» – hökm və fərmanlar bütünlüklə Məhəmməd peyğəmbərin şəriəti və həzrəti Əli nəslinə mənsub ümmətin qanunu kimi qiymətləndirilirdi. Qummi sözünə davam edərək yazır: “Şah Təhmasib dövründə heç bir ürfi məsələ (mülki məsələ) şəriət fitvası olmadan həll olunmurdu” (9, s.31-32). Deməli, dünyəvi-hüquqi məsələlər də şəriət qanunları əsasında həll edilirdi.

Əlbəttə, həmin fərmanın icrası əsasən ruhani idarələrinə, o cümlədən şəriət məhkəmələrinə tapşırılırdı. Belə bir faktı göstərmək kifayətdir ki, 1555-ci ildə Şah Təhmasib qərara gəlmişdi ki, ölkəni dini cəhətdən qadağan edilmiş işlərdən təmizləsin. Lakin ona xəbər çatır ki, Məşhəddə hakimiyyətdə olan Qızılbaşlar onun şəriətə zidd işlərdən uzaqlaşmaq barədə verdiyi fərmanın icrasında səhlənkarlıq edirlər. Buna görə də şahzadə Soltan İbrahim Mirzəni Məşhədə hakim təyin edir. Yeni hakimin təyin edilməsi barədə fərmanda deyilir ki, “şəriət ehkamlarının icrasını və şəriətə xilaf işlərin aradan götürülməsini Şeyxülislam Əsədullah İsfahaniyə tapşırmışıq. Şahzadə, ona şəri rəyi və şəriət qaydaları əsasında əməl etsin” (10, s.104).

Səfəvilərın hakimiyyəti illərində bütün vergi məsələləri Səfəvi şahlarının fərmanları əsasında öz həllini tapırdı. I Şah Təhmasib də dövlətin vergi siyasətini həyata kecirmək ücün fərmanlar verirdi. Məsələn, I Şah Təhmasib karvan yollarından, tacirlərdən, şəhərlərdə sənətkarlardan, bazarda mal satan kəndlilərdən, zərbxanalardan alınan “tamğa” vergisini 1565-ci il martın 15-də verdiyi fərmanla ləğv etmişdir. Tamğanın Şah Təhmasib tərəfindən ləğv edilməsi dövri mənbələrdə də göstərilmişdir. Bu barədə Həsən bəy Rumlu yazır ki, “hicri 972(1565)-ci ildə nəşr edilmiş fərmana görə, Səfəvi dövləti sərhədlərində tamğa ləğv edildi. Halbuki dövlət bu verğilərdən ildə 30000 tümən gəlir götürürdü” (3, s.428).

Tamğanın ləğvi barədə başqa bir məlumatı doktor Əbdül Hüseyin Nəvai vermişdir. O, I Şah Təhmasibin dövründə çap olunmuş sənədləri götürərək 1971-ci ildə cap etdirmişdir. Beləliklə, Təbriz məscidlərinin litoqraf (epiqrafik) yazısında hicri 972-ci il şaban ayının 12-də (1565-ci il martın 15-də) “tamğa”nin ləğvi ilə əlaqədar nəşr edilmiş fərmanın mətni bizə catmışdir (13, s.22-23).

Şah Təhmasib belə bir fərmanı ölkənin iqtisadi inkişafı üçün vermişdir. O, 1555-ci il Amasiya sülhündən sonra ölkənin dağılmış təsərrüfatını bərpa etməyə cəhd edir, ticarət və sənətkarlığın inkişafına diqqətı artırırdı. Lakin bu sahələrdən alınan “tamğa” vergisi buna mane olurdu.Bu səbəbdən Şah Təhmasibin fərmanı ilə “tamğa” vergisi ləğv edilmişdir.

Şah Təhmasib Səfəvi dövləti ərazisində icrası zəruri olan fərmanlardan başqa, bəzən ayrı-ayrı şəhərlərdə baş verən hadisələri, yerli şəraiti nəzərə almaqla fərmanlar verirdi.

Məsələn, 1571-73-cü illər Təbriz qiyamından sonra Təbriz şəhəri üçün ayrıca verdiyi fərmanda şəhər sənətkar və alverçilərini bütün divan vergilərindən azad etdi. Fərmana əsasən, Təbriz şəhərinə ehdas qazisi təyin edildi ki, “şəhər dairələri onun hüzurunda mülki və cinayət işlərinə baxıb, şəriət üsulu ilə sorğu-sual aparıb, cinayətkarlar barədə şəri hökm çıxarıb icra etsinlər və heç kəsdən cərimə almasınlar” (4, s.308).

Deməli, qanunvericilikdə həm ölkə miqyasında, həm də ayrı-ayrı şəhər və vilayətlərin şəraiti nəzərə alınırdı. Digər tərəfdən, divan vergiləri də Məhəmməd peyğəmbərin şəriət qanunları əsasında alınırdı (3, s.246). Yəni, istər divan vergiləri, istərsə cinayətkarlardan alınan cərimələr və ya onların cəzalandırılması şəriət qanunları əsasında müəyyən edilir və fərmanlarda da öz əksini tapırdı. Hətta sərxoşluq və oğurluğa qarşı şahlar tərəfindən ayrıca fərmanlar verilir və bütün ölkədə qanun kimi icra edilirdi. Məsələn, Şah Təhmasib özü şərab içməyi tövbə etdi və 1533-cü ildə onun fərmanı ilə bütün meyxanalar bağlandı (3, s.246). 1555-ci ildə verdiyi fərmanda yenə sərxoşluğa qarşı mübarizə məsələsi irəli sürülmüşdü.

Hər iki fərmanla deyilirdi ki, “heç kəs şəriətə zidd işlərə əl atmasın”. Yəni, Şah Təhmasibin 1533-cü ildə verdiyi tövbə fərmanı tək özünə aid deyil, bütün məmaliki-məhpucəyə (qorunan ölkələr) aid edilirdi. Belə ki, həmin fərman verilən ildə Qorçuların vəziri Xacə Şahqulu şərab içdiyi üçün şahın fərmanı ilə öldürlmüşdü.

Səfəvilər dövlətində dünyəvi qanunvericiliyin əsasında şah fərmanları dururdu. I Şah Abbas da 1597-ci ilin iyul ayında tiryəkin qadağan edilməsi haqqında fərman vermişdi. Həmin fərman əsasında bütün ölkədə tiryək çəkmək qadağan edilirdi.I Şah Abbas deyirdi: «Mən başsız və tiryəkli adamı saxlamıram». Hətta həmin fərmandan sonra I Şah Abbasın baş münəccimi Cəlaləddin Məhəmməd Yəzdi 19 il tiryək çəkməsinə baxmayaraq, onu tərgitmişdi (4, s.157).

Hadisələrin gedişindən məlum olur ki, fərmanlar xeyli müddətdən sonra öz qanuni əhəmiyyətini itirmişdi. Məhz buna görə də Səfəvi şahı Soltan Hüseyn (1669-1722) 1696-cı ildə şahlıq taxtı səltənətində oturan kimi sərxoşluğa dair fərman vermişdi. Fərmanda deyilirdi: «Hamı şərab içməkdən uzaqlaşsın. Harada şərab kuzəsi və ya şərab qoxusu görülüb, hiss edilsə, kuzəni sındırıb, şərab içəni tutsunlar». Qeyd etmək lazımdır ki, adətən fahişəxanalardan, qumarxanalardan, həşiş, tiryək satanlardan dövlət tərəfindən vergi alınır və pul haram olduğu üçün onu şamların alınmasına və yandırılmasına sərf edirdilər. Şah Soltan Hüseynin fərmanı ilə həmin vergi aradan götürüldü və şəriətə zidd olan bütün fahişəxanalar, qumarxanalar, həşiş və tiryək satan yerlər bağlandı. Şah Soltan Hüseyn də Şah Təhmasib kimi şahmat, qumar və nərd oyununu, yolkəsənliyi, məharətlə əldə şeylər oynadılmasını, gözbağlayıcı oyunları, üzük oyununu, pul ilə qaraxal oyununu, darıdan pivə düzəltməyi, həşiş, tiryək satmağı və çəkməyi, üzüm suyu çəkib satmağı, tənbur, çahartar, dəf, kamança, tütək çalmağı, müğənniliyi, rəqsi yasaq edirdi. Bundan əlavə, quşbazlıq (göyərçin uçurtmaq), canavar qaçırtmaq, döyüşdürmək məqsədilə öküz, qoç, xoruz və sair heyvanları saxlamaq yasaq edilirdi. Meydanlarda mərəkə çıxarmaq da qadağan edilmişdi. Fərmanda deyilirdi: «Həmin pis işləri görənlər məhəllələrin dini şəxsiyyətləri, kələntərləri,

ağsaqqallar hüzurunda tövbə etməlidirlər. Həmin məzkurlar (yəni fərmanda yasaq edilmiş işləri görənlər) cəzalandırılmalıdır. Şah Soltan Hüseynin salnaməçisi Məhəmməd İbrahim ibn Zeynalabdin ən-Nəsiri Tusi Ordubadi yazır ki, İsfahanda həmin fərmanın icrası üzərində nəzarəti divanbəyi Musa bəyə və İsfahan daruqəsinə tapşırmşdı. Onlar bir müddət işlərini bu məsələyə sərf edib, küçələrdə, meydanlarda oyun çıxaranları, onları təqlid edənləri, güləşənləri, hoqqabazları, qoç döyüşdürənləri, tiryək və şərab satanları, quşbazları tutub cəzalandırırlar, fahişələri və nağıl danışanları, musiqiçiləri Zəmanın müctəhidi Məhəmməd Bağırın yanına göndərdilər(8, vər. 36-416).

Qeyd etmək lazımdır ki, Şah Soltan Hüseyn həmin fərmanın layihəsini hazırlayarkən yüksək rütbəli dini şəxsləri, sədrləri, islam qazilərini məclisə toplayır, Mirzə Əlixan həmin sənədi qələmə alır, xəttat Məhəmməd Rza bəy onu gözəl xətlə köçürür, şah sənədə möhür vurub, üləmanın yanına göndərir. Üləmalardan hər biri sənədi təsdiq edib, şahın möhürünün aşağısında möhürlərini vururlar (8, vər. 43a).Fərmanın aşağısında «Əbül müzəffər Şah Soltan Hüseyn əl-Səfəvi əl-Musəvi əl-Hüseyni Badirxan Ələllahü-Təala» sözləri yazılmışdır (9, s.32).

Göründüyü kimi, Səfəvi şahlarının verdikləri fərmanlar bir növ qanunnamə hesab olunurdu. Həmin qanunnamədə əhkmai ilahi, Quran, Məhəmməd peyğəmbərin hədisləri, fiqh qanunları əsas götürülməklə yanaşı, dövrün tələbinə uyğun yeni yaranmış mülki və cinayət işləri, növlərinə uyğun olan yerli adət-ənənələr də nəzərə alınmışdı. Lakin fərman yalnız yüksək rütbəli din xadimləri tərəfindən şəriətə müvafiq surətdə öz möhürləri ilə təsdiq edildikdən sonra icra edilirdi. Cinayət məsələləri divanbəyi, daruqəyə aid şəriət işləri isə yüksək rütbəli din xadimlərinə həvalə edilirdi. Həmin fərmanın icrası həm də qaziülqüzzat ibn Hüseyn Cəmaləddin Məhəmməd əl-Xansəriyə Qumiyə və Şeyx Cəfər qaziyə də tapşırılmışdı (8, vər.46b).

I Şah Abbas da istər şəhərlərdə, kəndlərdə, istərsə də yollarda oğurluqların, soyğunçuluğun qarşısını almaq, oğruları tərbiyə etmək və ya cəzalandırmaq üçün fərmanlar və bu sahədə görüləcək tədbirlər barədə fərmanlar vermişdi.

Fərmanda deyilirdi ki, “karvan yollarına gözətçilər qoyulsun. Həmin gözətçilər əyalətlərin hakimləri tərəfindən təyin edilsin. Yollarda, şəhərlərdə tacirlərin, gəlib-gedənlərin malları oğurlandıqda, oğrunu tapıb, oğurlanmış mal sahibinə qaytarılmalıdır. Oğru və oğurlanmış mallar 40 gün müddətində tapılmadıqda hadisənin baş verdiyi əyalətin hakimi və ya yol gözətçisi oğurlanmış malın dəyərini mal sahibinə ödəməlidir”. Səfəvi imperiyasında həmin fərman ciddi icra olunurdu. Oğru dəstə başçılarının əksəriyyəti tutulub cəzalandırılırdı.

I Şah Abbas ölkənin ədalətlə idarə olunması və ədalətli hakimin əsas əlamətini cinayətkarı cəzalandırmaqda görürdü. Onun bu üsul və qaydası hakimiyyətinin ilk illərində xeyli faydalı oldu. Səfəvi imperiyasında zülm və özbaşınalıq aradan getdi. İsgəndər bəy Münşi yazır ki, “Şah Abbasın cəzası qorxusundan və ədaləti nəticəsində quzu ilə canavar bir-biri ilə birləşmişdi, müxalif və müvafiq bir xalça üzərində yatırdılar, bir-birinə zərər verməyəcəklərindən arxayın idilər. Şah kiməsə bir iş tapşırdıqda həmin şəxs onu dərhal yerinə yetirib, təxirə salmağa cürət etmirdi. Ataya oğlunu öldürmək əmrini versəydi, ata təcili surətdə o əmri yerinə yetirirdi. Əgər atalıq qayğısı və övlada məhəbbət baxımından ata şahın əmrini yerinə yetirməsəydi, əksinə, oğluna əmr edirdi ki, atasını öldürsün. Əgər oğul da şahın əmrini yerinə yetirməkdən imtina etsəydi, üçüncü adama əmr edilirdi ki, onların hər ikisini, yəni həm atanı, həm də onun övladını qətlə yetirsin. Ona görə də heç kəs cürət edib, onun fərmanından çıxa bilməzdi” (5, s. 1105).

Şah Abbasın fərmanı əsasında «el və tayfanın dini qeyrəti və namusunu qorumaq» naminə müharibə vaxtı orduya çağırılmş şəxs dərhal cəbhədə hazır olmalı idi. Həmin şəxs imkanı olmadığından orduya gəlmədikdə, onun yerini hökumətə xəbər vermiş adam hökm vasitəsilə həmin şəxsi öldürə bilərdi. Öldürülən şəxsin mal-əmlakı həmin xəbər verən şəxsə çatırdı. Əgər imkanı olub, döyüş meydanına getməyən şəxsi bütöv bir el və ya tayfa bütövlükdə müdafiə edirdisə, onda həmin el və tayfa tamamilə cəzalandırılırdı. Bu fərmandan sonra heç bir kəs döyüş meydanına getməkdən imtina edə bilməzdi” (5, s. 1105).

I Şah Abbasın fərmanı ilə dünyəvi feodallar ən ağır cəza olan ölüm cəzasından azad edilmişdilər. Fərmanda qeyd edilən qaydaya görə, hakimiyyətə və hökmdara münasibətdə xəyanət baş tutmamışdırsa, təqsirkar şəxslərə ölüm cəzası tətbiq edilə bilməzdi.Onlardan yalnız pul cəriməsi tutulmalı idi. I Şah Abbasın “Hökmdarın əleyhdarlarının tamamilə məhv edilməsi haqqında” fərmanı ilə itaət etməyən əmirlərin ciddi cəzalandırılması nəzərdə tutulurdu (6, s. 245).

Nəticə

Yuxarıda qeyd etdiklərimizdən aydın olur ki, şəriət qanunvericiliyi həm şəriət, həm də dünyəvi cinayətkarlığa qarşı yönəlmişdi. Bu məsələlər üzrə hətta şahların verdikləri fərmanlar, hökmlər və sərəncamlar bilavasitə Quran ehkamlarına, hədislərə, fiqh qanunlarına əsaslanır. Şəriət qayda-qanunlarına əsaslanan Səfəvi hökmdarları dövrün tələblərini, yerli şəraiti də nəzərə alırdılar. Həmin fərmanlar dövlət qanunu kimi bütün Səfəvi imperiyasında sözsüz icra olunur və onların icrası üzərində möhkəm qanunnamələr həm şəriət, həm də ürfi qanunvericilik idi, yəni həm dini, həm dünyəvi qanunları özündə əks etdirirdi. Ali məhkəmə sayılan divanbəyi məhkəmələrində də həmin fərmanlar Quran ehkamları və hədislər kimi əsas götürülürdü. Dövlətin idarə olunmasında dinə və dünyəvi qaydalara xilaf iş görənlərə qarşı məhkəmə qazilərinin öz şəxsi baxışları deyil, məhz həmin qanunlar əsas götürülürdü. Deməli, ölkənin idarə olunması üçün vahid qanunvericilik sistemi mövcud idi. Hər bir cinayət işinə məxsus cəza tədbirləri həyata keçirilirdi.

Beləliklə mənbələrə istinadən apardığımız araşdırmalardan belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, Səfəvilər dövründə istər Mərkəzi hakimiyyətin idarəçiliyində , istərsə də hüquq və qanunvericilik fəaliyyətində baş vermiş dəyişikliklər, Azərbaycanda güclü mərkəzləşdirilmiş dövlətin yaranmasına şərait yaratmış oldu. Bunlar dövlətin möhkəmlənib güclənməsində mühüm rol oynamışdır.

XVI əsrdə əsası qoyulan Azərbaycan Səfəvilər dövləti Azərbaycanın dövlətçilik tarixində önəmli yerlərdən birini tutmuş, daxili siyasətində Azərbaycan dilini dövlət dili səviyyəsinə qaldırmış, icra, qanunverici və məhkəmə hakimiyyətləri sistemini daha da təkmilləşdirmişdir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Azərbaycan tarixi. 3-cü cild. Bakı, Elm 1999.
2. Əkbərov R, Səlimov S. Azərbaycanın dövlət və hüquq tarixi. Bakı, “Qanun”, 2009.
3. Həsən bəy Rumlu. Əhsən-ət Təvarix.Tehran nəşri, 1931.
4. İsgəndər Münşi. Tarix-i aləm-i aray-i, I cild.
5. İsgəndər Münşi. Tarix-i aləm-i aray-i, III cild.
6. İsmayılov X. Azərbaycanın dövlət və hüquq tarixi. Bakı, “Nurlan”, 2006.
7. Qazi Əhməd Qummi. Xülasət ət- tavarix, Berlin nüsxəsi, I cild.
8. Məhəməd İbrahim. Dəstur-i Şəhriyaran. Britaniya muzeyi nüsxəsi, əlyazma.
9. Nazim Cəfərli. Səfəvilər dövləti: Məhkəmə orqanları və hərbi təşkilatın quruluşu . Bakı, 2000.
10. Röhr Börn. Nezame əyaləte dər dövre-ye Səfəviyyə.
11. S.M. Onullahi.13-17-ci əsrlərdə Təbriz şəhərinin tarixi. “Elm” nəşriyyatı. Bakı, 1982.
12. M.N.Seyidov. IX-XV əsrlərdə Azərbaycanda dövlət idarəçiliyinin və qanunvericiliyinin inkişafı. Bakı, Təknur, 2013.
13. Şah Təhmasib Səfəvi. Məclisi-ye əsnad və mokatsbat-e tarixi həmrah ba yaddaştaha-ye təfsili, be ehtemame doktor Əbdülhüseyn N.Nəvai. Tehran, 1350 (1971).

Rəyçi: f.f.d., dos. Həbib Hüseynov

OXUCU RƏYİ

https://doi.org/10.30546/ifs.2026.2.47.1398

УНИКАЛЬНЫЙ ВКЛАД В ОБОГАЩЕНИЕ СОКРОВИЩНИЦЫ ФИЛОСОФИИ И КУЛЬТУРЫ

Рецензия на монографию Фаика Алекперли «История философии тюркских народов» (Доисламский период)

Каждый народ внес и продолжает вносить свой уникальный вклад в обогащение сокровищницы философии и культуры человечества. В этом отношении особое место в истории мировой культуры занимает уникальное наследие тюркских народов, которое передавалось из поколения в поколение на протяжении многих веков.

Нужно отметить, что восстановление независимости тюркских государств Центральной Азии и Азербайджана дало толчок по-новому взглянуть на ряд проблем истории и культуры тюркских народов, которые видят свое духовное возрождение через осмысление истинной истории, через возрождение самобытной культуры.

Что касается концептуальности взглядов на нашу историю, то следует отметить, что, несмотря на неопровержимые достижения западной исторической науки, следует признать: история нашего народа на протяжении долгих лет, как правило, умалялась и растворялась в трудах зарубежных исследователей, посвященных истории Кавказа, Ближнего и Среднего Востока. Незначительное место истории Азербайджана отводилось и в годы нахождения в составе СССР. Между тем, за последние десятилетия успехи исторической науки Азербайджана неоспоримы. Изданы капитальные труды отечественных историков и философов.

Однако, следует отметить, что в процессе исследовательской работы все еще приходится преодолевать различные преграды, сложившиеся за многие годы зависимого развития, в том числе и многие стереотипы научного мышления, оформившиеся под воздействием евроцетризма, великоросского шовинизма и ираноцентризма. Вполне обосновано, что сегодня вызывает удовлетворение пересмотр общепринятой истории и обращение исследователей к своей истинной истории.

К сожалению, многое из истории древних тюрок потеряно и исчезло бесследно. Лишь в архивах некоторых мировых стран сохранились крохи, по которым исследователи пытаются воссоздать древнюю историю тюрок.

В этом аспекте представленная монография чрезвычайно актуальна и имеет большую научную значимость.

Книга посвящена истории философской мысли тюркских народов с древнейших времен до VII в.н.э. В культуре тюркских народов духовность занимает первостепенное и доминирующее положение. Именно поэтому автор стремится сосредоточить внимание на духовной культуре древних тюрок.

Автор основательно рассматривает такие древние философские учения как тенгрианство, тюркизм, философия Деде Коркута, камство, шаманизм; в монографии также рассматриваются учение магов, манихейство и связанные с ними различные аспекты. В книге анализируются идеи, лежащие в основе философских воззрений как азербайджанского, так и других тюркоязычных народов. На наш взгляд, именно в этом и определяется ценность данной монографии.

Богатая культура, созданная народами Древнего Востока, является уникальной жемчужиной в сокровищнице мировой культуры. Рассматривая вопросы, связанные с тюркской философией и историей тюркской мысли, автор исследует историческое прошлое и культурную историю тюркских народов, охватывая огромный исторический пласт.

В Азербайджане, как и во всех древних цивилизациях, философские взгляды, как особое мировоззрение, не возникли в одночасье; они формировались постепенно на протяжении многих веков и развивались сменяющими друг друга поколениями. Следует отметить, что этот процесс развития продолжается и по сей день.

Как отмечалось выше, рассматриваемая проблема чрезвычайно актуальна. Вопросы, поставленные автором в данной монографии, отличаются оригинальностью, научной новизной и всесторонним освещением поставленных проблем.

Вместе с тем, ввиду большой сложности и многоплановости исследуемого вопроса, его взаимосвязи со многими значительными событиями, процессами и этапами всемирной истории, автор отнюдь не оспаривает все сделанные научные выводы и не считает окончательными и неоспоримыми впервые выдвинутые им в процессе работы идеи и гипотезы. Ведь дальнейшее изучение первоисточников, как введенных в научный оборот в данной монографии, так и тех, которые могут быть еще обнаружены, может привести к появлению новых исследований в свете рассматриваемой проблемы.

Убеждена, что монография Фаика Алекперли «История философии тюркских народов» (Доисламский период) является вкладом в изучение одного из важнейших периодов истории. Изложенный в монографии материал позволяет составить объективную картину истории тюркских народов.

Настоящая тема исследования избрана автором не случайно. Исследователь долгие годы занимается изучением истории и философской мысли тюркских народов. Представленная монография - одна из целой серии книг Фаика Алекперли, посвященных истории, философии и культуре тюркских народов.

Подводя итог, считаю необходимым отметить, что представленная монография - одна из тех работ, к которой будут обращаться, как специалисты, так и все интересующиеся историей тюркских народов, на протяжении не одного десятилетия. Желаю успехов в научных изысканиях исследователю, глубоко приверженному тюркским идеалам, обладающему сильным и непоколебимым чувством национального самосознания.

Лала Мовсумова,
доктор философских наук

Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının dissertasiyaların əsas nəticələrinin dərc olunması tövsiyə edilən elmi nəşrlər qarşısında məqalələrin qəbulu ilə bağlı qoyduğu tələblər

Məqalələr Azərbaycan, rus, türk və ingilis dillərində çap olunmuş şəkildə və elektron variantda təqdim olunmalıdır. Məqalənin yazıldığı dildə və əlavə 2 dildə xülasəsi verilməlidir. Məqalələrin həcminin 10-12 səhifə, xülasələrin 10-15 sətir olması tövsiyə olunur.

Məqalələrin müxtəlif dillərdə olan xülasələri bir-birinin eyni və məqalənin məzmununa uyğun olmalıdır. Xülasələr elmi və qrammatik baxımdan ciddi redaktə olunur.

Mövzu ilə bağlı elmi mənbələrə istinadlar olmalıdır. Məqalənin sonunda verilən ədəbiyyat siyahısı ya əlifba ardıcıllığı ilə yaxud istinad olunan ədəbiyyatların mətndə rast gəlindiyi ardıcıllıqla nömrələnməli və məsələn, (1) və ya (1, s.119) kimi işarə olunmalıdır. Eyni ədəbiyyata mətndə başqa bir yerdə təkrar istinad olunarsa, onda istinad olunan həmin ədəbiyyat əvvəlki nömrə ilə göstərilməlidir.

Məqalələrin mətnləri Azərbaycan dilində latın əlifbası, rus dilində kiril əlifbası və ingilis dilində ingilis (ABŞ) əlifbası ilə Times New Roman – 12 şrift ilə 1intervalla yığılmalıdır.

Məqalələr antiplagiat proqramı ilə yoxlanıldıqdan, rəyçilərin gizli rəyindən sonra sahə redaktoru və ya redaksiya heyətinin mütəxəssis üzvlərindən biri tərəfindən çapa təqdim olunur.

Hər bir məqalədə UOT indekslər və ya PACS tipli kodlar və açar sözlər göstərilməlidir. Açar sözlər üç dildə verilməlidir.

Məqalələrdə müəllif(lər)in adı və soyadı, işlədiyi müəssisə və onun ünvanı, elmi dərəcəsi və elmi adı (əgər varsa), müəllifin elektron poçt ünvanı göstərilməlidir.

Məqalələrin sonundakı ədəbiyyat siyahısında son 5-10 ilin elmi məqalələrinə, monoqrafiyalar və s. istinadlara üstünlük verilməlidir.

Jurnalda müvafiq elm sahəsində qabaqcıl olan dünya ölkələrindən daxil olan məqalələrin çapına da yer verilir.

Jurnal yalnız öz profilinə uyğun məqalələri dərc edir.

Yuxarıda göstərilən şərtlərə uyğun olmayan məqalələr redaksiya heyəti tərəfindən qəbul edilmir.

Требования Высшей Аттестационной Комиссии при Президенте Азербайджанской Республики к научным изданиям при приеме статей, отражающих основное содержание диссертации

Статьи должны быть представлены на азербайджанском, русском, английском языках в напечатанном виде и электронном варианте. К статье, написанной на одном языке, должны быть даны резюме на трех языках. Рекомендуется представлять статьи объемом 10-12 страниц, а резюме 10-15 строчек.

Резюме к статьям на различных языках должны быть идентичные и соответствовать содержанию статьи. Статьи должны быть тщательно отредактированы с научной и грамматической точки зрения.

Должны быть ссылки на научные источники, связанные с темой. Список литературы, приведенный в конце статьи, должен быть дан в алфавитном порядке или пронумерован в порядке встречающейся в тексте ссылки на литературу, как, например, (1) или (1, с.119). Если в статье встречаются повторные ссылки на одну и ту же литературу, тогда эта литература должна быть дана под предыдущим номером.

Статья должна быть обсуждена на кафедре или в отделе, где работает автор, а выписка из протокола собрания должна быть представлена редакции.

Текст статей на азербайджанском языке должен быть дан латинским алфавитом, на русском языке – кириллицей, на английском языке – английским алфавитом (США), Times New Roman – 12 шрифтом, 1интервала.

Статьи могут быть представлены к печати после получения тайного отзыва со стороны

отраслевого редактора или специалиста из членов Редакционного совета.

В конце статьи автор должен сказать о цели, методологии, научной новизне работы, ее прикладном значении и экономической пользе, соответствующей характеру статьи.

В каждой статье должны быть даны индексы типа УДК и PACS, а также ключевые слова на трех языках.

В статье должны быть указаны имя и фамилия автора, его место работы, адрес и электронная почта.

В списке литературы предпочтение должно быть дано ссылкам из статей, монографий и т.д., написанных за последние 5-10 лет.

В журнале помещаются статьи, поступающие из разных стран мира с развитой наукой.

Журнал печатает статьи, соответствующие его профилю.

Статьи, не отвечающие вышеизложенным требованиям, не принимаются редакционным советом.

Requirements of the Supreme Attestation Commission under the Azerbaijan Republic President to be fulfilled at acceptance of the articles comprising the basic conclusions of the theses by the scientific editions recommended for publication

Articles should be submitted in Azerbaijani, Russian, English languages in printed form and electronic version. In addition to the article written in one language, three summaries of it in other languages are to be presented. It is recommended to present 10–12-page articles and summary in 10-15 lines.

Summaries to articles in different languages should be identical and in conformity with the contents of the article. The articles should be carefully edited from the scientific and grammar point of view.

There should be references to the scientific sources connected to the theme. Literature list cited at the end of the article is to be given either alphabetically or numbered in order of reference to literature met in the text, as for instance (1) or (1, p.119). If in the article there are met the repeated references to one and the same literature, this literature should be given under the previous number.

Article is to be discussed in a chair or department where the author works, an extract from the minutes is to be submitted to the editorial board.

Text of the articles in Azerbaijani should be typed by Latin alphabet, in Russian – by Cyrillic alphabet, in English – by English alphabet (USA), Times New Roman – 12 font, 1 line spaced.

Articles may be submitted to the press after receiving the secret reference on the side of the branch editor or an expert from the members of the editorial staff.

In conclusion of the article the scientific innovation of the work, importance of applying, economic advantage corresponding to the scientific field and character of the work should be clearly indicated.

In every article the indices of UDC and PACS type, as well the keywords in three languages should be indicated.

In article an author's name, surname, his work and home addresses and e-mail are to be indicated.

In Literature List the preference should be given to references from the articles, monographs and oth. written for last 5-10 years.

In the journal there is a room for the articles coming in from the different countries of the world with advanced science.

The journal publishes only those articles which are in conformity with its profile.

Articles not meeting the above mentioned requirements are not accepted by the editorial board.

ELMİ ƏSƏRLƏR
Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal
№ 2 (47) 2026

Redaktorlar:
Rahilə Həsənova
Elnarə Əliyeva
Alidə Zeynalova

Kompüter tərtibatı və dizayn:
Səbinə Mustafazadə

SCIENTIFIC WORKS
The international scientific and theoretical journal
№ 2 (47) 2026

Editors:
Rahila Hasanova
Elnara Aliyeva
Alida Zeynalova

Printing and design:
Sabina Mustafazade

Yığılmağa verilmişdir: 02.09. 2026
Çapa imzalanmışdır: 30.09.2026
Kağız formatı: 60x84 16/1.
Çap vərəqi: 10,9. Tirajı 200.
AMEA Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutunun Nəşriyyat şöbəsində nəşr olunmuşdur. Şöbə müdiri Rəşad Məmmədov
Ünvan: H.Cavid pr-ti 117.
Tel.: (99412) 539-28-74
E-mail: elmieserler@gmail.com

Submitted to collection: 02.09.2026
Sent to the press: 30.09.2026
Paper format: 60x84 16/1
Print sheet: 10,9. Copies: 200
Published in the Publishing department of IPS of ANAS. Departement chief Rashad Mammadov
Address: H.Javid ave.117.
Phone: (99412) 539-28-74
E-mail: elmieserler@gmail.com